

MATE ZORIĆ:

MARKO KAŽOTIĆ
(1804–1842)

I

ZIVOT I RAD

1. Među ne baš malobrojnim našim ljudima iz Dalmacije koji su javno i književno djelovali u prvoj polovici XIX stoljeća, prije narodnog preporoda, i koji su se, mada su poznavali narodni jezik i govorili o njem s poštovanjem ili čak i zanosom, kao o posebnoj »slavi« njihova zavičaja, služili ipak gotovo isključivo talijanskim, jezikom škola i državne uprave¹ – posebno mjesto pripada Trogiraniu Marku Kažotiću (1804–1842), prvom novijem pripovjedaču u Dalmaciji, literarnom, kazališnom i umjetničkom kritičaru i višegodišnjem uredniku književnog podlistka zadarskih službenih novina.

Njegova rukopisna ostavština nije, kako se čini, sačuvana, a od korespondencije poznato nam je svega pet pisama, što nam ne dopušta da cjelovitije rekonstruiramo njegovu ljudsku i književnu ličnost. Biografski podaci iz arhivske građe, iz oskudne literature o zaslužnom trogir-

¹ Književni i znanstveni rad u Dalmaciji u prvoj polovici XIX stoljeća razvija se najvećim dijelom pod stranim utjecajem i u sferi talijanskoga jezičnog izraza. Za tridesetak godina austrijske vlasti izdano je u domaćim tiskarama preko 500 talijanskih publikacija nasuprot svega 67 na hrvatskom jeziku. Još je porazniji omjer prema vrijednostima izdanja: naše su knjige i brošure uglavnom nabožnog karaktera, uz poneku prigodnicu i Martecchinijeva izdanja dubrovačkih klasika, tiskana lokalnim pravopisom (usp. G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944, II, str. 325).

Toliki nesrazmjer nije nipošto odraz etničkih odnosa u našoj jadranskoj pokrajini. Mada je postotak uglavnom doseljenih Talijana bio nešto veći negoli u kasnijim razdobljima, osobito zbog potreba austrijske uprave, njihov broj, čak i u obrazovanom sloju, nije bio tako velik da bi se time mogao objasniti slab književni rad na hrvatskom jeziku. U stvari, talijanskom jeziku i književnom radu posvetiše se mnogi obrazovani Dalmatinci bez obzira na njihove dosta izrazite slavenske ili »ilirske« osjećaje: svi oni slavenski govor drže prvobitnim jezikom »narodnosti«, a talijanski jezikom kulture (npr. Kreljanović, Katalinić, Kažotić, Tommaseo).

skom piscu, konačno iz njegovih novinskih članaka i romana ne protivurjeće prosječnom liku obrazovanog Dalmatinca njegova doba, no s natprosječnom suvremenom kulturom i osebujnim romantičkim senzibilitetom. Također, iako ne znamo mnogo o njegovu intimnom životu, čini se da nije osjetio dubljih kriza i da mu je život protekao prilično mirno, do rane smrti.

Mada se potpisivao *de Casotti*, nije ipak potomak talijanskih doseljenika, već drevne trogirске obitelji hrvatskog podrijetla koja se spominje prvi put početkom XIII stoljeća. U dokumentima iz tog razdoblja govori se više puta o nekom Nikoli Kažotiću, sinu Kažote, koji je imao vinograd i imanje u Bihaćima, a umro je sredinom prosinca godine 1317.² I prema rukopisnoj *Zlatnoj knjizi*³ trogirskih plemićkih obitelji to je najstariji član Kažotićeva roda:

Questa famiglia tra le altre antichissime perché non c'è menzione da cui rilevar si possa la sua origine. Così parimenti la continuazione della nobile lor condizione, si rileva da moltissimi fragmenti manoscritti, che trattano delle memorie di Traù, e specialmente da quella del nostro Lucio, che sopra le medesime à difusamente scritto. [...] Da codesti fragmenti si rileva il più antico di questa famiglia Nicolò da cui nacque Domenico, che nell'illirico veniva esser chiamato Domich per la statura piccola ch'egli era, e da Domich li suoi discendenti si chiamarono Domichievich, dalla di cui denominazione in latino de Casottis, ed in italiano Casotti che conservasi sino il giorno d'oggi.

Prema Buffalisu, dakle, talijanski oblik *Casotti* samo je prijevod hrvatskog naziva obitelji. No I. Delalle držao je⁴ da je izvorno ime obitelji *Kažota* (lat. *Casoctus*), od *Kažo*, što se lako objašnjava mnogobrojnim sličnim imenima s dočetakom *-ta* u srednjovjekovnom Trogiru. I A. Ciampi zaključuje prema domaćim izvorima da je od *Kažote*, imena osnivača obitelji, nastalo patronimičko prezime *Kažotić* (*Kasotti*, *Casocti*, *Casotti*, *Casiocti*), naime sin ili potomak *Kažote*; isti naziv ponavlja se u njih i kao krsno ime u nizu naraštaja.⁵ U hrvatskom obliku to prezime spominje pjesnik Jerolim Kavanjin (*Kažotić* i *Kazotić*),⁶ dakle prije narodnog preporoda u Dalmaciji i prije razdoblja kada je prijevod Markova romana *Milienco e Dobrilla* postao omiljena pučka knjiga u Dalmaciji. Trogirani i danas upravo tako nazivaju posljednje, nezravnne, odvjette te drevne obitelji.

² Usp. M. Barada, *Trogirski spomenici*, Zagreb 1950, dio I, sv. II, str. 215; A. Ciampi, *Bl. Augustin Kažotić*, Split-Trogir 1959, str. 12. i 13; za mnogobrojne podatke o obitelji Kažotić dugujem zahvalnost Trogiraninu pok. dru Ivu Delalli.

³ Tj. *Armi di Traù, Libro d'oro* od J. De Buffalisa, trogirskog notara iz druge polovice XVIII stoljeća. Rijetki primjerak iz svoje knjižnice ljubazno mi je stavio na raspolaganje Trogiranin profesor Mirko Slade-Šilović.

⁴ Usp. »Bl. Augustin Kažotić, Trogiranin, biskup Zagreba i Lucere«, *Blagovest*, Beograd XXVIII/1959, br. 9, str. 125-127 (nepotpisan članak).

⁵ Usp. A. Ciampi, o. c. u noti 2, str. 13.

⁶ Usp. *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika* JAZU, dio IV, str. 925.

Rod Kažotića istakao se mnogobrojnim predstavnicima u upravi grada, vojništvu i crkvi. Dominikanac bl. Augustin, biskup zagrebački i lucerski, bio je istaknuta ličnost na papinskom dvoru u Avignonu i drugdje. U popisu *sopracomita* trogirske galije nalazimo i nekoliko Kažotića. Neki su se bavili i književnim radom. U prošlom stoljeću bila je to još dosta imućna obitelj kojoj je austrijska vlast potvrdila plemstvo, a članovi joj zauzimali razne gradske počasne službe. Tek početkom ovog stoljeća, nakon smrti Tonija Kažotića, posljednjeg člana koji je čuvao obiteljske tradicije, stari plemićki rod vratio se u puk iz kojeg je potekao. Obiteljske uspomene i dragocjenosti rasprodaše se, a papiri i knjige poslužili su im kao gorivo za vrijeme teških godina prvog svjetskog rata.⁷

Književnik Marko Kažotić rodio se u Trogiru 22. srpnja 1804. od oca Ivana, sina Ignacija i Magdalene Nutrizio, i majke Mariette, rođene Čipiko (Cippico). Po savjetu liječnika, zbog njeznog zdravlja, krstili su ga najprije kod kuće, 30. kolovoza, a 16. rujna krstio ga je ponovo u stolnoj crkvi posljednji trogirski biskup I. A. Pinelli.⁸ Kum mu je bio Paško konte Vraćen, carski savjetnik, no zamijenio ga je poznati trogirski posjednik i frankofil Gianluca Garagnin, a činu je prisustvovao i gradski sudac F. Paitoni. Po starom običaju nadjenuše mu tri imena: Marko, prema djedu s majčine strane, Antun i Marija. Bio je jedini muški potomak u obitelji.⁹

Ništa ne znamo o njegovu prvom djetinjstvu za burnog francuskog razdoblja u Trogiru. Njegov otac bio je možda slobodni zidar, zajedno s G. L. Garagninom i rođakom Josipom Nutrizijem član splitske lože, jer nije postojala posebna u Trogiru.¹⁰ Njihova rođakinja, Pisanella Čipiko,

⁷ Prema pričanju jednog od živih potomaka, zanatlije Augustina Kažotića. Noviji naraštaji ove obitelji rado uzimaju ime *Miljenko*, prema istoimenom junaku iz popularnoga Kažotićeva romana. Obiteljski grb uklesan je na nekim kućama u Trogiru i Šibeniku, a sastoji se od dva dijela: u gornjem je crni orao, u donjem su tri kose zlatne pruge; sve to na plavom polju.

⁸ Na str. 62. trogirskog *Liber Baptizatorum ab anno 1795*, liber IX, nalazi se zabilješka: »Marcus, Antonius, Maria filius Nobilis Domini Ioannis Casotti defuncti Nob-Domini Ignatii et Nobilis Domina Maria filia defuncti Nob. Domini Marci de Comitatu Cippico, natus die 22 ultimi evoluti Iulii currentis anni, qui ab mortis periculum domi baptizatus fuit die 30. Augusti proxime elapsi ab Administrandum Reverendo Domino Antonio Ostoich hujus Cathedralis Ecclesiae Canonico, et in Cura Animorum hujus Civitatis Reverendissimi Domino Archipresbyteri Coadiutore, cui impositum nomen Marci, Antonii, Mariae. — Hodierna autem die delatus fuit Infans praeditus ad Sacellum Episcopalis, Palatii Traguriensi, cui Illustrissimus, et Reverendissimus Dominus Domine Ioannem Antonius Pinelli Episcopus Traguriensis sacras preces ac caeremonias adtribuit, adistentibus Patris Nob. Domino Jo: Luca de Com: Garagnin Procuratorio Nomine pro Nob. Domino Paschale De Com: Vrachien Caesareo Regio Aulico Consiliario Maiestatis Suae Francisci II Imperatoris Nostri; et Nob. Domina Lucia uxore Nob. Domini Friderici de Com: Paitoni, ac praesente etiam Nob. Domino Ioannes Baptista de Com: Paitoni Iudice Dirigente hujus Civitatis.«

⁹ Imao je dvije sestre. Jedna (Marčela) udala se za Franka, sina književnika Vicka Draga (1770-1836).

¹⁰ Prema anonimnom popisu dalmatinskih masona, sastavljenom u prvim godinama austrijske vladavine; popis je priložen jednom dopisu iz 1832, a čuva se u Historijskom arhivu u Zadru, odsada HAZ, Akti Dir. pol., knjiga 33, br. 292. Svi dalmatinski slo-

po kojoj Markovu sestru nazvaše Pisanom, priređivala je u svojoj palači svečane bankete u čast maršala Marmonta i francuskih generala i oficira. I Markova obitelj, vjerojatno umjereno frankofilska, vjerojatno je uzimala učešća u sjajnom društvenom životu maloga grada, no on, možda iz političkog oportuneteta, kasnije rijetko spominje francusku vladavinu u Dalmaciji.

Jedini Kažotičev biograf, prijatelj i suvremenik Ivan Franceschi (1811–62),¹¹ govori o brizi roditelja za njegovo školovanje. O prvim školama u Trogiru nešto nam malo kaže sam pisac u članku »Il primo giorno di quaresima: «Ove io rammento insomma il primo giorno di quaresima e la prima mia gioventù, me lo rappresento questo giorno, quale il mio vecchio maestro. che con giusta ma sconsolante impassibilità mi chiamava dalla ricreazione allo studio, dai giuochi al silenzio. Doloroso passaggio!»¹² Školovanje je vjerojatno započeo u trogirskoj osnovnoj školi u gradu, koja je bila bliže kući njegove obitelji,¹³ ukoliko nije imao nekog privatnog učitelja kao što je to u plemstva bio običaj. Trogirska škola u to vrijeme imala je oko 58 polaznika, koji su učili čitanje, pisanje, četiri glavna računa, sve to prema knjižici poligrafa Francesca Soavea (1743–1806) *Compendio del metodo nelle scuole normali*, zatim talijanski krasopis, katekizam i moralku (F. Soave, *Elementi sui doveri dell'uomo*). Učitelji su njegovi rođaci, najprije Augustin, a za-

hodni zidari nisu bili uvjereni pristaše revolucionarne ideologije. Lože su bile oruđe napoleonske ekspanzije, a dalmatinska »inteligencija« vjerovala je da je to najbolji način da dođe do unosnih državnih službi u francuskoj upravi ili da dobije nove veze u društvu. Tako barem tvrde neki austrijski policijski izvještaji, iako se i dalje oštro pazi na djelatnost bivših članova loža. Usp. F. Kidrič, »O masonskim ložama u nas«, *Rad JAZU*, knj. 206, Zagreb 1915. No prema Kidriću čini se da se radilo o Ivanu Kažotiju, trgovcu iz Trogira.

¹¹ Usp. *Gazzetta di Zara* (odsada GZ), 1842, br. 38. To je jedina autentična biografija, iako emfatična, kako su se već pisali nekrolozi u ono vrijeme. Taj članak poslužio je svima koji su kasnije pisali o Kažotiću. Usp. dulju bilješku »Marko Kažotić (de Casotti)« u *Domu i svijetu* (Zagreb, II/1889, br. 10) koja je izišla nepotpisana, ali joj je autor bez sumnje B. Matijaca, prevodilac *Miljenka i Dobrile* u istom godištu tog »ilustrovanog lista«. U istom broju objavljena je po prvi put i jedina sačuvana slika Marka Kažotića koju je Matijaca vjerojatno dobio od piševe udovice (»koja i danas živi u gradu Splitu«). U Matijačinju bilješci ima nekih originalnih pretpostavki i nekoliko netočnosti (pisac nije otišao u Mletke nakon publiciranja romana *Milicenco e Dobrilla, Il Bano Horvath* nije izišao godine 1835, Kažotić nije pokrenuo list *Gazzetta di Zara* i sl.). S. (imeonc) F. (errari) C. (upilli) također se poslužio Franceschijevim člankom (»Marco de Casotti«, *La Domenica, Zadar*, II/1889, br. 46. (Uz ovaj prilog ponovno je objavljena slika Marka Kažotića). I konačno, A. Petravić u studiji »Marko Kažoti. Prilog romantici tridesetih godina XIX vijeka u Dalmaciji«, *Pete studije i portreti*, Zagreb 1935, str. 7–9. i d. Nikakvih novih podataka nije donio S. Ljubić (*Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Beč–Zadar 1856, str. 78).

¹² Članak je zapravo šaljiva polemika s Locatellijem, urednikom *Gazzette di Venezia*; usp. GZ, 1838, br. 21.

¹³ Druga je bila na otoku Čiovu. Dom Kažotičevih postoji i danas, obnovljen i nadograđen, uz koptena gradska vrata. Po B. Matijaci, mali Marko »početne nauke primio je u građanskoj učionici u Trogiru« (s. c., u noti 11).

tim Donato Casotti, svećenici.¹⁴ Nema podataka na temelju kojih bi se moglo zaključiti da je posjećivao privatnu školu Ivana Skakoca koju podigose Trogirani vlastitim sredstvima i gdje je djeci domaćih plemića bilo osigurano besplatno školovanje; o Skakocu, Kažotić je pisao kasnije vrlo pohvalno. Tu se vodilo računa i o »ilirskom« jeziku i književnosti, no u godinama Kažotićeva dječastva zavod je već bio u opadanju.

Njegov biograf I. Franceschi spominje da se školovao u Splitu i Zadru. Uistinu, po jednom izvještaju upućenom zadarskim okružnim vlastima vidi se da je u školskoj godini 1818/19. bio učenik drugog razreda »humaniteta«, dakle šestoga, najvišeg razreda gimnazije, zajedno sa svega još četiri đaka (cijela zadarska gimnazija imala je te godine 39 polaznika).¹⁵ Kako je i prvo godište humaniteta polazio u Zadru – napisao je tada latinski epigram prigodom posjete cara Franje I Dalmaciji – školovanje u Splitu morao je završiti najkasnije u ljetu 1817. Bit će da je posjećivao splitsku sjemenišnu gimnaziju koja je bila pristupačna i vanjskim polaznicima, a učili su u njoj gotovo svi raniji dalmatinski intelektualci, pa i talijanski pjesnik Ugo Foscolo i Nikola Tommaseo, na kojega je sjemenište ostavilo vrlo loš dojam zbog slabe hrane, strogog kućnog reda, sivila i dosade.¹⁶ Teškoće života u sjemeništu spominje i Marko u nekrologu prijatelju i sugrađaninu Lovri Buriću, koji je poput Tommasea bio »unutarnji« slušač.¹⁷ U sjemenišnoj gimnaziji Kažotić je mogao polaziti gramatičke razrede, gdje su bili nastavnici dr. Tadić iz Splita i dr Pavlović Lučić iz Makarske; služili su se udžbenicima F. Porettija (*Grammatica della lingua latina*, Napulj 1807) i F. Soavea (*Grammatica ragionata della lingua italiana*). Svi su se predmeti predavali na talijanskom jeziku: Talijan Petar Bottura (1779–1861) predavao je matematiku, prirodno pravo i austrijski građanski zakonik, profesor Ante Tokić (1758–1822) fiziku i metafiziku, kanonik Nikola Didoš (1759–1825) poučavao ih je teologiji na latinskom.¹⁸

U Zadru pak osjećao se snažan pritisak novih vlasti, reakcionarnih i apsolutističkih, što su nastojale izjednačiti školske ustanove u svim pokrajinama prostranog carstva. Strogi ispiti kojima su provjeravali ranije stečeno znanje znatno su prorijedili broj zadarskih gimnazijalaca. Za direktora imenovan je Nijemac A. Schmidt, kotarski poglavar i upravnik policije, pa je odgoj dalmatinske mladeži zaista bio u »sigurnim« rukama. Jedini profesor svjetovnjak bio je uklonjen iz zavoda, a nešto kasnije ukinuti su predmeti prirodopis i fizika. Početkom školske godine

¹⁴ Zanimljivi podaci o trogirskim školama nalaze se u petoj knjizi neobjavljenih rukopisa zaslužnoga trogirskeg kroničara i lokalnog povjesničara Roka Slade-Šilovića (str. 46–133. i 144–45). Rukopis mi je ljubazno stavio na raspolaganje prof. M. Slade-Šilović.

¹⁵ HAZ, Školski spisi, br. 10015.

¹⁶ R. Ciampini, *Vita di Niccolò Tommaseo*, Firenca 1945, str. 40.

¹⁷ M. Kažotić, »Per morte«, GZ, 1839, br. 90.

¹⁸ HAZ, Rukopisi 86, br. 176/r, siječanj 1816, izvještaj o splitskom sjemeništu i gimnaziji. O gimnaziji u Splitu (i sjemeništu) pisao je S. de Guina, *Autobiografia documentata*, Rijeka 1881.

1818/19. bio je uveden i njemački jezik, a predavao ga je svećenik Ivan Schnutz iz Kranjske. U takvoj sredini i prilikama završio je Marko Kažotić srednje školovanje. Tu je učio latinski i grčki jezik, poetiku i retoriku, povijest i zemljopis, matematiku i katekizam, naravno sve na talijanskom jeziku. Kada je u svibnju godine 1818. car Franjo I posjetio Dalmaciju, izražena je želja da se u Zadru ponovo otvori licej. U knjižici *Alla Maestà di Francesco Primo imperatore e re il provvisorio Istituto di pubblica istruzione in Zara* prefekt Ivan Đurović (1752–1828) ističe »marljivost i vještinu humanista koje vodi poletni profesor lijepe književnosti, a od kojih su neki ušli tek u treće petoljeće«, završavajući nadom da će zadarska gimnazija prestati da bude provizornom i da će je vlasti pretvoriti u dalmatinski licej. Jedan od mladih učenika te škole bio je i naš Marko, koji je s nepunih 14 godina u tom prigodnom izdanju objavio svoj prvi književni sastav:

EPIGRAMMA

*Magnum divinumque quidam reverenda potentum
Majestas Regum, si prope conspicias.
Nam sive attonitum coeles sparsura per orbem
Incedat jactans horrida tela manu,
Tum credas, magno qui concutit omnia nutu,
Fulmina torquentem cernere sacra jovem.
Seu revocans bello fessis solatia terris,
Incedat facili gaudia fronte gerens,
Tum, e nihilo nutu traxit qui cuncta potenti,
Solantem credas cernere cuncta patrem.
Te hostis sacra jovem Ah! torquentem fulmina credat
Ast, Caesar, nobis sis, precor, usque pater.*

Marci Casotti

Ex prima classe Humanitatis.

(str. 19)

Profesor lijepe književnosti bio mu je Bernardino Bicego (umro 1836), kojega Tommaseo hvali zbog odličnog poznavanja klasika, neposredne metode u radu i sposobnosti da oduševi čake za prave pjesničke vrednote. Književnost je poučavao prema tada vrlo popularnoj poetici H. Blaira u prijevodu i preradi F. Soavea, *Lezioni di rettorica e di belle lettere* (Parma 1801²). Bicego je upravo tada prešao u Zadar iz splitskog sjemeništa, gdje je poučavao devet godina. U jednom izvještaju prefekt Đurović kaže za njega da je vrlo vješt latinskom i talijanskom pjesništvu, tačan u vršenju školskih dužnosti, no krut prema đacima.¹⁹ Svakako, bio je najbolji profesor književnosti kojeg je Kažotić tada mogao imati.

¹⁹ Za podatke o Bicegu i zadarskoj gimnaziji usp. T. Erber, *Ginnasio superiore di stato in Zara*, Zadar 1905. i Lj. Maštrović, *150 godina zadarske gimnazije*, Zadar 1954.

Početkom godine 1819. središnje vlasti obavijestile su okružna poglavarstva u Dalmaciji da će se nekim svršenim gimnazijalcima omogućiti da nastave školovanje na državni trošak u bečkoj akademiji Theresianum,²⁰ no kako su mnogobrojni spisi s tim u vezi izgubljeni, ne znamo koji su sve Dalmatinci bili poslani u Beč te godine. Jedan od izabranika bio je Kažotić, koji je u carskom zavodu proveo samo školsku godinu 1820/21.²¹ na studiju »filozofije«: bila su to tzv. *studia superiora* od tri razreda, u kojima se učila logika, fizika i metafizika. U većim središtima licej ili filozofija bili su u vezi sa sveučilištima pa se zato i nazivahu *Facoltà filosofiche*, no sve je to bilo samo priprema pravim sveučilišnim studijama, naime teologiji, pravu ili medicini.²² Jednogođišnji boravak u Beču bit će da je ipak ostavio traga u Kažotićevoj ličnosti i kulturi. Uz njemački jezik, koji je tamo bolje naučio, upoznao je pomalo i njemačku književnost, osobito velike predstavnike klasicizma i romantike o kojima će kasnije govoriti s poštovanjem. Vjerojatno je da je njegov kasniji prilično iskreni proaustrijski stav po kojem se razlikuje od niza svojih suvremenika dobio poticaj upravo u tim mladenačkim iskustvima i da nije bio samo proizvod političkog oportuniteta i osobnog konformizma. No veseli sedamnaestogodišnji mladić bit će da je najviše slobodnog vremena – koliko mu je to zavodska disciplina dopuštala – posvetio zabavi u carskoj prijestolnici, koja je upravo tih godina bila jedno od najživljih evropskih središta.

Školsko obrazovanje dopunio je razgovorima s Antunom Čipikom (1758–1836),²³ vrlo obrazovanim rodom po majčinoj strani. U Kažotićevu životu bio je on neke vrsti odgojitelj, »mudrac« prema suvremenoj književnosti (J. J. Rousseau, B. de Saint-Pierre). Mnogo stariji Čipiko dijelio je s Markom njegove tajne, »obuzdavao strasti i želje« u doba kad je ovaj bio mlad, »u vrenju najvatrenije dobi« – prema njegovoj romantičkoj frazeologiji. Osobito je volio Petrarku, no kazivao mu je i odlomke iz Dantea, epise iz Boccaccia, ili ga je poučavao vjeri prema »majstorskom peru Segnerijevu« i Metastasijevim sentencama, a volio je i citirao također T. Tassa. Prenosio je na njega svoje književne simpatije, ucijepivši mu zauvijek, više negoli neki školski nastavnik, poštovanje prema klasicima talijanske književnosti. Naravno, Petrarca, Tasso i Metastasio, Bartoli i Segneri nisu bili uzori samo starom Kažoti-

²⁰ Collegium Theresianum utemeljen je godine 1746. u bivšoj carskoj palači »Favoritas«, u kojoj je Marija Tereza provela svoje djevojačke godine. Namjena mu je bila da se mladi plemići obuču u znanostima, tjelovježbi i pristojnom ophodjenju, kako bi kasnije mogli bolje vršiti državne službe. Stipendije su se dijelile i pojedinim Dalmatincima, naravno s namjerom da bolje nauče njemački jezik, koji je tada u Dalmaciji malo tko poznao, i da se odgoje u duhu odanosti prijestolju i apsolutističkom režimu.

²¹ Taj podatak dugujem dru I. Tartagli, koji je u proljeće 1959. tražio za mene podatke o Kažotiću u arhivu Theresianuma i izvijestio me da je arhivska građa najvećim dijelom propala za posljednjeg rata. Koristim se i ovom prilikom da mu srdačno zahvalim.

²² T. Erber, o. c. u noti 19, str. 160–161.

²³ Usp. Kažotićev članak »Necrologia«, GZ, 1837, br. 37.

čevu mentoru, to su u onom vremenu zapravo školski pisci, no karakternistično je da će kasniji romanopisac najveći broj svojih epigrafa uzeti upravo iz klasičnih pjesnika koje mu je navodio po sjećanju njegov učitelj.

Obrazovanje tadašnjih imućnih Dalmatinaca nije bilo potpuno bez duljeg boravka u Italiji. Tamo su studirali pravnici, liječnici i svećenici, a posjednici i trgovci išli su preko Jadrana zbog posla ili zabave, odnosno jednoga i drugoga. Osobito neki Trogirani borave mnogo u Mlecima (braća Garagnini, konte Radoš), a otvoren im je i salon čuvene Isabelle Teotochi-Albrizzi, koja je svojom ljepotom nadahnjivala mladog Foscola i našeg Kreljanovića. U Mlecima je Kažotić imao »sjajan nastup« u više poznatih salona, kako kaže Franceschi, a stekao je i neka poznanstva u novinarskom i umjetničkom svijetu. Već tada zanosio se pozelijom i suvremenom književnošću. Njegov biograf spominje »lettore geniali«, kojima se bavio nakon povratka iz Beča, a o svom boravku u Mlecima pisat će više puta u feljtonima i romanima. Ti su fragmenti, međutim, samo općenit izraz zanosa za umjetničke ljepote, život, slavnu prošlost »kraljice Jadrana«, za njezin suvremeni umjetnički život, osobito kazalište. Neka kazališna polemika navela ga je da zabilježi nostalgijno sjećanje na boravak u Mlecima: »Fra le prime a leggersi per me è la sua accreditata Gazzetta, e la leggo tutta da capo a fondo, non lascian- do nemmeno gli *Arrivi e le partenze, Spettacoli*, ed anche la *Lista dei Morti*, per alcune grate reminiscenze della sua carissima Venezia...« (GZ, 1841, br. 7). Tako se obraćao T. Locatelliju, uredniku lista *Gazzetta privilegiata di Venezia*, no ugodno sjećanje provijava i nekim drugim odlomcima iz njegovih novinskih feljtona, pa i ovim prizorom *Miljenka i Dobrile*, kada na povratku iz Mletaka mladi protagonist razgovara s ocem:

... ora lodi faceva all'urbanità veneziana, ora le grazie di quelle donne encomiava, e passando dagli abitanti agli abitati con piacere ricordava quei portentosi palazzi, il magnifico tempio, la piazza di s. Marco, il ponte di Rialto, ed altri molti miracoli lasciati dire, dell'arte, che sorgono ad umana sorpresa in quella classica capitale. — (Milienco e Dobrilla, II, str. 9-10).

Kažotićeva simpatija za jedinstveni grad neobične ljepote nije bila političko-nacionalne prirode. Nije to bila ni politička nostalgija što ju je osjećao Tommaseo kojega je obitelj spominjala bitku kod Lepanta i gubitak Moreje kao blizak i sudbonosan događaj. Pa i Tommaseova ekskluzivna simpatija za Republiku nastala je tek pri koncu tridesetih godina: kao kritičar firentinske *Antologije* nepovoljno je pisao o mletačkom razdoblju u Dalmaciji. Domaći intelektualci općenito su osuđivali aristokratsku vlast već pri kraju XVIII stoljeća, a neki su pozdravili prvu i drugu austrijsku okupaciju ili Francuze. Svi su se slagali u osudi senilne aristokracije, koja dalmatinsko plemstvo nije htjela primiti u svoj krug, i u kritici srednjovjekovnih metoda u sudstvu i upravi, mada je, osobito kasnije, u usporedbi s centralističkim i birokratskim austrij-

skim sistemom bilo i nostalgije zbog političke mletačke uprave koja je domaćem plemstvu ostavljala neku lokalnu autonomiju, čuvajući njegove povlastice i dajući mu neke položaje u municipalnoj vlasti. Stoga se ni Marko Kažotić možda nije sasvim oslobodio nekih nostalgičnih sklonosti, no inače je polemičan prema stoljetnom vladanju Mlečića na našoj obali, pogotovu kao pristalica novog režima i modernih, mada umjerenih reformi. Taj je odnos logičan, jer odgovara težnjama za napretkom, kulturnim i ekonomskim, makar i pod vodstvom tuđinaca. Također, prestankom turske opasnosti i teritorijalnim proširivanjem Dalmacije, porastao je osjećaj povijesne i »državne« posebnosti pa i »narodnosti«, kojoj je i Kažotić srcem pripadao, razumije se u skladu s vlastitim klasnim interesima.

2. Nakon povratka iz Mletaka više godina zadržao se u Trogiru. Njegovo rodno mjesto doživljavalo je tada postepene, no duboke promjene: u tišini pokrajinskog gradića, u kojoj su sve nade u povratak stare veličine neumoljivo propadale, nestajala je plemićka klasa, gaseći se fizički, prepuštajući svoje domove novom svijetu i dajući u besicijenje umjetničko i kulturno blago nagomilano stoljećima. Taj proces međutim nije bio brz, jer je grad gubio gotovo svako ekonomsko i političko značenje, a novi su ljudi pretežno mali zanatlije, sitni trgovci i činovnici. Trogir je u tim godinama u krizi poput Dubrovnika, a propast njegova nekad sjajnog i obrazovanog plemstva što umire po ubožnicama podsjeća na agoniju dubrovačkih gospara.

Grad je bio tih, društveni život nezanimljiv, škola ni intelektualnog života gotovo više nije bilo; obrazovani ljudi, kompromitirani zbog simpatija prema francuskoj vlasti – među trogirskim plemićima i građanima još živima, povukli su se u opreznu izolaciju, a godine 1828. Trogir je izgubio i biskupiju. Za Napoleonovih vremena propala je trgovačka mornarica, a nisu uspjeli ni pokušaji da se podigne poljodjelstvo, pa su, kao i u drugim dijelovima Dalmacije, česte gladi u okolnim selima (npr. 1824–27). Kolera godine 1832. gotovo je sasvim opustošila grad, koji je tada brojio oko 2900 stanovnika, prema 4600 u prvoj godini Kažotićeva života.²⁴

U toj sredini mladi plemić lijepe spoljašnosti, žive imaginacije i snažne memorije, zabavan, otvoren, elegantan i ugodan, bavio se pretežno čitanjem, šetnjama, a kasnije, nakon očeve smrti, i domaćom ekonomijom.²⁵ U toj ugodnoj dokolici što nije bila bez sjenke ekonomske ugro-

²⁴ G. Concina, *Viaggio nella Dalmazia litorale*, s. 1., 1809; *Viaggio di S. M. Federico Augusto Re di Sassonia per l'Istria, Dalmazia e Montenegro descritto dal Dr. Bartolommeo Biasoletto*, Trst 1841; I. Dellalle, *Trogir*, »Putnikov vodič«, Zagreb 1953; zanimljivi podaci o prilikama u Trogiru na početku prošlog stoljeća i u prvim godinama austrijske vladavine mogu se naći u nekim spisima biblioteke Garagain – Fantogna.

²⁵ O tomu ima tragova u dokumentima HAZ.

ženosti (kao što nam potvrđuje njegov kasniji izbor plaćenog mjesta u Zadru) mogla je doći do izražaja ljubav za rodni grad i prirodne ljepote njegove okolice:

Traù è la mia città; mia perché quella del cuore, perché mia patria. A questo nome, oh come dolcissima mi si suscita una folla d'idee! E chi sarà non ami il luogo ove nacque, il cielo sotto a cui trasse il primo vagito, il suolo che primo lo accolse, l'aria che prima spirò? - («Lettere sulla Dalmazia», GZ, 1837, br. 32)

Rodni krajolik opisivat će Kažotić u svom romanu (1833), no vratit će mu se baš u ovom nizu »Pisama o Dalmaciji«, u kojima razgovara s imaginarnim ženskim likom, Evelinom, čuvstvenom romantičkom prijateljicom. U tim pismima ima odjeka iz Andrijevićeve *Povijesti Trogira* i Kreljanovićevih *Memorie per la storia della Dalmazia* (Zadar 1809), pa ipak ne možemo mu odreći iskren zanos za rodni kraj:

Un semicerchio di sette colli, quasi una piccola Roma, le fanno corona a tramontana. Come giocondo è il quadro che ti presentano! Aspri e nudi sulla lor vetta, fiorenti e leni nel loro pendio... Quale contrasto! Quelle roccie ispide e morte, quelle pendici rigogliose animate raccolgono il vegante pensiero di chi le osserva. Tu vi osservi la vita e la distruzione [...] E perché non posso avermi d'accanto, perchè non posso teco dividere la dolce emozione ch'io provo in questo luogo di pace? - («Lettere sulla Dalmazia», GZ, 1837, br. 32)

Moderan osjećaj za prirodu razvio se u Kažotića ne samo u okolnosti-ma patrijarhalnog plemićkog života koji se odvijao dijelom na ladanju, na imanjima što ih obrađivahu njegovi koloni, već i u prvom redu na osnovu lektire, osobito Rousseaua, koji je govorio izravno njegovu osjetljivom srcu i romantičkom oduševljenju za prirodu:

Il sole era al suo tramonto - pareva cogli estremi suoi raggi donasse il bacio di congedo al nostro mondo - mi rivolsi a salutare riverente quell'astro sovrano, l'anima mia nuotava in una emozione dolcissima - il mio cuore somigliava a quello di un amante che lascia l'amica colla speranza di rivederla. In quell'istante, quale stella che solchi rapidissima il cielo, mi ricorse alla mente come il filosofo di Ginevra all'ora dell'ocaso presagiva l'ora del proprio fine, e come nel giardino ei moriva - e pace io pregava alle sue ceneri, requie all'amico della natura. - («La passeggiata al Giardino», GZ, 1836, br. 61)

Suvremena senzibilost i lektira, čuvstvo i misao spajaju se u sintezu, tipičnu za mistički panteizam i »naturalizam« romantičkih generacija:

Rivolto l'occhio e lo spirito a quanto mi stava presso, trovai me pure in mezzo a una famiglia di piante, sov'un suolo d'erba, fra le rose e i giacinti - spontaneo un senso di religiosa pietà mi scendeva allora sull'anima - gustai

tutto il piacere dell'esistenza, e venerando in quelle piante, in quell'erba, in quelle rose, in quei giacinti la mano di colui che creolle, tacito cantava le sue glorie, e le adorava. – (O. c., GZ, 1836, br. 61)

U Trogiru Kažotiću nije bilo teško pratiti suvremenu talijansku i francusku literaturu. Knjižnica obitelji Garagnin (odsada BGF) bila mu je otvorena, a vjerojatno je i sam posjedovao nešto knjiga.²⁶ U toj biblioteci sakupljale su se ne samo poljoprivredne i znanstvene knjige i knjige posvećene Dalmaciji ili iz pera njezinih sinova već je tu bilo i mnogo suvremenih djela, francuskih i talijanskih originala ili prijevoda koje su čitali pretežno Gianlukina žena Francesca i brat mu Domenico.²⁷ U bogatoj knjižnici obrazovanih i imućnih plemića građanskog i trgovačkog podrijetla čuvaju se sabrana djela J. J. Rousseaua, koji je toliko utjecao na oblikovanje romantičke osjećajnosti, pa nekoliko potpunih izdanja W. Scotta u talijanskom prijevodu i niz povijesnih romana talijanske romantičke škole, koje je danas teško naći na okupu i u najvećim talijanskim bibliotekama. Tu je mogao pročitati *L'isoletta de' cipressi* od Davida Bertolottija, jedno od prvih djela sentimentalno-romantičkog pravca u Italiji, pa i njegovu pripovijetku *Il sasso rancio*. Tu je našao nekoliko talijanskih prijevoda onda neobično popularnog francuskog romanopisca d'Arincourta (*Gli Arabi nelle Gallie, Agnese ossia la Straniera di Karene*, sve milanska izdanja iz godine 1830), kojeg više puta spominje u svojim radovima, ili melodrame napravljene po tim romanima. U ono se vrijeme rado čitao roman G. B. Bazzonija *Falco della Rupe* (Milan 1829) i *La vergine longobarda* od A. Balbianija, a dakako najviše Manzonijevi *I Promessi sposi*, sve djela koja se nalaze u trogirskoj biblioteci, kao i primjerci starije, tzv. sentimentalno-plačljive literature (Mme Cotin, d'Arnaud i dr.), zatim čuvene *Le Notti* od Edwarda Younga (*The Complaint, or Night Thoughts*) u talijanskom prijevodu i djela Mme Staël-Holstein (*La Corinna ossia l'Italia i l'Allemagna*, Milan 1814).

²⁶ Njegov otac, Ivan, bio je predbrojniak na izdanje *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro del padre Francesco Maria Appendini delle scuole pie*, Dubrovnik 1811. On sam preplatio se na *Povijest Dalmacije* Ivana Katalinića (*Casotti, de, nob. Marco, possidente*), zajedno s gotovo svim uglednijim Dalmatincima (Zadar 1834).

²⁷ D. Garagnin, generalni administrator Dubrovnika i Kotora za vrijeme francuske uprave, objavio je godine 1810. prigodnu kantatu u čast dolaska maršala Marmonta u Dubrovnik. Autor je kantate profesor književnosti G. B. Rosani, a misli koje se tu iznose odraz su kako političkog trenutka, tako i uvriježenog shvaćanja u Dalmaciji da se južnoslavenska »Ilirija« bitno razlikuje od susjednih talijanskih pokrajina. Zanimljiv je govor »ilirskog genija« u kojem se spominje prošlost Ilirije, gubitak slobode zbog rimske invazije, podjela njezinih zemalja između Turske, Mletaka i Austrije, dakle sve do ujedinjenja što joj ga donose Francuzi. Rosanijevoj kantati je naslov *Cantata per la venuta in Ragusa di Sua Eccellenza Augusto Marmont maresciallo dell'Impero, Duca di Ragusa, Governatore generale delle Provincie illiriche ecc. ecc. ecc. Umiliata da Domenico Garagnin della Legion d'onore, ed Amministratore generale di Ragusa, e Cattaro*, Dubrovnik 1810.

Bilo bi suvišno i dalje nabrajati fond Garagninove biblioteke, jer i to što je spomenuto pokazuje kakve su mogle biti »*lettore geniali*« o kojima govori Kažotičev biograf.

Godina 1827. osobito je značajna u povijesti talijanskog romana: tada ugledaše svjetlo Manzonijevi *I Promessi sposi*, Guerrazzijeva *La Battaglia di Benevento* i neke druge knjige, danas s pravom prepuštene zaboravu. Vjerojatno je obilje povijesnih romana u tim godinama utjecalo i na našeg Marka, tada još veselog i temperamentnog mladića,²³ pa je odlučio da se i on okuša na polju lijepe književnosti. Početkom tridesetih godina ne bavi se više samo domaćom ekonomijom. Privlače ga i povijesne studije koje su bile neophodne za »pravilan« povijesni roman. Počinje tada pisati u idiličnoj osamljenosti svoje poljske kućice, u perivoju što je pripadao njegovoj obitelji, uz kaštelansku cestu, odakle se otvara krasan vidik na Mosor, Kaštela, Čiovo i Trogir.²⁴ Čini se da se tu nastali Kažotičevi oduševljeni opisi trogirске okolice i tu je, prema lokalnoj predaji, napisao najveći dio svoga prvog romana.

No njegov rad oko romana *Milenco e Dobrilla* (odsada MD) nije mogao ostati skriven sugrađanima. Ta nije se radilo o svakidašnjem događaju! Djelo, napisano prema najsuvremenijem ukusu, bilo je nadahnuto dobro poznatom domaćom legendom i posvećeno rodnom gradu, a znatiželju malograđana osobito je golicala činjenica što je Kažotić pisao o događaju u obiteljima kojih su daleki ili neizravni potomci još živjeli. Od toga pa do prve literarne »afere« u Dalmaciji bio je samo jedan korak. Kako je protagonist Kažotičeva romana prema tradiciji bio sin nekog Rosanija, kaštelanskog plemića, to se predstavnik potomaka te obitelji obratio policijskim vlastima. Knjiga, povoljno primljena od cenzure već 1. travnja 1833, bila je u tisku, no po strogim suvremenim zakonima mogla je biti povučena i zabranjena ukoliko bi sadržavala bilo što protiv neke viđenije obitelji. O tome ovako govori jedan originalni dokument:

Pietro de Grandi in qualità di Procuratore, e Rappresentante dei Nobili Signori Rosani fa conoscere essere imminente a pubblicarsi per opera nemica di certo Marco Casotti di Traù, una falsa storia satirica, contro alla creduta estinta famiglia illustre, e benemerita Rosani, e chiede la più pronta abolizione per effetto di giustizia e per riparo di gravi disordini a lesione anche delle leggi, e prego per un riscontro - Marcolini.²⁵

Prema njihovoj verziji narodna predaja bila bi samo »lažna satirička priča«, a Kažotičev rad »neprijateljski«, no, na sreću, nije tako mislio državni savjetnik za bogoštovje i cenzuru Godeassi kao ni pjesnik i

²³ Prema jednom dokumentu iz zadarskog gubernijalnog Presidija (HAZ, 1835, XIV/1-3, br. 8) bio je zatečen iza kulisa splitskog kazališta s »prima attrice Barbara«. Vlasti su zamjerale skupini mladića što se pojavljivala na pozornici. Markovu veselu i nestašnu čud spominje i predaja.

²⁴ Starinski vrt s ostacima ukrasa i poljske kućice u stilu početka XIX stoljeća danas je gotovo sasvim upropašten. Pripadao je donedavna obitelji Slade-Šilović.

²⁵ Čuva se u HAZ, Spisi Registrature, br. 12938/4197, sesija od 7. kolovoza 1833.

državni savjetnik Nikola Jakšić (1762–1841). Godeassi je tužbu vratio u Split, jer ne spada na dalmatinsku vladu, a Kažotićeva je knjižica već dobila dopuštenje za tiskanje:

Non consta al sottoscritto, che Marco de Casotti abbia altra opera sotto i torchi all'infuori del manoscritto intitolato: Milienco e Dobrilla, romanzo storico dalmata del secolo XVII, cui venne accordato l'imprimatur in data 1 Aprile a. c. sotto il No. 20. Se in questo si faccia menzione della famiglia Rosani, non sa precisamente ricordarci il sottoscritto. Ad ogni modo non essendosi trovato nel manoscritto stesso nulla che fosse contrario alla politica, ai costumi ed al rispetto dovuto alla religione, sembra al sottoscritto, che il rimostrante possa riservarsi in via letteraria, e se per il caso vi fosse, anche nella via ordinaria il far valere i propri sentimenti, se mai in quest'opera (giacché di Marco Casotti nessun'altra fu prodotta alla censura) si trovasse fatta menzione della famiglia Rosani nel manoscritto supposto. – Zara 3/8 1833 – Godeassi.

Prvi povijesni roman u Dalmaciji izišao je prema tome u drugoj polovici godine 1833. i, unatoč otporu Rosanijevih, donio je svom autoru lijep književni uspjeh. Naklada se dobrim dijelom rasprodala, što je za knjižarske prilike u Dalmaciji bila rijetkost, knjižica se rado čitala, a kasnije je bila prevedena u preradivana za kazalište. Bit će da je stvorila i neki književni ugled Kažotiću, jer će on nekoliko godina kasnije preuzeti uredništvo službenih zadarskih novina, onda jedinog dalmatinskog periodičkog glasila. Vjerojatno mu je dobro došlo što je taj položaj bio plaćen, jer kako nije završio školovanje, nije mogao računati na političku ili sudsku državnu službu ili namještenje na nekoj školi. No već godinu dana prije romana izišla je tiskom i jedna njegova prigodnica (koliko mi je poznato jedina poslije dječackog latinskog pokušaja) u čast rođendana cara Franje I: *Per il natalizio di S. M. I. R. apostolica Francesco I, Inno*. U šest strofa od po deset stihova naš je pisac dao svoj obol veoma raširenoj prigodničarskoj »poeziji«, izražavajući radost Ilirije i Dalmatinaca što je car izbjegao nekoj životnoj opasnosti. No njegovi su stihovi slabi, slabiji od onih Nikole Jakšića, najplodnijeg prigodnog pjesnika onog vremena, i nije šteta što se Kažotić nije nikada više vratio takvom literarnom radu.

3. Poslije očeve smrti (18. kolovoza 1835) prešao je u Zadar, gdje je proveo najplodnije godine svog kratkog života. Marljivo i s oduševljenjem uređivao je domovinski list *La Gazzetta di Zara*, od godine 1837. do smrti. List je izlazio dva puta na sedmicu od godine 1832. i u njem je Kažotić već prije 1837. objavio nekoliko svojih priloga. Pogotovu nakon što je postao urednik povećao je svoju suradnju, objavljujući velik broj članaka, feljtona, recenzija i kazališnih kritika. U tom razdoblju napisao je još četiri knjige: *Il Bano Horvath* (Mleci 1838, odsada BH), *Album*

pittresco della Dalmazia (Zadar 1840), *Le coste e isole dell'Istria e della Dalmazia* (Zadar 1840. odsada CI) i *Il Berretto rosso* (Mleci 1843, odsada BR), dakle gotovo sav svoj skromni opus.

U Zadru³¹ je proširio krug prijatelja i poznanika. Kao urednik jedinih dalmatinskih novina stupio je u vezu s gotovo svim suvremenim književnim i znanstvenim radnicima, pa i s Nikolom Tommaseom. Bio je prijatelj Augustina Brambille (1800–39), profesora i urednika *Gazzette di Zara*, prije njegova povratka u Italiju, liječnika Pinellija, književnika Josipa Ferrari-Cupillija (1809–65), mladog Ivana Franceschija i drugih. Zadarskom književnom krugu pripadali su i suprugi Ana i Marko Antun Vidović i Nikola Jakšić, tada već vrlo star. Kada je Ante Kuzmanić, zaslužni pokretač *Zore dalmatinske*, vrativši se sa studija u Padovi, došao u Zadar, svoje je slavenske ideje i želju za pozitivnim nacionalnim djelovanjem iznio najprije našem Kažotiću: predložio mu je da jedan dio podlistka *Gazzette di Zara* pretvori u glasilo rodoljubne i preporodne propagande, vjerojatno na hrvatskom jeziku. No prema Kuzmanićevu svjedočanstvu Kažotić nije za te ideje pokazao dovoljno interesa (nekoliko godina kasnije drukčije će pisati Antunu Kaznačiću), a nije ni smio da ih prihvati. Svakako je značajno da se budući urednik *Zore dalmatinske* nije htio obratiti A. Brambilli, prvom uredniku podlistka zadarske *Gazzette*, jer je taj bio talijanski doseljenik, a u Kažotiću je vidio potencijalnog saveznika i suradnika.³²

Glavni grad Dalmacije nije imao ni deset tisuća stanovnika, ali na našem nacionalnom području, koje tada nije obilovalo većim središtima, to nije bilo malo. U lijepo uređenom gradiću upravo su se rušile stare

³¹ Na talijanskog putopisca F. Cusanija (1802–79) tadašnji je Zadar ostavio ovakav dojam: »[giunsi]... la sera d'una mite giornata d'aprile, in cui, ricorrendo non so qual festa, la popolazione accalcevansi per le strade dirigendosi verso la Piazza dei Signori, ove ecceggiava la banda militare. Il movimento, la pubblica gioia, le novità dei luoghi, lo strano vestire e le marcate fisionomie dei Morlacchi mi allettarono in guisa da ispirarmi un'idea, a dir vero, troppo favorevole sulla capitale della Dalmazia [...] Zara, quantunque capitale d'un regno, offre pochi comodi e passatempi al forastiere. Cattivo alloggio e il vitto, meschini i caffè, che, secondo l'abitudine dei paesi veneti, sono tanto frequentati; v'ha un teatro non brutto ed un Casino, i cui soci, riunendosi per leggere i fogli, danno qualche festa all'inverno.« *La Dalmazia, le isole Jonie e la Grecia (visitata nel 1840)*, memorie storico-statistiche, Milan 1846, sv. I, str. 74. i 76.

³² O tome je Kuzmanić pisao polemizirajući s I. Danilom oko jezika jednoga Petranovičeva prijevoda (*Ručna knjiga najnuždnijih pravdoslovnih riečih, izriekah i obraznicah*, Zadar 1862; usp. *La Voce dalmatica*, III/1862, br. 41, 45, 47, 49, 51–53, 56, 59, 60, 62, 64. i *Il Nazionale*, I/1862, br. 66, 70, 72): »Io fui slavo nella casa paterna, vedi la mia epistola; fui slavo a Vienna nell'anno 1826; colà poi conversai con gioventù polacca, miei condiscipoli in chirurgia e in medicina; mi leggevano in polacco le descrizioni dei fatti eroici in quella gran guerra contro i Russi, io allora non sapeva di Hus; e quando le cose voltarono in peggio, amorosa vecchia mi abbracciò in Cilly, ed esclamò: poveri Polacchi! – e più tardi a Padova ammirai la statua di Sobieski. Ritornai in Dalmazia ricolmo di idee slave, e il primo a cui le svolsi fu Casotti redattore, che non ne fece gran caso; io desiderava un posto nelle colonne del suo foglio, e ne avrei parlato anche a Brambilla, se non fosse stato italiano. Deficienza di mezzi, distratto dalla mia professione osterica, appena nel '44 potei effettuare il mio concetto...« (*La Voce dalmatica*, Zadar, III/1862, br. 47, str. 2).

gradske zidine, a moderni perivoj postao je omiljeno gradsko šetaliste. Postojala je prilično bogata posudbena knjižnica,^{32a} prva u Dalmaciji, i odlična knjižara braće Battara, u kojoj su se mogle dobiti gotovo sve knjižarske novosti, dalmatinske i talijanske u prvom redu, a kasnije i neke »ilirske« ukoliko ih je propuštala austrijska cenzura: zabranjene knjige s liberalnom političkom tendencijom mogle su se nabaviti kadšto ispod tege. U Zadru se govorilo hrvatskosrpski, talijanski i njemački, a među austrijskim oficirima i vojnicima čuo se i mađarski, rumunjski i poljski jezik. Obrazovani i imućniji građani i stranci okupljali su se u *Casinu*,³³ no najatraktivnija ustanova bilo je kazalište, u kojem su se susretali Zadranj različitih staleža, bučno prateći izvođenje talijanskih glumačkih družina koje su gostovale po Dalmaciji. Pred oduševljenom publikom prikazivale su se i neke čuvene opere i niz dobrih dramskih djela, naravno uz mnogo sasvim osrednjih i loših.

Kažotičev život u Zadru bio je miran i bez potresa. Monotoniju takva, zapravo činovničkog, života prekinuo je putovanjem uz dalmatinsku obalu na *Barunu Stürmeru*, jednom od prvih austrijskih parobroda na Jadranu i golemoj senzaciji za naše pradjedove, o čemu je oduševljeno pisao u podlistku zadarskih novina. U Zadru se oženio godine 1839. lijepom Teresom Jelina (Gialinà, spominje se i kao Gelinà), iz obitelji koja je bila primljena u zadarsko građanstvo 15. srpnja 1805.³⁴

U posljednjim godinama života bio je naročito plodan. Njegov zanos za sentimentalno-romantičke ljubavne motive pomalo slabi, ali u skladu s novom književnom orijentacijom piše pretežno o svojoj domovini, njezinoj prošlosti i sadašnjosti. Početkom siječnja 1840. izišao je iz tiska prvi svezak knjige najavljene *proglasom*³⁵ od 25. kolovoza 1839: *Album pittoresco della Dalmazia*, di Vincenzo Poirèt con illustrazioni di Marco de Casotti. Kažotičeve »ilustracije« zapravo su više ili manje idilički i

^{32a} Prva posudbena biblioteka u Zadru nalazila se u prizemlju kuće br. 234 (blizu crkve sv. Šime), a bila je otvorena svakoga radnog dana od 8 do 9 i od 16 do 18 sati. Osnovao ju je Antun Orosz de Balásfalva godine 1840, kada je izišao i poseban Oglas. Knjižnica je posjedovala pretežno njemačke i talijanske knjige, no i poneku francusku. Bilo je tu klasičnih djela, no i lijep broj primjera najnovije romantičke literarne produkcije (Scott, Bullwer, Byron, Cooper, De la Motte Fouqué, Hugo, Sand, Nodier, d'Arlincourt, Schiller itd.). Bila je zastupljena i literatura o južnoslavenskim i uopće slavenskim zemljama i narodima, prijevodi naše narodne poezije i djela pisaca iz Dalmacije (npr. Michieli-Vitturi, Lovrić, Katalinić, Kreljanović, Kažotić; Talvj, *Volkslieder der Serben*; Zedlitz, *Blüte aus Bosnien, Rascien, Serbien und die Herzegovina*; *Romantische Szenen aus Algier, Spanien und der Morlachej* itd.). Policija je više puta oduzimala neke sumnjive ili zabranjene knjige. Prema popisu predanom policiji godine 1842. bilo je tu usve 1252 knjige (usp. Akti Dir. pol. u Zadru, HAZ, 1842, br. 2).

³³ Zadarski *Casino* bio je otvoren osobama iz »najuglednijeg društvenog razreda«, tj. najvišim predstavnicima državne i crkvene vlasti, oficirima, državnim činovnicima, austrijskim plemićima i dr. Pristup ostalim kategorijama građanstva bio je uvjetovan visokom rentom. Tu su se priređivale »akademije«, maskerade i »veljuni«.

³⁴ Usp. »Sulla cittadinanza di Zara« u knjizi *Scritti storici e letterari* di Giuseppe Ferrari-Cupilli, sv. I, Zadar 1889, str. 250.

³⁵ Proglas se nije sačuvao. Tršćanska *Favilla* spominje *Album* u rubrici *Bibliografia* (1839, 13. listopada, br. 11), kao djelo kojem je svrha da opiše kraj »zanimljiv po ljepoti i originalnim osobinama običaja i prirode«.

patetički opisi uz kamenotisne crtača Poireta, izrađene u Trstu, dok je tekst štampan u Zadru kod braće Battara. Potpuno izdanje imalo je sadržavati 24 sveska, tj. po jedan svezak svakog mjeseca. Izišla su međutim svega dva sveska s po četiri litografije koje prikazuju Zadar,³⁶ Split, Sinjane u narodnoj nošnji, sinjsku alku, otočane na zadarskoj obali, dijelove morlačke odjeće i oružja itd. Ne znamo zbog čega je izdavač prekinuo taj zanimljivi pothvat koji bi nam dao skoro stotinu ilustracija iz romantičke i pitoreskne Dalmacije. Bit će da broj pretplatnika nije mogao osigurati dalje izlaženje. Možda su tome pridonijeli i sami crteži Poiretovi: dok su mu *vedute* dalmatinskih gradova prilično uspjele, likovi seljaka anatomski su neuvjerljivi, a cijela kompozicija kruta, pa su čitaoci i prenumeranti doista mogli biti razočarani. Inače je slikar nastojao istaknuti tipične suprotnosti onovremene Dalmacije: pred zadarskim gradskim vratima nalaze se trgovci i građani odjeveni po talijanskoj modi uz težaka u narodnoj nošnji; u Splitu trgovci prolaze gospoda i »hajduci« s čalmom i pod oružjem. Preciznije je naslikana narodna nošnja i gradska arhitektura. Vincenzo Poiret,³⁷ sumnjiv austrijskim vlastima zbog veza s karbonarima, posvetio je svoje djelo vojnom i građanskom groverneru grofu Lilienbergu (Zadar, 10. prosinca 1839).

Kažotićeve »ilustracije« sadržavaju povijesne profile, opise arhitekture i umjetnina, crtice o narodu, izljeve odanosti austrijskoj vlasti. O prošlosti Zadra, na primjer, govori općenito: nakon barbarskih provala grad je bio »zauzet od Hrvata«, a u njegovo je vrijeme amalgam najrazličitijih nacija i običaja što su ih ostavili mnogobrojni stranci koji su njime vladali, no najviše Talijani, jer je grad imao s njima osobito dugotrajne odnose. U članku »I Signani« hvali njihovu odanost herojskoj tradiciji, po kojoj su uspjeli sačuvati neke tragove narodnosti. Pokazuje poznavanje povijesti umjetnosti, a zadarska »Piazza della Colonna« sviđa mu se upravo zbog stilске i arhitektonske neujednačenosti, jer »non sol-

³⁶ Kažotićevim opisom zadarskih Kopnenih vratiju poslužio se kasnije Ivan Franceschi, urednik tjednika *La Dalmazia* (II/1846, br. 41).

³⁷ Podrijetlom iz Francuske, rodio se u Trstu godine 1813; živio je neko vrijeme u Zadru, gdje je naslikao jednu palu u crkvi sv. Šime. Suradivao je kao ilustrator u francuskim, talijanskim i njemačkim novinama. U pedesetim godinama ponovo je u Trstu, zatim u Veroni, poslije 1866, gdje uređuje list *L'Adige*, i konačno u Turinu, gdje je i umro 4. ožujka 1868 (usp. *Archivio storico per la Dalmazia*, odsada ASD, Rim, I/1926, sv. I, fasc. IV, str. 5). U *GZ* (1844, br. 20. i 21) objavio je prilog »Dipinti classici in Dalmazia« posvećen I. Politiju, profesoru slikarstva na Akademiji u Mlecima. Tu opisuje slike u zadarskom okružju i gradu Šibeniku (4 slike flamanske škole u kući Fenzi, jedna Medulićeva slika i portret Šibenčanina Antuna Vrančića od velikog Tizijana, u kući Draganić): »i mala Dalmacija, poput ostalih kraljevina, a možda i više od nekih drugih, posjeduje umjetničke slike od vrijednosti«. U turinskoj kraljevskoj biblioteci čuva se Poiretov album »Costumi dalmati« s 23 slike dalmatinskih narodnih nošnja u boji. Zadarski slikar načinio je ovu zbirku godine 1844. po narudžbi dra E. Luxarda, tada konzula pijemontskog kralja Karla Alberta u Zadru. Tako izvješćuje U. Valente u *La Rivista dalmatica*, Zadar, XVII/1936, fasc. IV, str. 60-61. Za boravka u Zadru, nakon smrti dra Orazija Pinellija, također Kažotićeva prijatelja, slikar Poiret oženio se njegovom udovicom Elizom, kojoj je kasnije, zbog sklonosti raskošnom životu i slabog vođenja imanja, sudski oduzeta uprava nad baštinom djece iz prvog braka (HAZ, Akti Dir. pol., 1844, br. 124).

tanto il classico è quello, che piace« (str. 13). Simpatična Poiretova *stampa* što prikazuje naše otočane iz zadarskog kanala pružila je Kažotiću zgodnu priliku da kaže nešto o etničkoj situaciji u Dalmaciji i o stanju civilizacije, naravno u skladu sa suvremenim etičko-romantičkim shvaćanjima:

La gente che popola la Dalmazia, può venir divisa senz'esitanza in tre classi, quella del littorale e delle isole, incivilita e a dolci costumi informata, un misto di slavi, greci, italiani; quella dei monti, slava in origine, ferma anche adesso ai suoi principii, difficile ad abbracciarne di nuovi, rozza e in parte nomade, fra cui però gli abitanti delle borgate, che si presentano come oasi nel deserto, devonsi distinguere per ogni riguardo, gentili, e quali alla marina educati; la terza per ultimo degli scogli, anche slavi, ma assai degenerati, e pel frequente contatto colle vicine città più facili a copiarne il male, che imitarne il bene. - (II, str. 15)

Ivan Franceschi napisao je pozitivan prikaz Poiretova i Kažotićeva pothvata, govoreći tim povodom, kao što je to bio običaj, o bogatoj i zanimljivoj raznolikosti dalmatinske prirode i života (GZ, 1840, br. 5). On hvali slikarev rad, tačno zapažajući da Poiret radi skrupulozno, prema istini (»dal vero«), pa čak i na štetu talenta i idealne ljepote koju traže mnogi slikari. Kažotićev tekst pohvalio je i Nikola Tommaseo. Na molbu V. Poireta napisao je članak koji sadržava početak prvog poglavlja njegove knjige *Dell'animo e dell'ingegno di Antonio Marinovich* i ove riječi:

Male conosce sé stessa [tj. Dalmacija, op. M. Z.] e male è dagli esteri conosciuta. E pure ha singolarità naturali e monumenti d'arte, monumenti d'antichità non ignobili. Ad illustrarli si posero il signor Casotti con la parola, il signor Poiret co' disegni. Nel dire del primo, poss'io, se non è arditò il giudizio, lodare la nitida semplicità: del secondo lascio a Voi, giudice degno, le lodi. Ma l'intendimento d'entrambi parrà meritevole, spero, di riconoscenza a Voi come a me.

Članak je poslao F. Salghetti-Drioliju u pismu od 3. prosinca 1839. iz Mletaka, no cenzura nije dopustila urednicima trčćanske *Faville* da ga objave.³⁸ Mada neobjavljen, članak je bio poznat u Zadru, a pohvalne riječi upućene njegovu stilu ohrabrile su pisca, te je poslao Tommaseu svoju novu knjigu upravo izišlu iz tiska, *Le coste e isole dell'Istria e della Dalmazia*, s pismom iz kojeg navodimo:

Ho letto, e l'hanno letto moltissimi, sebben manoscritto, un suo Articolo sull'Album Pittorresco della Dalmazia, per cui devo protestarmi gratissimo, e confessarmi assolutamente immeritevole dell'interesse ch'ella ebbe a prendere a mio riguardo. Questa devo dire fu veramente cortesia, anzi amore di patria.

³⁸ Usp. *Lettere inedite di N. Tommaseo a F. Salghetti-Drioli*, ASD, I/1926, sv. I, fasc. IV, str. 7-8.

Ora ecco alla luce le mie Coste e Isole ecc., ed eccomi a prendere una sicurtà forse troppo famigliare, inviandogliele, nel desiderio le legga fra' primi, e quando credesse ne dia un giudizio, che per me sarà certo in ogni modo un conforto. La nostra povera Dalmazia è troppo mal conosciuta, e quand'ebbe a descriverla lo straniero ebbe troppo a svisarla.³⁹

Ponovo mu je pisao 29. travnja 1840, šaljući mu ujedno ispravak znatne omaške u tekstu. U želji da što ljepše prikaže svoju domovinu dao se zavesti neistinama u nekom dokumentu pa je biševsku Modru spilju smjestio na otok Kaprije kod Šibenika, prikazavši je kao šalu čudljive prirode ili »romantičku misao vječne ruke stvoriteljice«! Povukao je stoga primjerke što su već bili u predbrojnika i tiskao drugo izdanje gdje je X poglavlje (»La grotta di Capri«) izišlo s izmijenjenim naslovom »Gli scogli di Sebenico« i nešto skraćeno.⁴⁰

Namjeravao je objaviti još jednu sličnu knjižicu, naime *Povijest i statistiku svih dalmatinskih gradova*, u kojoj bi bilo riječi i o umjetničkim spomenicima Dalmacije.⁴¹ Kažotičev plan spominje i Franceschi, dodajući da je napisao svega dva ili tri sastava o municipalnoj povijesti nekih naših primorskih gradova. Nešto slično bio je već napisao o Trogiru i Šibeniku.⁴² To su bili, dijelom, patetični monolozi u romantičkoj inscenaciji.⁴³ Posljednjih godina života vrlo je aktivan, kao da predosjećajući skori, iznenađni kraj. Odmah nakon knjige *Coste e isole . . .* (1840) spremao je već spomenutu municipalnu povijest dalmatinsku i roman o životu naših zagorskih seljaka, *Il Berretto rosso*. Novo djelo bilo je ubrzo gotovo: već 14. srpnja 1841. poslao je pozive na pretplatu, na primjer Dubrovčaninu Antunu Kaznačiću, s molbom da mu pribavi što više predbrojnika,⁴⁴ a u istom smislu pisao je i Vlahu Kabogi. Čini se da je

³⁹ Pismo je datirano 15. travnja 1840. U firentinskoj Centralnoj nacionalnoj biblioteci (odsada FCNB) čuvaju se u sv. 74. i 75. bogate Tommaseove rukopisne ostavštine još dva Kažotičeva pisma, od 29. travnja i 4. rujna 1840.

⁴⁰ Već 30. studenog 1839. razaslao je *Proglas* na pretplatnike. Usp. Kažotičevo pismo upućeno 1841. A. Kaznačiću i objavljeno u *L'Epidauritano*, Dubrovnik 1898, str. 52-53. Original se čuvao u zbirci kapetana A. I. Kaznačića u Gorici.

⁴¹ O tome je pisao Tommaseo 15. travnja 1840: »E siccome quando si sente forte, un desiderio s'incantra coll'altro, così disposto d'operare con ogni mia possa a far meglio conoscere la nostra terra, ideai adesso di scrivere una Storia e Statistica di tutte le singole città della Dalmazia e loro territorii, in tanti fascicoli mensili, non tralasciando d'avvertire agli uomini illustri, la parte artistica, e quanto può riuscire al meglio del proposito. Desidero assai di sentire una di Lei opinione sull'argomento, e sul modo più acconcio a trattarlo, assicurandola che il consiglio da lei offertomi sarà per me una legge« (FCNB, 74, 45).

⁴² GZ, 1837, br. 32, 41, 53, 54. i GZ, 1837, br. 22.

⁴³ Npr. u GZ, 1837, str. 127.

⁴⁴ Usp. *L'Epidauritano*, Dubrovnik 1906, str. 70. Tu preporučuje Kaznačiću svoje prijatelje, pjesnika improvizatora i slikara. Prvi će biti Talijan Pasquale Cataldi, koji je godine 1840. i 1841. putovao od Trsta do Kotora, improvizirajući na zadane teme (npr. »majka pokazuje sinu krvavu košulju ubijena oca«). Bio je i u Zagrebu. Kažotić je o njemu pisao više puta, a donosio je i dopise drugih (GZ, 1840, br. 72, 78, 79; 1841, br. 75, 90, 96). Slikar će biti V. Peiret.

već tada njegov roman bio u tisku. Više puta u toku iste godine oglašio ga je u *Gazzetta di Zara*.⁴⁵ Proglas je veoma zanimljiv, jer sadržava glavne elemente prvog našeg romana iz narodnog života:

Stimai che un popolo, forse tra i più antichi della creazione, sul quale le vertigini dei tempi volarono come lampo passeggero, senza lasciar orma di novità sovente corrotta, di cui tracciarono altrove, e pur troppo, il loro corso, fosse degno di studio nell'indole sua, nell'educazione, nei costumi; e m'avvidi che i nostri morlacchi infatti offrir poteano in mezzo alla loro rozzezza ricca materia al filosofo, brillante tela al pittore, pure ispirazioni al poeta, a tutti un'insieme di originalità quanto più conosciuta tanto più vera, quanto più esaminata tanto più degna di considerazione.

In questo pensiero mi proposi un racconto, che ad unir avesse le costumanze principali di questa gente singolare; e dal vero ritraendo, porre sott'occhio al lettore alcune Scene della vita morlacca, che non è a confondersi con quella degli altri dalmati, ad altri usi e principii educati.

Roman nije izišao za Markova života:⁴⁶ možda nije sakupio dovoljno pretpatnika (trebalo ih je biti dvije stotine, koliko je iznosila naklada te danas rijetke knjižice), ili posao oko ispravaka sloga nije dovoljno brzo napredovao, jer se tiskao u Mlecima kod G. Cecchinija.

Sve nade i poslovi bili su prekinuti naglom smrću od sušice koja je harala među gradskim stanovništvom. Bolesti romantičkih junakinja podlegao je Kažotić, koji je od najranijeg djetinjstva bio osjetljiva zdravlja, nakon nepuna dva mjeseca bolovanja, u svom stanu u Zadru.⁴⁷ Izdahnuo je 9. svibnja 1842, a sahranjen je na zadarskom gradskom groblju izvan zidina. Uz Tommasca najizrazitiji dalmatinski romantičar umro je dakle još prilično mlad, u trideset osmoj godini života, i bliz svijetu žarkih zanosnih osjećaja kojim su prožeti njegovi romani.⁴⁸

⁴⁵ GZ, 1841, br. 59, 62, 67.

⁴⁶ Izdao ga je njegov tast, Zadrarin Angelo Jelina (Gialinà, spominje se i kao Gelinà) iduće godine (usp. G. Valentinelli, *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*, Zagreb 1855, str. 91).

⁴⁷ U ulici sv. Katarine br. 373, danas ulica Mihajla Pupina.

⁴⁸ Nije imao potomaka, a njegova udovica živjela je još dugo u Trogiru, kamo je prenijela njegove knjige i rukopisnu ostavštinu, a kasnije u Splitu (usp. B. Matijaca, o. c. u noti 11). No kao i većina dalmatinskih obiteljskih zbirki, čini se da je sve to netragom nestalo.

STRUKTURA ROMANA I PUTOPISNE PROZE

1. Strukturalni pristup najpogodniji je da djela pripovjedačke književnosti promatramo u njihovu nedjeljivu jedinstvu i harmoničkom odnosu sastavnih elemenata: svijet pripovjedačeve mašte sastoji se, naime, od niza bitnih pojava, kao što su radnja, zaplet, likovi, prikazana sredina, poseban, individualan pristup zbivanju i specifičan ton, najneposredniji izraz pjesnikova osjećaja i odraz njegove stvaralačke sposobnosti i nadahnuća.⁴⁹ Uz to, strukturalno osvjetljavanje književne fikcije aktivno se prožima utvrđivanjem povijesnih koordinata koje djelo determiniraju, uvjetujući njegovo društveno i književno-povijesno značenje. Razumljivo je, kada se radi o malom i gotovo zaboravljenom piscu, predstavniku pokrajinskog života i jednog trenutka u našoj kulturnoj povijesti što se nije odlikovao veličinom, strukturalni pristup služi u prvom redu egzaktnijem, potpunijem opisu i radosti otkrivanja skrivenih literarnih odnosa i namjera, ako i ne stvarnih poetskih rezultata.

Najvećim dijelom bez originalnih pjesničkih vrijednosti, Kažotićevi romani i putopisna proza ipak su suvise književne strukture s nekim tematskim i stilskim novostima, naravno u prvom redu u okvirima pokrajinske književnosti u kojoj su nastale. Mada epigon u odnosu prema zapadnoevropskoj i talijanskoj romantičkoj književnosti, »dalmatinski Walter Scott« – kako je kasnije bio nazvan, unosi je u povijesni i egzotični roman neke domaće motive i ujedno je, u nas prvi, u potpunosti usvojio tipične postupke i motive pripovjedačke književnosti povijesne inspiracije. Vidnog utjecaja na njegovo stvaranje imali su i ostaci prosvjetiteljskog utilitarizma, vrlo jaki u maloj i zaostaloj sredini pod sveobuhvatnim pritiskom apsolutističke vlasti. Sve to, kao i pomanjkanje prave književne publike (svoje knjige objavljivao je na osnovu prenumeracije, dakle nešto razvijenijeg oblika mecenatstva) djelovalo je na oblikovanje pripovjedačke književnosti na talijanskom jeziku, dakle za uži krug čitalaca, koja uz bitne romantičke utjecaje pokazuje i neke crte sentimentalističkog i deskriptivno-klasicističkog ukusa.

U Kažotićevim romanima temeljni motiv nije povijest ili neki egzotični prostor, već ljubav i zanimljivo zbivanje, i to u vrlo raznolikim sredinama, od dalmatinskog plemićkoga i seoskog ambijenta u XVII stoljeću (MD) i kraljevskog ugarskog dvora s kraja XIV stoljeća (BH) do »morlačkog« sela i hajdučke planine u drugoj polovici XVIII (BR). No temeljni motiv dobija nove aspekte, ne samo zbog izmijenjenih vremenskih i prostornih koordinata već i zbog različitog pristupa građi: u prvom romanu to je svježiji romantički motiv mladenačke, strastvene ljubavi koja, ne poznavajući zapreka, odvodi junake u smrt; u drugom

⁴⁹ Usp. R. Wellek & A. Warren, *Teoria della letteratura e metodologia dello studio letterario*, Bologna 1956, str. 293–94.

se supružanska ljubav »okrunjenih glava« suprotstavlja ljubomori zaljubljenog starca i feudalnog buntovnika, pa sam glavni motiv nema onog značenja i čistoće kao u prvom romanu; u trećem djelu ljubav mladih ljudi ostvaruje se već u prvom od sedam poglavlja pa je ljubavni motiv samo melankolični odjek i nit što se provlači mislima i postupcima glavnog junaka sve do posljednje stranice. Evolucija motiva ljubavi u skladu je s kretanjem književnog ukusa i autorovim sazrijevanjem, od mladenačke afirmacije prava zaljubljenih srdaca protiv roditeljske tiranije do nostalgичne čežnje za izgubljenom srećom »prirodnog stanja« i melankolične, gotovo pasivne rezignacije prema zlu u životu ljudi. Između ta dva različita shvaćanja, gotovo suprotna pola Kažotičeve »slike svijeta«, stoji povijesni roman *Il Bano Horvath*, gdje se ljubavi mladog para suprotstavlja zla i ljubomorna strast i pohlepa za vlašću, čime je pripovijedanje skrenulo s opisa nevinoga i zanosnog osjećaja na opis sadističkih prizora prouzročenih osvetom neuslišanog zaljubljenika.

2. Temeljni motiv mladenačke ljubavi kojoj se roditelji protive, što je najelementarnija transpozicija sukoba romantičara s društvenom stvarnošću, autor je oblikovao u jednostavnu no zanimljivu fabulu romana *Milenco e Dobrila*, koja se odlikuje čvornim, dramatskim situacijama i preokretima s konačnim tragičnim raspletom.⁵⁰ Fabula koja se uglavnom poklapa s lokalnom predajom organizirana je dosta vješto u siže romana, čime se usredotočuje zanimanje čitaoca na nekoliko ključnih situacija i prizora: izjavu ljubavi u poljskom, jesenskom dekoru Kaštela; razgovore s majkom, svećenikom i konte Radoslavom u dvoru Vitturijevih; odmor nakon lova na brijegu Maleški; ljubavne noćne sastranke; Miljenkovu intervenciju u crkvi; svadbu i smrt; ganutljivu Dobrilinu agoniju u osvetu itd.

Siže ima tri vremenske dimenzije: to su davna prošlost Dalmacije, osobito Trogira i Kaštela, od starih Ilira do Mlečana i Turaka; zatim »predigra«, tj. prikaz Miljenka i Dobrile, njihovih obitelji i prvih znakova ljubavi (1678); na kraju, vrijeme njihove drame, od zime do jeseni godine 1681 – od toga Dobrilina agonija zauzima tri posljednja mjeseca, a najznačajniji i najzanimljiviji događaji odvijaju se u proljeću i ljetu iste godine. Zgušnjavanje zbivanja u vremenskoj dimenziji romana pozitivan je element, tim više što je autoru baš i bila namjera da poterta pustolovno-melodramske karakteristike svoje knjižice. Dijelom joj je to i osiguralo trajne simpatije u čitalaca.

⁵⁰ Mladić i djevojka iz kaštelanskih obitelji Rossani i Vitturi vole se iako njihovi roditelji žive u zavadi i mržnji. Otac šalje mladića u vojnu službu u Metke, a nju žene za nevoljenog. Međutim, svečani obred prekida Miljenko s mačem u ruci. Dobrilu otac pošalje u samostan benediktinki u Trogir, dok Miljenko ide u izgnanstvo na Visovac. Tamo ga dostigne i Dobrila pustolovnim bijegom u olujnoj noći. Odluče da se vjenčaju potajno, no sutradan ujutro stižu i poslanici njezina oca koji im nudi oprostjenje i blagoslov. Vraćaju se brodom u Trogir. Nakon svečane svadbe, uvečer, na samom pomičnom mostu Vitturijeva dvorca pukne izdajnička puška. Miljenko je mrtav, a zatim, nakon duge agonije, umire i Dobrila, dok njezin otac Radoslav nasrće na isukani mač Miljenkova oca Adalberta. Pokopaju ih zajedno u maloj kaštelanskoj crkvi. Na njihovu je grobn natpis »pokoj ljubovnikom«.

No vremenske dimenzije romana *Milienco e Dobrilla* protežu se i na povijesno vrijeme na koje je Kažotić bio upućen u prvom redu domaćom legendom. To je posljednja četvrtina XVII stoljeća, doba najčvršće mletačke vlasti i plemićke tiranije, vrijeme koje je A. Manzoni prikazao u svom velikom djelu *I Promessi sposi*. U to doba, kako nam i Kažotić pripovijeda, sila i obiteljski ugled bili su jači od pravde, a krivac, kada je bio plemić, nekažnjiv. U obiteljima očeva vlast bila je nepovrediva, majka njegovo poslušno oruđe, a djeca pokorna starijima i bez prava na najintimnije osjećaje. Zbog turskih ratova mladi plemići bili su vični oružju i puni osobnog ponosa, a pomalo i pustolovnog duha baroknog stoljeća. Puk je bio nijem i uglavnom pokoran, a svi zajedno skloni najernjem praznovjerju i pompoznim sećentističkim svečanostima i izvanjskim oblicima pobožnosti. Kažotićeva u biti iluministička kritika praznovjerja dopunjuje se demokratskom osudom plemićke svesti. Međutim, kritika pravde i sudstva nije samo prosvjetiteljska po svojim shvaćanjima već i manzonijevska po duhu, tonu i obliku razlaganja.

Naravno, u slici Kažotićeva svijeta nije mogao uzmanjkati ni domaći puk, zagorski seljak i hajduci, hrabri i pošteti prema narodnoj tradiciji, i svećenici, seljački sinovi koji su u teškim vremenima izabrali sigurniju luku župničkog poziva. Ta daleka prošlost pružila mu je priliku da prikaže i neke karakteristične crte »dalmatinskog mentaliteta« gotovo »u čistom stanju«: temperamentnost, bujnost osjećaja, strastvenost, naglost, prkos, u skladu s pravom prirodom slavenskih naroda, kako veli pisac:

Da fatti individuali si può bene raccogliere quanto siano in questa nostra parte bollenti le passioni, e come ben dirette apportar possano effetti feracissimi di belle e magnanime imprese.

E sebbene più d'un secolo dopo il mio aneddoto fosse la Dalmazia governata da saggie istituzioni introdotte dall'austriaca e francese civiltà, non venne fatto però di levare a codesto popolo quell'indole nazionale ch'è stata ed è tutta propria delle genti slave. — (Iz predgovora MD)

Također prema njegovim riječima te iskonske mane i vrline dalmatinskog i slavenskog čovjeka pružale su mu dovoljnu građu za strukturu malog povijesnog romana.

Prostor u kojem se odvija pripovjedačka građa *Miljenka i Dobrila* dovoljno je širok: obuhvaća Kaštelu, brijeg Malešku, kaštelansku rivijeru i trogirске trgove i samostane, Visovac s rijekom Krkom i Skradinskim bukom, panoramu Šibenika i ponovo dvorac Vitturijevih s malom crkvicom i grobom ljubavnika. To je krug što su ga učinili zaljubljenici od djetinjstva do smrti koja ih ujedinjuje, a to je istovremeno i put koji je omogućio Kažotiću da prikaže najmilije krajolike svoga djetinjstva i zrelosti i najtipičnije pejzaže pitoresknog zavičaja.

Međutim, opisi tog prostora nisu dovoljno precizni ni literarno zreli. Kadšto su bliži onima u sentimentalnoj melodrami negoli gotovo realističkim opisima W. Scotta i A. Manzoni, u koje se ipak ugledao. Nevjerojatni bijeg Dobriline, npr., odvija se u jednoj jedinoj noći iz trogir-

skog samostana pa gotovo do Visovca! Naravno, opis je stoga površan i neodređen, a značajnija atmosfera i konvencionalna inscenacija ambijenta (neprijateljski noćni pejzaž s olujom i grmljavinom, lavežom pasa i udaljenim svjetlom seoske kolibice) u skladu s tada veoma popularnim motivom bijega slabe i nezaštićene djevojke. Nisu dovoljno precizni ni opisi enterijera, iako npr. unutrašnjost kaštelanskog dvorca ima neke karakteristične crte plemićkih dvoraca stare Dalmacije. Više je truda uložio u opis Dorotejove advokatske pisarnice u Trogiru, naravno i tu da bi stvorio impresivan okvir portretu himbenog advokata:

Adalberto vi giunse in poc'ora, e tosto dal suo dottore. Lo trovò appunto in una romita stanza, ove immerso nelle più serie meditazioni, pareva sudasse su d'uno di que' grandi volumi del romano Digesto, credo fossero appunto i commenti di Bartolo dell'edizione di Lugano.

Quattro affumicate pareti, ove pallidi e sbiavati percuotevano i raggi della luce, perché invece di questi nostri cristalli, distendevansi sulle due finestruole certa tela grigia e sporca, la quale sembrava avere sfidato la pioggia, e le vicende di molti inverni, davano nella loro oscurità un'impronta di venerazione rispettosa, ed un cupo silenzio accresceva la dignità di quel giuridico gabinetto.

Nel suo mezzo una tavola grezza di larice, coperta tutta di suppelliche, di ricorsi, di querele con sopra un succido calamaio di cornovaglia; quattro penne di gallo di India, ed una tabacchiera mezzo aperta; all'intorno poi tre seggioloni a braccioli malsicuri, su d'uno dei quali stavansi alcuni libri antichissimi e tarlati e polverosi, che servivano in quella camera, come le comparse sulla scena. - (MD, I, str. 77-78)

Funkcionalni, aktivni sklad likova i stvarnog okvira, sredine, pisac je češće pokušao ostvariti prikazujući junake u živopisnim dalmatinskim krajolicima. Tu zaista boje pejzaža odgovaraju raspoloženju duše i situaciji, tužnoj, veseloj ili melankoličnoj. Kadšto je suprotnost u bojama i oblicima prirode izravno simetrična proturječjima duhovnog stanja junaka. Tamna melankolija i nježni zanos ljubavi odraženi su u tipično romantičkom pejzažu prigušenih boja, komponiranog tehnikom *chiaroscuro*, koja je bila osobito draga slikarima i piscima tog razdoblja.⁵¹ Prednosti mirnog života daleko od gradske buke, sklonost samoći i sanjaranju u prirodi stari su literarni motivi, osobito popularni u tada modernih romantičara. Kao i Tassevoj Erminiji među pastirima, i njegovu se Miljenku čini da je gotovo sretan u idiličkom krajoliku oko franjevačkog samostana na Visovcu (»osò credersi felice«), jer:

... noi tutti ci sentiamo d'amare la solitudine, chi per vaghezza di meditare, chi per conversare colla natura, chi per ammirare le sue bellezze e i suoi variati tesori, chi per allontanarsi dalla procella d'un mondo d'intrighi e di torbidi... - (MD, II, str. 23)

⁵¹ Usp. G. Alani, *La struttura dei »Promessi sposi«*, Bern 1948, str. 11. i d.

Opisi krajolika oko rijeke Krke, Visovca i Skradinskog buka, kaštelanske rivijere najpuniji su i najbogatiji oblicima, bojama i zvukovima, jer su, čini se, izraz konkretnog doživljaja, uzbuđene romantičke senzibilnosti i ljubavi prema rodnom kraju: kao da sadržavaju, barem u jezgri, stvarne oblike dalmatinskih pejzaža, mada su ipak i »literarni«, tj. sačinjeni od niza pridjeva, izraza, slika i boja već pomalo konvencionalnih u suvremenoj »opisnoj« književnosti.

3. U strukturi povijesnog romana iz prve polovice XIX stoljeća karakteristična je superiorna prisutnost pisca u ispričanom zbivanju, njegove neprekidne intervencije i subjektivna obojenost zgoda i likova, a istovremeno i težnja da izide iz toga zatvorenog romantičkog svijeta idealâ i raspoloženâ u čvrste, objektivne i tipične odnose vanjske stvarnosti.⁵² Odatle i naoko čudna disharmonija u oblikovanju likova: dok su s jedne strane proizvodi stvaralačke mašte »od krvi i mesa«, realizirani unutar određenog povijesnog okvira koji uvjetuje ne samo njihove vanjske već i unutarnje crte i postupke, dotle su drugi, osobito ženski likovi, projekcije autorovih idealističkih shvaćanja, beskrvni i blijedi ili ukočeni, gotovo pojave iz svijeta sna.⁵³ Takvu diferencijaciju nalazimo i u najboljih pisaca tog razdoblja, npr. u W. Scotta i A. Manzoniya, a osobito je upadljiva u epigona. Ta kolikim je čitaocima neuvjerljiva i Manzoniya Lucija, odviše idealizirana seoska djevojka! U strukturi *Zaručnika* opravdava se netipična karakterizacija seljanke moralističkim intencijama pisca, a sličnog je uzroka i u manjih pisaca što su se za njim povodili: konvencionalni ženski likovi u njih su projekcija književnih i moralističkih ideala ili inkarnacija snažnog, no odviše sublimiranog ljubavnog zanosa.

I u Kažotićevu romanu karakterizacija likova, najčešće nepotpuna, provedena je po tim temeljnim načelima: s jedne strane nalazimo andeosku, pasivnu Dobrilu,⁵⁴ i donekle Miljenka, koji je ipak nešto reljefnije prikazan (npr. u prizoru svetogrdnog bijesa u crkvi), a s druge gotovo sve ostale likove Kažotićeva svijeta. Kadšto humoristički pristup u karakterizaciji oživljava prikazana lica, dajući im neke originalnije crte, što ih približuju običnim ljudima svih vremena.⁵⁵ Takvim iznenadnim

⁵² O sličnim postupcima u W. Scotta govori J. Warren Beach, *Tecnica del romanzo novecentesco*, Milan 1948, str. 21, i d.

⁵³ »... Dobrilla, che in tranquillo languore poggiata mollemente sul suo braccio di gigli sedeva su verde tappeto di erbetta, assorta nella so lenne armonia che l'erbe, gli alberi, gli angelli, e le fatiche degli uomini intorno spandevano« (MD, I, 21).

⁵⁴ U opisu Dobrile naći ćemo i ponešto boje (»Un pallido colore, simile a quello degli ultimi raggi del giorno la pudica guancia ombreggiavale«) i fizičkih crta, no velika početna slova (»In una di questa murate Ville...« La più bella delle Vergini«) i hiperbolične usporedbe (»Bella come un angelo, cara come il sole dopo le tenebre...«, sve MD, I, 12-13) uzdižu je prema želji pisca iznad običnog svijeta u kome ona živi.

⁵⁵ Tako je npr. Dobrilin otac, konte Radoslav, prikazan u razularenoj srdžbi. Majka Dobrilina naslikana je mjestimično s neprikrivenom ironijom, jer su joj klasni ponos i strah pred suprugom važniji od osjećaja i sreće vlastite kćerke. U osobi Demetrije, Marijine rođice, Kažotić je upio certati, makar u gruboj skici i povodeći se vjerojatno i tu za Manzonijem (donna Prassede), karakterističan ženski lik iz naših primorskih gradića, anstičeljnu i taštu, no dobrušnu i praktičnu ženu što se u sve miješa, ali i pomaže mladima koje bolje razumije od nekih drugih starijih osoba.

osvijetljenjima Kažotić je stvorio nekoliko figura koje se izdvajaju iz njegove pretežno papirnate galerije upravo zato što sadržavaju uz neke osebujne tipičnosti i neke suprotnosti, svojstvene ljudskoj prirodi, po-djednako sklonoj »dobru« i »zlu«.

Više truda uložio je u opis himbenog i vještog trogirskog advokata Doroteja, a evocirao ga je u prvom redu opisom njegove kancelarije, tj. sredine u kojoj živi kao pauk u svojoj mreži. Tog »savjetnika cijeloga grada« prikazao je dosta opširno, mada u ekonomiji pripovijedanja to nije bilo neophodno. No upravo je potankim vanjskim opisom Doroteja, njegovih predaka koji su se bavili istim poslom, odjeće i pisarnice unio koristan humoristički kontrast emocionalno vrlo napetim ljubavnim situacijama. Lik advokata dopunjen je uspjelim dijalogom, pa je epizoda u pisarnici jedan od najboljih odlomaka romana, jednostavna i komična žanr-sličica, živa i neposredna, s dobro pogođenim likovima i spontanim dijalogom.⁵⁶

Struktura njegova povijesnog romana bila bi nepotpuna bez situacija patetičke prirode kao što su prva izjava ljubavi, tajni sastanak, Dobri-lina smrt i drugi prizori što pršte afektivnošću mladih junaka, njihovim vrelim strastima, hiperboličkim slikama i usporedbama pripovjedača, pretežno u maniri epigonske sentimentalističke literature.

Karakterizaciji pridonose nemalo i imena junaka koja su obično prvi i najneposredniji signali kako njihove unutarjosti, tako i autorovih in-tencija, jer osobama iz književne fikcije ne daju se imena po prolaznoj modi ili bližim rođacima kao što je to slučaj sa živim ljudima: likovi načinjeni od zvukovne paučine pjesničke riječi imaju trajniji život od nas, pa je nužno da im imena budu impresivna i funkcionalno određena. Zanimljivo je da junaci Kažotićeva svijeta pretežno nose najčišća sla-venska imena, kakva njegovi plemićki suvremenici više nisu imali. *Dobrila* je međutim vrlo često ime u hrvatskom puku Trogira i okolice, u XVII stoljeću nosile su ga i plemkinje: više *Bona* nalazimo u latinskim dokumentima; *Miljenko* je lijepo narodno ime, prikladno za junaka lju-Imena iz romana sa starinskom patinom jesu *Adalberto*, *Radoslavo*, *Pri-buša* i *Družimir* (Drusimiro) – Kažotić ih je dao predstavnicima trogir-ske gospode koja je u XVII stoljeću bila dijelom otuđena ili je s ponosom isticala romansko podrijetlo (npr. Ardreis, Lucius, Cega, Cippico). Zbog svoga domovinskog, rodoljubnog stava i lokalne boje uzeo je imena go-spode iz starih isprava i obiteljskih uspomena: ime Družimir nosio je utemeljitelj plemićke obitelji Vitturi u XIII stoljeću, a godine 1241 neki je Družimir bio trogirski načelnik.⁵⁷

Uz to, roman završava hrvatskim nadgrobnim natpisom (»pokoj lju-bovnikom«), a kontesa Vitturi, Dobrila majka, govori s kućnim kape-

⁵⁶ MD, I, str. 75–83.

⁵⁷ »... tempore nobilissimi viri Drusimiri potestatis Trogurii ...«, usp. J. Čudina, *Le Castella di Spalato e Traù*, Split 1895, str. 75.

lanom dijelom u narodnom jeziku.⁵⁸ Jezični *pastiche* u govoru obrazovanih slojeva bio je karakterističan sve do nedavna za dalmatinsko građanstvo, a našem autoru bilo je osobito do lokalne boje, koja je i inače obilato raspoređena na slici njegova svijeta, npr. u opisu odnosa roditelja i djece, konjske opreme i konjušara, zaklinjanju na ime domaćeg patrona, opisu plemićkog odijela, položaja i kulture žene i sl. Potrebno je pri tom istaknuti da Kažotić i prije ilirskog preporoda vidi upravo u slavenskoj prirodi, jeziku, imenima i običajima naroda specifičan dalmatinski lokalni kolorit.

Poseban sloj u strukturi romana čine povijesni podaci i aluzije uzete iz različitih izvora, a kadšto označene u bilješci ispod crte, dakle tehnikom znanstvene rasprave i suvremenih historijskih romana. Povijesni elementi stvaraju dojam vjerodostojnosti i daju posebnu draž proizvodu mašte: tako doznajemo da je prošlost Dalmacije bila puna tegoba i stradanja, upoznajemo lik trogirskog »oca domovine« Koriolana Čipika, odnose Mletaka i domaćih silnika, puka i gospode, a uz svjež miris baruta i paljevina nakon turskih ratova. Sve to i još mnogo drugih povijesnih činjenica Kažotić je vješto uklopio u zbivanje, tako da je povijest u njegovu romanu nezamjenjiv strukturalni sloj. No ne bez kritičkog stava pripovjedača koji ne veliča prošle dane i starinske običaje, već osuđuje i plemićku oholost i roditeljsku tiraniju i neobične zakone drevnog trogirskog statuta, uopće »ona barbarska vremena«.⁵⁹ Nasuprot takvu stavu prema prošlosti i ukorijenjenim zabludama klasnog mentaliteta, sve su njegove simpatije na strani mladosti i nekih bitnih ljudskih crta: odanosti domovini, vjernosti zadanoj riječi, iskrenosti, neustrašivosti i svjesnom pregaranju do smrti. U tom je jednostavna i ne skrivena ljudska poruka našeg prvog pisca povijesnih romana.

Osim u refleksijama, apostrofama i izravnom obraćanju likovima i čitaocima, što je karakteristično za građansku književnost XIX stoljeća, koja je težila da se što više približi publici, tom svemoćnom, ali anonimnom meceni književnikâ, prisustvo pripovjedača osjeća se i po epigrafima u stihu kojima se uvode poglavlja romana *Milienco e Dobrilla*. Odraz je to svakako književne mode, no ne moramo tražiti u tom postupku pisca neku »dekadentnu romantiku« ili isključivi utjecaj F. D. Guerrazzija, kao što je mislio A. Petravić.⁶⁰ Epigrifi, raširena pojava u romantičkoj prozi već od A. Radcliffea i W. Scotta, stoje kao najava temeljnog sadržajnog i osjećajnog motiva koji će u poglavlju biti opširnije razvijen u epskoj naraciji.

Kažotićevi epigrifi zgodno su izabrani i u vezi s pripovijedanjem. Redovito su stihovi preuzeti iz književnosti koju je poznavao i volio, naime odlomci iz Metastasija, Tassa i Petrarke, što je i razumljivo, jer

⁵⁸ Npr. »Perdonate, Gospoja! un solo momento ...« ili »Gospoja, dite davvero?«. Razumije se, time je Kažotić samo aludirao na hrvatski razgovor između ponosne kaštelanske plemkinje i njezina kapelana.

⁵⁹ MD, I, str. 100.

⁶⁰ Usp. A. Petravić, o. c. u noti 11, str. 17–18.

je njihova sentimentalno-psihološka poezija najbolje odgovarala gradi romana. Iz *Oslobođenog Jeruzalema* preuzeo je odlomak tipičan za pjesnikov osjećajni svijet: »Soffri in suo nome e sien dolci i tormenti«, a od Metastasija pretežno takve odlomke što sadržavaju jednostavnu mudrost pjesnika prosvjetiteljskog razdoblja (»Un salubre consiglio è grande aiuto«, »La patria è un tutto / di cui siam parte«). Zastupljeni su i Dante i Shakespeare (Kažotić ga piše čak i Skakspaeere, no nije u tome bio osamljen), božanstva romantičkog Olimpa, a od suvremenika F. Schiller, T. Grossi i Vettor Benzon, danas zaboravljeni pjesnik iz mletačkog romantičkog kruga, autor vrlo popularne *novelle* u stihovima *Nella* (Mleci 1820). Pod utjecajem Byrona i Foscola Benzon je opjevao melankoličnog mladića, njegovo razočarano mletačko rodoljublje i tragičnu ljubav, a radnju je dijelom smjestio na zadarskoj Puntamiki (Borik). Kažotić je iz njegova spjeva izabrao stihove o snazi duboke i nesretne ljubavi:

Dolor che strugge

Chi può celar? che val tacer? lo stesso

Silenzio duolsi sul dimesso ciglio

Sulle pallide labbra. Arte non avvi

Che il dì cancelli del notturno pianto

Sul viso i solchi.

4. Drugi Kažotićev roman u znaku je neriješene suprotnosti između objektivnih povijesnih činjenica i romantičke mašte.⁶¹ Međutim pitanje o kojem su toliko raspravljali mnogobrojni suvremeni kritičari u Italiji čini se da ga nije dublje zabrinjavalo: držao se ropski neke originalne povijesne kronike koju je, uglavnom mehanički, »obogatio« epizodama u maniri pomodnog historijskog romana. To su prizori zapuštene kućice, svratišta uz cestu u nenaseljenoj divljini; bitka, smrt ranjenog urotnika u tamnici i njegove kletve upućene supatniku, javno smaknuće; prizor leševa, obeznanjene mlade žene i, konačno, opsada tvrđave i ubojstvo kraljice . . . Dakle, većinom pomodni prizori iz tolikih povijesnih, sentimentalnih ili čak i »crnih« romana, pa i kazališne melodrame. Osobito je naivno Kažotićevo tumačenje uzroka pobune braće Horvata. Stari Ivaniš zaljubio se u nasljednicu prijestolja, pa kada je ona pošla za mladog i lijepog Žigmunda, podiže ustanak da joj se osveti. Koliko je to banalno i površno, a istovremeno i daleko od snažne Scottove umjetnosti koja precizno iznosi društvene uzroke povijesnog kretanja i djelovanja likova.⁶²

⁶¹ Iscrpan sadržaj romana *Il Bano Horvath, storia del XIV secolo* (Mleci 1838) donosi A. Petravić, o. c. u noti 11, str. 19–20. Roman nije tiskan u »Pierottija«, kao što se tu navodi, već u mletačkoj tiskari Picotti.

⁶² Usp. G. Lukács, *Istoriski roman*, Beograd 1958, str. 20. i d.

U romanu u kojem je najjasnije došao do izražaja njegov partikularistički patriotizam legitimističkog smjera⁶³ lako su uočljive znatne strukturalne disproporcije. Dok su prizori u osamljenoj kućici i u tamnici napisani s nekom, makar i minimalnom, vještinom i poznavanjem tehnike (odlikuju se bojom, kontrastima i prilično razvijenim dijalogom), dotle su drugi, osobito povijesni odlomci, prikazani plošno, a likovi su blijede ili potpuno konvencionalne figure. Zbog te osnovne neuravnoteženosti neki od glavnih junaka nemaju markantnih osobina koje bi oživjele njihove likove. Hiperboličan je opis glavne junakinje, kraljice Marije, no zapravo sličan portretu Dobrile. Nasuprot tim sasvim literarnim likovima portret jedne epizodne ličnosti, seljaka svratištara iz Hrvatske, dan je preobiljem vanjskih pojedinosti, koje doduše ne oživljuju taj lik, ali su barem dokaz autorovih nastojanja da u potpunosti prihvati suvremenu književnu tehniku:

Era Falbergatore una persona di piccola statura, ma forte e carnuto, se non grasso: un pajo di spalle larghissime gli erano come a piedistallo del suo collo rotondo, che sosteneva una testa con una fisionomia significativa: grande occhio nero e sporgente, naso schiacciato, mento curvo all'insù, un pajo di labbra tumide e paonazze, una fronte alta e a semicerchio mezzo coperta dai capelli che lucenti per burro vi cadevano sopra, mostacchi arcofatti ed ispidi, un colore fresco abbronzito formavano i connotati personali, usando della voce dei passaporti, del padrone del casolare. — (BH, I, str. 142–43)

Drugi je veliki nedostatak te knjige pomanjkanje opisa krajolika i škrti lokalni kolorit, osobito unutarnji; no i vanjski je rijedak. Nema ni jednog grada koji bismo mogli prepoznati ili koji bi barem bio zaokruženi proizvod Kažotičeve mašte: Budim, Napulj, Varaždin, Novigrad nemaju karakterističnih crta, osim »gotskog« enterijera u kaštelu vranskih vitezova hospitalaca. Za razliku od prvog romana nema tu osmijeha, blage ironije i onih humorističkih epizoda koje su doduše odraz književnog utjecaja, no koje su ipak makar i relativnom originalnošću i svojom funkcijom u cjelini djela ostavljale ugodan dojam na čitaoce.⁶⁴ Umjesto toga novost su u romanu *Il Bano Horvath* neke scene mučenja, krvi i smrti. Fizičke rane i duševne patnje, proganjanje i gotovo silovane mlade žene u besvjesnom stanju pojave su koje pokazuju da su i

⁶³ Kažotić je naime svim srcem na strani ugarskih kraljica i Žigmunda Luksemburgovca, a protiv pobunjenih hrvatskih feudalaca koje prikazuje u najcrnijim bojama. Bez ikakve simpatije prikazuje i rijetke osobe iz gornjih hrvatskih krajeva, npr. seljaka svratištara, banove vojnike i puk u Varaždinu. Naprotiv, ljepše opisuje hrvatski puk u Dalmaciji i njihova vođu, kneza krbavskog, dajući im prvenstvo pred Mlečanima u jurišu na Novigrad (knez se prvi popeo na zidine s bojnim pokličem »U ime Isusa«). No naš narod u Dalmaciji naziva Dalmatincima, a buntovnike iz banske Hrvatske Hrvatima, koji su piscu, autonomistu i legitimistu, ravnodušni, u čemu Kažotić nije bio osamljen.

⁶⁴ Usp. predgovor drugom izdanju romana H. Walpolea *The Castle of Otranto*. Prvo izdanje izašlo je 1764. Braneći Shakespearea i svoje djelo, H. Walpole govori o miješanju tragičnog i komičnog, »vrišenih i »prostitih« junaka u novom romanu.

Kažotićev duh dodirnuli odjeci romantičkog iracionalizma i drhtaji oslobođenih nagona, osobito sadističkog tipa, u razdoblju društvene reakcije. Meso, smrt i đavo⁶⁵ nikada nisu tako suvereno vladali literaturom kao u razdoblju koje se proteže od pojave de Sadea, »božanstvenog markiza«, do evropskog dekadentizma. Taj nemirni, tamni senzibilitet i smisao za mučne prizore što uzbuđuju pisca i čitaoca privukli su i našeg romantičara.

Povišen ton i frenetička stanja glavnih junaka prevladavaju u oba sveska Kažotićeva romana, a njegove intervencije u obliku apostrofa, refleksija, invokacija, retoričkih pitanja, citata iz *Biblije*, Petrarke, sv. Augustina, pozivanja na Ariosta i njegove junakinje izmjenjuju se s retoričkim tiradama protagonista zbivanja. Tu raznorodnu povijesno-melodramsku građu, često dosta priprostog ukusa, povezuje ipak patos legendarnih povijesnih zbivanja i zajednički ton, pretežno pesimističan, mračan, uznemiren zbog nesigurnosti ljudske sudbine i nemogućnosti da se shvate namjere božanstva koje Kažotić pod utjecajem literature prikazuje u strašnom biblijskom liku. Uz to, poput nekih velikih romantičkih suvremenika, autor je na strani puka i njegovih vjerovanja, mada je u prvom romanu prosvjetiteljski osuđivao praznovjerje.⁶⁶

Borbe o kraljevski prijesto nakon smrti Ludovika Velikog, u kojima su glavnu riječ imali hrvatski feudalci, pa tragična smrt Elizabete i ropstvo mlade kraljice – sve je to bila dobra građa za povijesni roman, kao što nam to dokazuje kasniji uspjeh tog motiva u hrvatskoj književnosti. No Kažotić, premda se držao dobrih literarnih uzora, originalnih historijskih izvora ili barem solidne povijesne literature i najsuvremenije pripovjedačke tehnike, nije u tome uspio, vjerojatno i zato što nije dublje osjećao romantički svijet užasa i patnje, koji ga je doduše zanimao i privlačio, ali mu nije bio blizak kao idilički, jednostavni i domaći svijet njegova prvog romana.

5. Zbog praktičnih razloga u novijim izdanjima povijesnih romana žrtvuje se zanimljiva kompozicijska karakteristika, podjela na tomove. Manzoni npr. radnju romana *I Promessi sposi* vješto je komponirao oko nekoliko čvorišta što odgovaraju trima tomovima prvog izdanja; postavio je tri čvrsta stupa – epizodu Gertrude, Innominata i kuge – koja dijelje radnju u četiri gotovo podjednaka dijela: u prvom i posljednjem zaručnici su zajedno, a u drugom i trećem djeluju zasebno.⁶⁷ Slično je postupio i naš romanopisac, pa su romani *Milienco e Dobrilla* i *Bano Horvath* objavljeni u po dva sveska što sadržavaju istu, kontinuiranu

⁶⁵ Usp. M. Praz, *La carne, la morte e il diavolo nella letteratura romantica*, Turin 1942².

⁶⁶ »Incredulo! che ridi sulle superstizioni del volgo, credilo, desse sono più ragionevoli della tua stessa indifferenza! Quella cometa sparse il terrore negli Ungheri, e quella meteora vergò nel volume della loro storia pagine di perfidia e di sangue« (BH, I, str. 14).

⁶⁷ Usp. G. De Robertis, »Struttura dei *Promessi sposi*«, *Paragone*, Firenca, I/1950, br. 2.

radnju, ali zaokruženu u dva cjelovita niza. U prvom svesku romana o kaštelanskim ljubavnicima radnja se odvija od samog početka njihove ljubavi do dramatičnog trenutka kad Miljenko prekida svadbeni obred kojim je Dobrila trebalo da pođe za drugoga, kad se, naime, sve opet vraća na početak, no odnosi među osobama romana posve su izmijenjeni: njihova ljubav svima je poznata; a u očima malog trogirskog svijeta osramoćena i obitelj i djevojka koja je pokazala krajnju neposlušnost prema roditeljskom autoritetu. Radnja se tada nalazi pred novim zapletom, koji će u drugom svesku dovesti do konačnog raspleta. U prvom svesku bili su rastavljeni Miljenkovim prisilnim boravkom u Mlecima, kamo ga je poslao njegov otac. Drugi svezak počinje uzaludnim pokušajem Miljenka da spasi Debrilu od prisilnog boravka u samostanu; ubrzo zatim ljubavnici su ponovo rastavljeni. Prizoru vjenčanja u prvom svesku odgovara sličan prizor u drugom; no dok je prva scena vjenčanja započela pod nesretnim okolnostima za njih, a završila uspješnom intervencijom mladića, druga započinje u znaku *happy end*a, no završava tragično: *deus ex machina* ovoga je puta plaćena puška koja prekida život glavnog junaka (prvi put bio je to mač kojim je vitlao pred nosom zaplašenog župnika i bijesnog konta Radoslava).⁶⁸

Dva zasebna kruga, vezana malim prstenom najdramatičnije situacije, nalazimo i u dva toma romana *Il Bano Horvath*. Radnja prvog toma završava snom kraljica u konačistu kraj puta nakon mučnog razgovora sa seljakom svratištarom. I tu, jedan akcioni krug je završen: između smrti kralja Ludovika i bijega kraljica u Dalmaciju nalazi se splet urote Horvatove, krunidbe Karla Dračkog i njegove smrti. Najnapetiji trenutak ujedno je početak novog kruga radnje: kraljice, same, na bijegu, očekuju sa zebnjom dalju sudbinu (tamnica, strašni prizori u podzemlju tvrđave Novigrad itd.). Podjela na tomove nije dakle bila slučajna.

Autorova vješta ruka opaža se i u razmještaju građe po poglavljima i uspješnim retardacijama koje povećavaju zanimanje čitaoca. U prvom tomu romana *Milenco e Dobrilla* raspored poglavlja usredotočenih pretežno na jednog ili drugog protagonistu harmoničan je i izmjenjuje se s takvima u kojima su junaci zajedno. Sličan je raspored radnje i likova i u drugom tomu, gdje je skladna kompozicija vidljiva već i u numeričkim odnosima: nasuprot četiri poglavlja u kojima su protagonisti zajedno imamo četiri u kojima su rastavljeni, no ta su opet podijeljena na dva jednaka dijela (XIV i XV posvećeno Miljenku, XV i XVII Dobrili). Humoristička međuigra, opis uzbune u samostanu nakon Dobrilina bijega u XVIII poglavlju, ima funkciju epske retardacije, a posljednje je epilog, »Capitolo ultimo«, kako pisac obzirno upozorava svoje čitateljiće, pripremajući ih na sentimentalno-melodramski završetak i smirenje u smrti nesretnih zaljubljenika.

⁶⁸ Ima i drugih paralelizama i kontrasta u kompoziciji malog romana: npr. putovanju Miljenka u Mletke u prvom tomu odgovara putovanje Dobrile i povratak mladih ljudi u Trogir u drugom; prvo je Miljenko osjećao kao privremeno, srce mu je bilo u Kaštelima, uz Dobrilu; drugo mu se činilo konačnim, Dobrila je bila uz njega, no vodilo ih je u smrt.

6. Roman *Il Berretto rosso*⁶⁹ pokazuje autorovu zrelost: prožet je iskrenom melankolijom koju je zapazio i Tommaseo⁷⁰ i koja u strukturi djela zauzima vidno mjesto, svakako mnogo značajnije negoli u prethodnima, gdje su svijetle i tamne boje bile polarizirane u antitetičkim likovima i situacijama. To ne znači da antiteza nije više jedno od načela Kažotićeva stvaralačkog postupka i nadahnuća; prisutna je od prvih stranica i potcrtava izraz razočaranja, romantičkog pesimizma i nostalgije za »prirodnim stanjem« čovjeka. No i u dalmatiuskim planinama prestalo je »zlatno doba«. Nostalglična konstatacija sadržava u sebi jezgro i temeljni ton romana. Elegijski pjev za izgubljenom srećom, nevinošću, čistoćom osjećaja i naivnošću jednostavnog života provijava svim epizodama »morlačkog« romana: i kratkom ljubavi bez prave radosti, i nesretnim, siromašnim obiteljskim životom, i dugim godinama što ih protagonist provodi bez voljene žene, Celije, u pustoši i mraku hajdučkog života, do konačnog smirenja u smrti.

No »građu za filozofa« i »čista nadahnuća pjesniku« – kao što veli pisac u *proglasu* romana – nalazimo i u drugom sloju strukturalne jezgre: u zreloom, psihološkom i društveno-moralističkom tumačenju sudbine junaka. Paval je pošten, hrabar i plemenit seljak, pa ipak odlazi u hajduke, olima i ubija. U stvari, on je žrtva prodora novih moralnih shvaćanja, društvenih prilika, primitivnosti običaja i korumpirane pravde mletačke Dalmacije. Kažotić doduše u svojoj kritici nije originalan, jer polazi od polemičkog stava prosvjetitelja Lovrića. No zanimljivo je ipak da on jasno vidi društvene korijene hajdučije u našem selu, oko pola stoljeća prije Svetolika Rankovića (*Gorski car*, 1897). Taj je problem pomaknuo međutim više u ljudsku nutrinu, u skladu s psihološko-moralističkim shvaćanjima Manzoniya i, osobito, Tommasea i Dall'Ongara. Pisac se ipak ne zadovoljava jednostavnim moralističkim tumačenjima ljudske duše, pune suprotnosti; veliča doduše moralni odgoj roditelja povezan s vjerskim osjećajima i poukama, poput Tommasea, no ne prestaje da se divi, u svojoj romantičkoj težnji za beskonačnim i neodređenim, tajni ljudske prirode i misteriju uopće.⁷¹

Njegov je roman iskrena tužaljka nad ograničenom i krhkom ljudskom prirodom koju bi, kao pravi romantik, želio vidjeti uzvišenom i velikom, no koju okolnosti tjeraju na krivi put, na stazu zločina i patnje, te ga, upravo zbog toga, privlači svojom tajanstvenom sveobuhvatnošću. Odras nove, humane struje u književnosti (npr. V. Hugo) naći ćemo i u Kažotićevu mišljenju da u zločincu treba zapravo poštovati nesretnog čovjeka.

Misaona građa trećeg romana bogatija je negoli u prethodnima, a psihološki svijet likova, barem u zamisli, složeniji i dublji. Pa ipak *Il Berretto rosso* nije najbolji Kažotićev roman kao što se to činilo njegovim

⁶⁹ Iscrpan sadržaj romana donosi A. Petravić, o. c. u noti 11, str. 23–26.

⁷⁰ U recenziji objavljenoj u *GZ*, 1843, br. 98.

⁷¹ Npr.: »Umana razza inesplicabile, misteriosa; ma anche il mistero ha un non so che di solenne in tutto e dappertutto a questo mondo« (*BR*, str. 71).

suvremenicima, I. Franceschiju i N. Tommaseu: nema tu živih epizoda, dijalog je vrlo mršav, a boje blijede, kao što je i prostor u kojem likovi djeluju prilično neodređen. Gotovo i ne nalazimo opisa krajolika, osim uvodne slike Biokova i donekle zagorskog sela i hajdučke spilje; pisac ga nije dovoljno poznao ili je držao da sivi kamenjar unutrašnje Dalmacije (što ga je ipak opisivao u svojim feljtonima) nije zanimljiv čitaocima. Dok je u svojim ranijim romanima zbivanje *prikazivao* epskim prizorima, u ovom je prešao na gotovo čisto pripovijedanje u koje su upleteni i opisi narodnih običaja. Izdvaja se uspjeliji završni prizor u kojem stari slijepi hajduk umire pod drvenim hrastom, pogođen gromom dok pjeva uz gusle, pred zaprepašćenim seoskim svijetom. Jednostavne i kratke rečenice na kraju romana sugestivnije su negoli bujna retorička proza mnogih prethodnih stranica – no ni tu Kažotić ne dostiže prave književne ljepote.

Središnja epizoda romana, po kojoj je knjiga dobila naslov, jest opis barbarskog običaja zbacivanja crvene kاپice neudatoj ženi koja nije sačuvala djevojačko poštenje. No glavna junakinja, žrtva takvog običaja, prisutna je samo u prvoj četvrtini romana, u dva od ukupno sedam poglavlja, mada je baš odnos mladih junaka u epskoj strukturi povijesnog, a dijelom i egzotičnog, romana prava okosnica fabule. U ovom je romanu drukčije: živopisni običaj povod je nizu nesreća i, na kraju, smrti Celije, koja tek neposredno sudjeluje u zbivanju – zbog nje se Paval osvećuje, pali kuću suparnice, ubija njezina muža . . . Boravak među hajducima vodi ga kraju njegova puta, potpunog izgubljenosti, iz koje se opet spasa prijateljsvom, dobrim djelima i kaznom. Konvencionalna okosnica ipak je donekle sačuvana: u posljednjim poglavljima Paval posjećuje grob svoje žene, s kojom je i inače, barem u mislima, povezan. Tako je i konac djela u skladu sa suvremenom građanskom literaturom. Junak i junakinja sjedinjuju se ponovo i zauvijek, iako tek u smrti.

Prostor romana ne odlikuje se živošću i bojom kao u *Miljenku i Dobrili*, no ipak je funkcionalno i skladno raspoređen. To je u prvom redu selo na obroncima Biokova, njegovi pašnjaci, polja, seoska crkvice s grobljem, poljana gdje se pleše i sluša guslara za narodnih svečanosti. Radnja prva tri poglavlja odvija se u potpunosti u malom selu kojega nam ime pisac ne spominje, htijući tako još jače istaknuti tipičnost svojih »moračkih prizora«. Pavlovim bijegom u hajduke prostor se mijenja. Bit će to sada planina, šuma, besputne vrljeti i divlji predjeli uz tursku, dalmatinsku i hrvatsku granicu.

Kako se u ovom romanu zbivanje većinom pripovijeda, to u njemu nema mnogo prizora s razvijenim dijalogom; obiluju naprotiv narativni odlomci u kojima je sve ispričano: i razgovor, i misli junaka, i narodni običaji, i prostor, i zbivanje; različite elemente strukture pisac povezuje jednostavnim, kadšto grubim prijelazima kojima nas upućuje sad na hajdučka junaštva u planini, a sad na miran radni život seljaka.

Vrijeme obuhvaćeno fabulom vrlo je široko, to jest nešto oko šezdeset godina Pavlova života, no vrijeme obrađeno sižeom mnogo je kraće: to su odlomci, kao npr. opis prvih godina, dječastva junaka do kritičnog

trenutka kada Celija gubi djevičanstvo, a Paval prirodnu nevinost u do-
diru s gradskom civilizacijom; gotovo trideset godina hajdučkog života
ispričano je samo u nekim značajnijim situacijama, a opširnije su date
godine oko Celijine nesreće i njezine smrti. Kažotić spominje samo je-
dan značajniji datum u tom širokom razdoblju (1743–1807), naime pad
Mletačke Republike, kada su se hajduci vratili svojim domovima i mir-
nom životu, što je opravdano, jer u tom jednostavnom svijetu brojenje
godina ima neznatnu vrijednost. Pisac je dakle vješto rezao i zgušnjavao
zamišljeno zbivanje u funkcionalnoj ekonomiji sižea, nastojeći da
prikaže sav jedan život u svojevrsnom dalmatinskom folklornom i od-
gojnom romanu, u kojem je htio prikazati mladost, pogreške i sazrijevanje
našeg seljaka u dramatičnom sudaru patrijarhalne i gradske civili-
zacije. No iako prožet iskrenom ljubavi za naš narod i široko shvaćenom
humanošću, roman *Il Berretto rosso* u današnjeg čitaoca može pobuditi
samo književno-povijesni interes, a ne pravu simpatiju za nesretne juna-
ke iz malog svijeta dalmatinskog sela.

7. Najomahnija Kažotićeva knjiga – *Le coste e isole dell'Istria e della Dalmazia*, descrizione di Marco de Casotti – zanimljiv je opis naše ja-
dranske obale od Trsta do Kotora i svojevrsan odraz bogate putopisne
literature u razdoblju romantizma. Piscu nije bio cilj da piše znanstvenu
raspravu o krajevima koje spominje niti da nastavlja prosvjetiteljsko-na-
učni posao Fortisa i Lovrića. Njegova je knjižica upućena širokoj pu-
bliци s namjerom da putnik nađe »sazet opis« mjesta koja će vidjeti i da
mu skрати vrijeme putovanja, jer je nastala iz zabave, a namijenjena je
razonodi. U stvari, to nije ni praktični vodič našeg vremena, iako ima
elemenata koji na takvu korisnu literaturu podsjećaju, već tipično ro-
mantički pokušaj da se doživljaj domovine i putnih promjena izrazi u
literarnom obliku. U središtu te, dijelom narativne, a dijelom deskrip-
tivne, proze nalazi se on sam, putnik, što se kreće našim jadranskim pro-
storima kao na golemoj pozornici i koji od prigode do prigode evocira
minula razdoblja dalmatinske prošlosti. Građa, raspoređena u kratka
poglavlja, napisana je živo, neposredno i često u izrazito romantičkoj
maniri s mnogo patetičkih usklika, poziva, pozdrava i apostrofa čitaocu
s kojim kao da podržava dijalog: »Salpa adunque, salpa, e in mare . . .«
(str. 8) ili, nešto dalje: » . . . già le ruote non hanno più sosta – sembrano
sempre aizzarsi l'una coll'atra; senti come muggiano!« (str. 33). Su-
vremenom čitaocu, uz razne podatke o krajevima uz koje prolazi, mogli
su biti osobito privlačni svježiji opisi, najčešće poneseni zanosom za ono
što vidi i slika. Kažotić zapravo nije mnogo putovao i nije bio blaziran
turist,⁷² a svoj zavičaj htio je prikazati kao »novi Eden« pa su mu de-
skripcije veoma često idilične i hiperbolične, bez trunke kritičnog stava.
U tom je baš glavna razlika između tog putopisa i onih što su ih pisali
stranci: kao domaći sin nije htio vidjeti nedostatke i mrlje u slici rodnog
kraja.

⁷² Usp. R. Maixner, »Quelques victimes de la Guzla de Prosper Mérimée«, *Revue de littérature comparée*, Pariz 1956, br. 3, str. 391.

Mada neoriginalnim jezikom i stilom, no bez pedanterije i suviše erudicije, uspjelo mu je da prikaže raznoličnost vidokruga i uvijek pokretnu panoramu primorskog pejzaža viđenog s brodske palube. Pred očima čitalaca izmjenjuju se tamne litice, zelena polja, bijeli gradići, oblaci, otoci i uvijek nanovo more. Po njemu plovi putnik-pripovjedač u jednom od prvih austrijskih parobroda na Jadranu, kadšto iskreno, a kadšto namješteno ponesen putnim novostima i zanimljivim promjenama krajolika. Ima tu i zanimljivih sličica, iako komponiranih pretežno aditivnom metodom i ne bez feljtonske retorike:

Ma più avanti un miglio a scirocco dalla punta Smoquizza, quale l'insidia segreta cova tacita la ruina, tale ingannevole si distende di sotto all'onde una lingua di sasso logoro dall'acque. bruna dallo sbatter del mare, cui segna appena un mite gorgoglio, che a stento discerni, e alcuna volta lo sprazzo che si alza e ricade come in pioggia minuta; la costa intorno aspra, arida, incessabile, dominata da un monte ignudo, albeggiante – una bianca chiesetta poco discosta dalle onde – chi sa quante preci e caldissime le furon fra i marosi rivolte! all'altro lato un immenso piano d'acqua ove il cielo par si confonda col mare. – (CI, str. 172)

U skladu s vizuelnim i plastičnim senzibilitetom njegova vremena, koje je uživalo u otkrivanju ljepota svijeta bogatog kontrastima, i Kažotić je vidio domovinu pretežno kao »sliku« (quadro). U toj slici nalazio je vrlo razvijenu gradaciju boja, precizno izrađenih dijelova, kao i onih jedva nabačenih, jer tu je raznolika boja dalmatinskog neba, neobična priroda zemljišta, originalni običaji, različiti jezici . . .⁷³ Zanimljivo je da je iste godine (mjesec-dva ranije) izišla Tommaseova knjižica *Dell'animmo e dell'ingegno di Antonio Marinovich*, koja u zaključku također sadržava sliku domovine složenu nabranjem antitetičkih osobina pitoreskne Dalmacije. Paralelni tekstovi, zamišljeni vjerojatno u isto vrijeme, posljedica su sličnog gledanja, strukturiranog upravo u romantičkoj maniri suprotnosti i antiteze. No dok je Kažotićeva slika siromašnija stvarnim podacima, a bogatija pomodnim epitetima i terminima, Tommaseova se oslanja na raznovrsne ili suprotne domaće karakteristike, a u prvom redu na originalan ritam i lirizam snažnog proznog izraza, što je našem Trogiraninu na žalost nedostajalo.

U njegovu putopisu ima i književnih reminiscencija: uz gusle i pjesmu o Hasanaginici spominju se i polemike među putnicima na brodu o prvenstvu između dramskih proizvoda Alfierija, Schillera i *Schakspeare*a (tako ga piše ovaj puta). Mala je romantička mistifikacija blizedi mladici s neobično živim očima koji citira Lamartinea, a pročitao je cijelog Scotta, Coopera, Manzoniya i Hugoa – što je možda idealna projekcija

⁷³ Suprotnosti suvremenoga dalmatinskog života i povijesnih uspomena isticali su L. F. Cassas i J. Lavallée (*Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie*, Pariz 1802, str. 2), no osjećali su ih u prvom redu kao potvrdu vječne bijede i bola ljudskog, u skladu s predromantičkim sentimentalističkim shvaćanjima.

autorova vlastitog lika.⁷⁴ Pripovjedač susreće i njegovu družicu, lijepu i mladu Francuskinju koja čita Mériméeovu *Guzlu*, upravo pjesmu na grobu hajduka, ubijena od pandura.⁷⁵ Tako je pisac unio nov element lokalne boje, a istaknuo je i popularnost narodne pjesme izvan domovine. Zbog toga i razočarani završni usklik: »Me ne venne dispetto: a Parigi si traducon le nostre poesie: qui le si metton in obbligo. – O ignoranza, o vergogna« (str. 75). Tako se i naš Marko, uz niz velikih suvremenika, nekritički oduševljavao Mériméeovom bljedom imitacijom srpskohrvatske narodne pjesme.⁷⁶ No značajno je da je energično osuđivao slabo poznavanje narodne poezije, karakteristično za neke obrazovane ljude u Dalmaciji, koji su se zanosili stranom kulturom. U 25. paragrafu iznosi svoja estetska shvaćanja, misli o pjesništvu i osudu sunarodnjaka koje privlači sve što je novo ili tuđe: »... e noi lasciamo in non cale perché nostra, e perché appunto mossi da quello spirito di oziosa novità riputiamo peregrino e bello ciò solo, che non è nostro« (str. 85). Zajedno sa svojim suvremenicima u Dalmaciji (Pellegrini, Carrara, Grubišić) i u Italiji (Tommaso, Dall'Ongaro, Mazzini, Cantù i dr.) drži da je s civilizacijom nadošla i vještačka, umjetna poezija, pa danas jedino slavenska pjesma govori srcu »jezikom istine«: »... è certo che una poesia che parla al cuore il linguaggio del vero, di quel vero ch'è sempre e sarà inviolabile, incontrastato per ognuno, che confessandolo nel proprio convincimento non voglia negarlo ufficioso all'altar del capriccio, è la poesia slava...« (str. 84). Po njemu prvobitna poezija bila je prirodni govor ljubavi, osvete, zahvalnosti, naime govor koji duši sugeriraju različita uzbuđenja u kojima se povremeno nalazi. Bila je to poezija što se obraćala srcu, opijala ga i vladala njime...

Kratko poglavlje (»La poesia slava«) umetnuto u Kažotićev putopis ne donosi doduše novih misli, no njegova su shvaćanja ipak nedvosmislen manifest nove, romantičke poetike i imat će odjeka u Dalmaciji. Markove misli o prirodnoj, iskrenoj i humanoj narodnoj poeziji preteča su onog općeg zanosa za narodno blago koji se upravo javljao, a dat će temeljno obilježje književnom radu na talijanskom jeziku u desetljeću prije 1848. godine.

S takvim stavom ne protivurječi podatak o talijanskom ili grčkom podrijetlu dalmatinskih gradskih obitelji (str. 116). U poglavlju o Kvarneru označio je na sjevernom Jadranu granice Italije i Dalmacije, no ipak je zajednički obradio Istru i Dalmaciju. Nešto ranije, u *Album pittoresco*, stanovništvo primorskih gradova držao je mješavinom Slavena, Talijana i Grka; uz to, slavenski jezik na više mjesta ističe kao prvobitan u Dalmaciji. Sve nam to pokazuje da Marko Kažotić nije bio vidovit narodni borac, već skroman »realist« koji se držao tužne stvarnosti

⁷⁴ Usp. R. Maixner, o. c. u noti 72.

⁷⁵ Usp. P. Mérimée, *La Guzla*, Pariz 1827, str. 49–53 (»Le Chant de Mort«).

⁷⁶ Usp. R. Maixner, o. c. u noti 72; V. Jovanović, *La »Guzla« de Prosper Mérimée, étude d'histoire romantique*, Pariz 1911 (poglavlje VIII–XI) i M. Zorić, »Neki odjeci Mériméeove književne mistifikacije u Dalmaciji«, *Zadarska revija*, X/1960, br. 6, str. 1–16.

austrijske Dalmacije tridesetih godina, uglavnom u »državnoj« i autonomističkoj tradiciji Lucićevoj. Njegovo osjećanje narodnosti izraženo je na više mjesta u njegovim spisima, a poklapa se s općenitim shvaćanjem o posebnoj, slavenskoj dalmatinskoj narodnosti. Kako se nije radilo o modernom nacionalnom shvaćanju, uvjetovanom zajedničkim jezikom, etničko šarenilo nekih gradova nije bilo zapreka osjećanju političkog i geografskog jedinstva.

U njegovu putopisu nalazimo i nešto podataka iz povijesti umjetnosti i arhitekture u Dalmaciji, koje prilično dobro poznaje i voli. Katkada pokazuje stručnost i dobar ukus. Prvi je ustvrdio, vjerojatno prema stilskim osobinama, da je korčulanska katedrala sagrađena u XV stoljeću, mada su strani putnici tvrdili da potječe još iz Dioklecijanova vremena, a lokalni stručnjaci, njegovi suvremenici, datirali gradnju u XI–XIII stoljeću. Nauka je potvrdila Kažotićevo mišljenje tek u novije doba.⁷⁷ Zanimljiva zapažanja o umjetničkom stilu naći ćemo i u opisu šibenske katedrale, koju s pravom drži najljepšim hramom Dalmacije.

Mada ovo djelo nema prave književne vrijednosti, ipak nije bez značenja u književnoj i kulturnoj povijesti Dalmacije, bilo kao dokument o suvremenom, romantičkom senzibilitetu i kulturi, o simpatiji za narodnu pjesmu i umjetnost rodnog kraja, bilo kao živa slika putovanja uz našu obalu jednog obrazovanoga građanina dalmatinskog i njegova doživljaja domaćeg krajolika.

III

STIL

1. Kažotić je izrazito prozni pisac: stihova je napisao vrlo malo pa se po tome razlikuje od gotovo svih svojih dalmatinskih suvremenika, pretežno zaokupljenih prigodničarskom društvenom funkcijom svoje literarne aktivnosti. No književno stvaranje u prozi stavilo je pred njega niz formalnih i tehničkih problema koje je mogao riješiti, s obzirom na ograničen literarni dar, romansku kulturu i talijanski jezički izraz, samo ugledanjem na talijansku pripovjedačku prozu romantičkog razdoblja.

Talijanska proza imala je, međutim, stoljećima vlastit izraz i gotovo poseban, umjetan jezik i izvještačenu klasicističku sintaksu. Nova, romantička književnost imala je pak rodoljubnu tendenciju i naprednu društvenu funkciju: bila je pisana za širi krug građanske publike pa je i njezin izraz nužno trebalo da bude moderan, jednostavan i sugestivan bez knjiških elegancija i starinskih, kompliciranih konstrukcija; težila je kako originalnoj pjesničkoj izražajnosti, tako i jasnoći živog, govor-

⁷⁷ Usp. C. Fisković, *Korčulanska katedrala*, Zagreb 1939, str. 29–31.

nog pučkog jezka. No samo su rijetki pisci uspjeli ostvariti umjetničku sintezu stoljetne stilske tradicije i novih potreba i težnja. Unutarne teškoće romantičke proze najbolje je riješio Alessandro Manzoni, veliki majstor stila i tvorac proznog izraza što će prevladavati u talijanskoj književnosti do pojave verizma. Uglavnom knjiške uzore, naslijeđene od Foscola i neoklasičkog purizma, Manzoni je osvježio živom vodom iz Arna, tj. firentinskim narodnim govorom njegova vremena.

Manje je neposredan i umjetnički koherentan prozni izraz u drugih pisaca prve polovice XIX stoljeća, na primjer u Guerrazzija, a Tommaseov odlučan pokušaj da unese što više elemenata iz toskanskog narodnog govora u roman *Fede e bellezza* (1840) nije uspio. Tommaseu, koji je osobito zanimljiv baš kada je riječ o Kažotiću, ali i uopće o razvoju romantičke proze, nije nikada posvema pošlo za rukom da stvori stilski instrument pogodan nadahnutom no istovremeno i objektivnom pripovijedanju, idealu talijanskih romantičkih pisaca prožetih preporodnim i demokratskim idealima. U početku Tommaseo je imao nedovoljno iskustvo iz govornog talijanskog jezika, a mletačko narječje koje je čuo i govorio u djetinjstvu nije moglo biti temeljem književnog stvaranja. U razdoblju njegova literarnog šegrtovanja bili su vrlo jaki latinski i talijanski školski i klasički uzori, a njegovi prvi prozni radovi sasvim maniristički, bliži kićenom baroknom stilu negoli jednostavnom i čistom izrazu Manzoni, kojem će i kasnije ostati prilično dalek, nastavlajući tradiciju »pjesničke« proze Foscolove i Guerrazzijeve i dosižući, ipak, originalne umjetničke rezultate.

U veoma sličnoj situaciji, sličan izbor napravio je i Marko Kažotić. Uz vjerojatno slabije poznavanje domaćeg hrvatskog narječja, govorio je najbolje lokalni mletački govor gradskih slojeva, a talijanski književni jezik učio je u školi, na talijanskim klasicima. Tu je stekao i dosta solidno poznavanje latinske književnosti i jezika na Vergiliju i Ciceronu, a u pogledu umjetničke proze naučili su ga da cijeni osobito Bartolija i Segnerija, barokne propovjednike koje su još u njegovo doba smatrali majstorima književnog opisa, pa se po njima učilo u školama. Kako su se i pisci pomodnih romantičko-sentimentalnih pripovjedaka koje je Kažotić čitao i oponašao i sami tek pomalo oslobađali klasicističkih uzora, pa Boccaccia i Petrarke, to su u njegovu izrazu jači stilski utjecaji Foscola, Guerrazzija i Tommasea (uz Bertolottija i d'Arincourta) negoli Manzoni, koji je na njega utjecao u prvom redu tematikom i stavom, a stilski pretežno u onim odlomcima što su reminiscencije na slične situacije, likove i dijaloge u *Zaručnicima*. Utjecaji škole i lektire kao i težnja modernoj poetskoj prozi i historijskom pripovijedanju temelji su na kojima je pokušao izgraditi vlastiti prozni stil, što se epigonskom pretjeranošću nekih postupaka i svojevrsnim *pasticheom* različitih formalnih odjeka ipak odvaja i od izraza velikih uzora i, naravno, od rijetke proze suvremenih pokrajinskih pisaca. A to mu daje posebno mjesto u romantičkoj književnosti u Dalmaciji na talijanskom jeziku.

2. Neki stilski postupci u Kažotićevoj prozi zaslužuju naročitu pažnju, jer pomažu da se bolje shvati njegov epigonski stilski eklekticizam, ali i težnja da se približi najsvremenijim pojavama u romantičkoj književnosti francuskoj i talijanskoj, što je samo po sebi zanimljiv literarno-historijski fenomen.

Lako je zapaziti velik broj inverzija u njegovoj narativnoj prozi. Ima ih toliko da vrlo često umanjuju razumljivost teksta pa su u suprotnosti s temeljnim načelima pripovjedačke književnosti. To Kažotića nije mnogo smetalo, jer je težio dekorativnoj i ritmičkoj prozi romana poeme po uzoru na Chateaubrianda, d'Arlincourta, Guerrazzija i dr., a i puristička proza proteklog klasicističkog razdoblja obilovala je izvještačenim i retoričkim konstrukcijama.

U godinama kada je Kažotić pisao svoj prvi roman u Italiji je dobro poznat francuski romanopisac Victor d'Arlincourt (1788–1856), epigon Scotta i Chateaubrianda, danas sasvim zaboravljen pisac, koji je imao golem odjek u svojoj domovini i u nizu evropskih zemalja. Kažotić ga spominje u predgovoru romana *Milenco e Dobrilla*, uz Scotta i Manzoniya, i vjerojatno je da je od njega štošta naučio. D'Arlincourt, nazvan »knezom romantičara«, obilato je upotrebljavao inverziju, koja je tako postala pravi stilski amblem njegove razbarušene proze, a njemu je priskrbila podrugljiv naziv »l'inversif vicomte«.⁷⁸ Čitanje ovog pomodnog pisca očito je ostavilo traga u Kažotićevu izrazu. U njegovoj prozi osobito je česta inverzija subjekta pred kojim se nalaze različiti dijelovi rečenice; to može biti predikat na kojem se onda nalazi rečenični naglasak, a između njih su priloške oznake, prilično opširne, što još više pojačavaju izražajnu napetost preokrenutog odnosa subjekt-predikat: »*Giace poco discosto dall'antica città di Traù, anzi fra questa e la più antica Salona l'edificio de' molini, che lambendo il mare in vaghe pittoresche scene conduce a Spalatro per mezzo d'un canale, il quale bacia il lido in quasi perfetto semicircolo*« (MD, I, str. 6). U idućem primjeru anteponirani predikat bliži je subjektu, no posebnu rečeničnu napetost stvaraju priloške oznake, nagomilane na početku rečenice: »In una di queste murate Ville appunto, quell'intatta rosa da spinosa siepe difesa, cresceva Dobrilla, la più bella delle Vergini di que' contorni . . .« (MD, I, str. 12). Tu je funkcija inverzije u prvom redu ritmičke prirode: poslije dvije duge melodijske jedinice,⁷⁹ označene pauzama, slijedi kratko rečeničko jezgro (*cresceva Dobrilla*) i opširna apozicija, kojoj je svrha da osigura ritmičku ravnotežu cjeline. Ekspresivnu napetost pojačavaju

⁷⁸ H. de Balzac našao se s njim u knjizi *Un grand homme de province à Paris*: »Lu à l'envers, surprend le Solitaire les académiciens par des supérieures beautés«. Usp. A. Marquiset, *Le vicomte d'Arlincourt, prince de romantiques*, Pariz 1909, str. 108. i d.

⁷⁹ O melodijskoj jedinici u talijanskoj književnoj prozi (»una porzione del discorso con senso proprio e con forma musicale determinata, compresa fra due pause sospensive, rilevate, quasi sempre, dai segni d'interpunzione che delimitano un'unica 'gitata' sonora, senza soluzioni di continuità fonica«) usp. radove G. L. Beccarije: »L'unità melodica nella prosa italiana« (*Archivio glottologico italiano*, 1959, v. XLIV, f. II, str. 101–141), odakle je preuzeta citirana definicija, i »Strutture melodiche nella prosa d'arte moderna« (*Lettere italiane*, XII/1960, n. 1, str. 32–72).

inverzije unutar pojedinih melodijskih i gramatičkih jedinica (*murate Ville, intatta rosa, spinosa siepe*), a traženom »poetskom« tonu pridodaje i birani leksik (npr. *murate Ville* umjesto *castelli fortificati*) i velika početna slova.

Vrlo često inverzija subjekta učinjena je zato da se objekt istakne posebnim mjestom u rečenici i osobito jakim izražajnim naglaskom, pa je sadržajnim elementima inače smirenog epskog izvještaja dana afektivna i dinamička intonacija: »Le grida, e gli evviva de' vindemmiatori accolse la giuliva brigata . . .« (MD, I, str. 20); »Ogni modo sperimentava il corrucciato amante a divertire le sue angustie . . .« (MD, I, str. 43). Slično jednačenje po vrijednosti svih rečeničkih elemenata, izazvano novom rečeničkom ravnotežom kojoj je manje stalo do logičke jasnoće a više do neobične konstrukcije s naglašenom izražajnom dinamikom, nalazimo i u ovom primjeru: »Simile alle faci dei sepoleri ardeva la fiamma, che segretamente la divorava . . .« (MD, I, str. 28). Istaknuta je na prvom mjestu poredba koja nas odvodi u romantički svijet noći, grobova i sablasnih žižaka: pitoreskni element zauzeo je u stvari prostor rečenice, a iza njega dolaze dijelovi što nose glavnu rečeničnu misao (*ardeva la fiamma*). Doduše, u Kažotičevoj sintaksi izrazi »glavni« i »sporedni«, kada je riječ o dijelovima rečenice i njihovom logičkom značenju, nemaju prave vrijednosti: inverzije i udaljenost među pojedinih dijelovima izjednačuju rečenične elemente po vrijednosti i ekspresivnom značenju, žrtvujući sve ritmičkim vrednotama izraza.⁸⁰

U romantičko-retoričkoj prozi stalno povišenog tona teško je pratiti pravu afektivnost. Nužno je prihvatiti ustaljenu konvenciju određenog načina pisanja gdje je sve stilski napeto do krajnjih mogućnosti. To je specifičan autorov jezički i izražajni institut u kojem se afektivna vrijednost pojedinih inverzija donekle gubi zbog prečeste upotrebe.

2. Poput inverzija, i simetrije su lako uočljive stilske konstante raspjevane i emfatičke romantičke proze.⁸¹ U jeziku Kažotičevih romana simetrije kao stilske ili tehničke izražajne konstante oslanjaju se na retoričke i školske uzore, a svrha im je da pojačaju patetičko-emfatički ton pripovijedanja, mada, zbog odveć česte upotrebe, nerijetko postaju

⁸⁰ Posebnim položajem ističe naš pisac i priloške oznake, apozicije, atribute, dakle dijelove rečenice koji označuju neke kvalitete: »Ardente così del più cocente desio sedeva il misero sul margine di que' limpidi ruscelli . . .« (MD, I, str. 44). Tu je priloška oznaka anticipirana, kao i predikat, a subjekt je smješten između dva »complementa«, tj. iza oznake načina u inverziji i ispred oznake mjesta u normalnom položaju, što stvara posebnu simetriju unutar rečenice i napetu ravnotežu između njezina dva duga krila; središte rečenice istaknuto je i povezano s ostalim dijelovima još jednom inverzijom (*sedeva il misero*).

⁸¹ Analizirajući prozu baroknog propovjedništva, G. da Locarno ovako je definirao stillem vrlo čest u sećentističkom proznom izrazu, ali također u neoklasicističkoj i romantičkoj prozi, u Tommasea i Kažotića: »per simmetria intendiamo un seguito di identiche ed opposte figurazioni sintattiche, determinate o dall'ordine delle parole, o dalle reggenze, e disposte in modo da formare costellazioni«. Usp. P. Giovanni da Locarno, *Saggio sullo stile dell'oratoria sacra nel Seicento esemplificata sul p. Emanuele Orchi*, Rim 1954, str. 32.

apstraktne sheme, zarobljavajući u svojim »sazvježdima« misao i riječ pisca. Prema ovoj naklonosti simetričkom izlaganju konstruirani su u prvom redu dijaloški dijelovi romana, dok su inverzije češće u opisnim dijelovima i u epskom izvještaju. Osobito u prvom Kažotičevu romanu, napisanom s više truda i s očitim ugledanjem u klasicističku prozu »lirskih« romana. U idućem primjeru sâm autor naziva emfatičkim govor svog junaka, ali simetrička konstrukcija nije pogodna da izrazi strastveno uvjeravanje u intimnom razgovoru oca i sina – patos je dan u retoričkom okviru, a simetrička shema u kojoj se ponavljaju gramatički oblici ili se suprotstavljaju antitetička značenja prisiljava pripovijedača na poštivane unaprijed utvrđenih bročanih omjera:

- a *Quello d'allontanarti da questi luoghi,*
- b *seguire l'esempio de' tuoi maggiori,*
- c *metterti sul cammino della gloria,*
- d *dimenticare un'effeminato trasporto,*
- e *correggere la tua passata condotta –*
– e come non ti sarà dolce ritornar in seno
alla tua patria nell'onorate assise della vittoria –
- A – *carco degli onori di guerra –*
- B – *temuto da' tuoi nemici,*
- C – *lodato da' tuoi concittadini? – (MD, I, str. 97)*

U kraćim odlomcima nalazimo simetričku upotrebu vrsta riječi i morfoloških oblika, što prouzrokuje kadšto rime i asonance. Nerijetko, simetrički i paratakički izražajni nizovi međusobno su ulančeni:

- Dobrilla, le disse,
a *volgiti al tuo Milliceno –*
- b *egli è che ti prega –*
- b *egli che ti stringe –*
- b *egli che unicamente per te sospira –*
a *ti scuoti –*
a *ti sorreggi –*
a *mi perdona. – (MD, I, str. 107)*

Izraz afektivnosti prepušten je dakle kvantitativnom gomilanju »ukrasa« i upotrebi naučenih shema. Kažotić je vrlo daleko od realističkog »prijenosa« i oponašanja beskrajnih mogućnosti ljudske riječi. Poštujući u kompoziciji svojih simetrija neke stalne bročane odnose, naš se pripovjedač poslužio tim stilskim postupkom i u nekim epskim opisima što se na prvi pogled čine kaotičkim skupinama asindetskih rečenica, mada je pisac želio da stvori simultanu viziju cjeline, položene u jedinstvenu sintaktičnu ravninu.⁸²

⁸² »Si disegnarono spettacoli – si ammassava danaro – si animavan offerte – ogni ceto prestovvi ogni cura – la milizia accoppiossi al sacerdozio – il cittadino al nobile – questi al plebeo – un solo era il voto – onorare la santa spoglia, e rendere più lumi-

Hijastičke konstrukcije govore također o patetičko-retoričkoj tendenciji njegove proze, toliko daleke od sugestivne jednostavnosti autentične pripovjedačke umjetnosti. U ovom primjeru funkcija je hijazma da potcrta nemirni i neuredni slijed suprotnih osjećaja: »Tali e cento altri pensieri offuscavano la innocente – la quale, combattuta da così diversi affetti passava i suoi giorni avvicinando *la calma e l'affanno* tra la *sciagura temuta e lo sperato conforto* cresciuti, ognora più il di delle nozze si faceva vicino« (MD, I, str. 151).

3. Po funkciji i učinku slični su simetrijama tzv. dvojni i trojni ritmovi, naime »izrazi s dva ili tri simetrično raspoređena člana, bilo na kraju ili unutar perioda«. ⁸³ To je prava tehnička konstanta u Tommaseovoj prozi, a dosta su česti i u Guerrazzija. Njegov individualistički pesimizam i odnos prema životu pun gorčine izražen je svečanim retoričkim stilom u kojem prevladavaju dugi paralelni članovi što njegovoj prozi daju širok ritam, ali bez muzikalnog sklada karakterističnog za Tommasea, u čijoj prozi logičko-gramatički paralelizmi nisu na užrb poletne, melodiozne harmonije cjeline, prožete doživljenom melankolijom.

U Kažotičevoj prozi dvojni i trojni ritmovi obično su samo stilska manira ili *tic formel*. U najvećem broju slučajeva funkcija im je u prvom redu dekorativna (»dopo un lungo ed incerto marte«, MD, I, str. 1; »ripiomba sull'anima mia, fatale, orribile, insopportabile«, MD, I, str. 93), a sačinjeni su od epiteta, najčešće, no i od predikata, priloških oznaka i cijelih rečenica: »Si alzarono publiche preci, si consacrarono voti, s'invocarono i santi, ma irremovibile decreto divino voleva che Lodovico cessasse di vivere« (BH, I, str. 6). Osobito su mnogobrojni na kraju rečenica ili perioda, gdje, zahvaljujući paralelizmu gramatičkih i zvučnih elemenata, stvaraju nove ekspresivne i ritmičke oduose i sazvučja (rime, aliteracije, asonance, ritmičke klauzule): »... del barbaro, che or l'una or l'altra di sue più belle parti oltraggiava, scorreva, sternava« (MD, I, str. 9); »l'anima solo di Milienco vegliava ad una rapida sequenza di pensieri, d'immaginazioni, di sospiri« (MD, I, str. 103).

Tročlano izražavanje postalo je pravom ekspresivnom manirnom našeg pisca, pa ga nalazimo i u jednom privatnom pismu. ⁸⁴ Broj dvočlanih i tročlanih skupina vrlo je visok u Kažotičevoj prozi, no od prvoga do trećeg romana, nešto smirenijeg po tonu i izrazu, taj broj opada, a znatno je manji u putopisnoj i kritičkoj prozi.

4. U pripovjedačkoj prozi F. D. Guerrazzija, pisca koji je i tematski znatno utjecao na Marka Kažotića, subjektivni element i patos bajronskog tipa istaknuti su osobito u retoričkim i gotovo deklamatorskim dijalozima, ali i u odlomcima lirske i ritmičke opisne proze, gdje nala-

noso l'apparato della sacra funzione – accorrevano le città con ispontanei donativi – prestavano i terriali la loro opera – largivano i saggi i loro consigli – i prelati la loro assistenza – i potenti le loro ricchezze« (MD, I, str. 116).

⁸³ Usp. M. Puppo, *Tommaseo prosatore*, Rim 1948, str. 68.

⁸⁴ »... mi fecero appunto importuno, incomodo, seccatore« (usp. Kažotičevo pismo A. Kaznačiću, od 14. srpnja 1841. obj. u *L'Epidauritano*, Dubrovnik, 1906, str. 70).

zimo kadšto skupine riječi organizirane prema pravilima talijanske metrike. Metričke reminiscencije zapažene su, osim u stilu Boccaccia, i u djelima A. Manzonia,⁸⁵ a ritmizirana narativna proza snažno je prisutna već u prvom i najpoznatijem Guerrazzijevom romanu *La Battaglia di Benevento*, a u još većoj mjeri u drugom, *L'Assedio di Firenze* (1836), gdje se posljednji dio otvara značajnim riječima: »il poema, a cui non pose mano e cielo e terra, e che nonostante mi è sacro, qui ha fine«, što nije samo ironička literarna reminiscencija »gibelinskog« romantičara, jer se i na drugom mjestu ističe »il mio poema è finito« (str. 750. pariškog izdanja iz 1847), a spominju se također »i primi versi« jednog poglavlja (*ib.*, str. 297). Poput tog »valjanog Talijana«, čije nas »strašno pero uči da proklinjemo«,⁸⁶ pokušao je i Kažotić, naročito u romanu *Il Bano Horvath*, govoriti nadahnutom »biblijskom« manirom, noseći u objektivno i smireno epsko tkivo fragmente lirskog i elegijskog tona, biblijske reminiscencije i odlomke u stilu drevnih kronika. Taj roman, ili »storia del secolo XIV« kako ga naziva pisac, otvara se upravo emfatičkim pasusima, koji su zanimljiv primjer njegovih stilskih težnji:

Il re dei re, il sapiente che muta i tempi e le età, che dà i regni e li toglie, il forte, il potente, il potente nelle battaglie, quegli che regna sulle nazioni, e domina i popoli; desso volto aveva clemente uno sguardo sulla Pannonia.

E sotto a quello sguardo, ch'era d'Iddio, volgevano i primi quarant'anni del XIV secolo dell'era nostra, surse nella Pannonia un re, che forte nell'armi, provvido nel consiglio, giusto, benefico, vittorioso, siccome padre reggeva qual'una famiglia il suo popolo, e i suoi figli l'amavano, e lo straniero lo invidiava, e Finimico il temeava, e Lodovico era l'astro che rischiarava le terre a lui soggette. — (BH, I, str. 5)

Pojedine ritmičko-semantičke jedinice u ovim odlomcima različite su duljine: u sredini perioda su kraće, a prema kraju patos pripovijedanja smiruje se u duljim članovima; prozna cjelina izlomljena je čestim pauzama, koje bi trebalo da čulno predstave lirski dah »poezije historije«. Neke od manjih izražajnih cjelina podsjećaju svojom ritmičkom strukturom na zakone talijanske metrike; ti stihovi, iako slobodno razmjешteni i »skriveni« unutar proznog tkiva, stvaraju naglašeni ritmički i melodijski ugođaj (npr. trohejski šesterac i jedanaesterac na kraju prvog pasusa: »... desso volto aveva / clemente uno sguardo sulla Pannonia«). Značajna je i upotreba emfatičkog veznika, biblijskog e, što se zbog stilskih razloga ponavlja čak četiri puta, a značajna su i česta sadržajna i zvukovna ponavljanja koja stvaraju efekte slične asonanci.

U romanu *Milienco e Dobrilla*, osim »stihova« urezanih u ritmički i melodijski smireniju narativnu prozu, osim mnogobrojnih odlomaka visokog, oratorskog tona, ističe se posebno opis slapova rijeke Krke u maniri sličnih »poetskih« opisa egzotične i romantičke književnosti, osobito

⁸⁵ Usp. A. Cerquetti, *I versi ne' »Promessi sposi«*, Parma 1883.

⁸⁶ Iz Kažotićeva članka »Vittore Ugo e il sistema nervoso«, GZ, 1837, br. 74.

Chateaubrianda, koji je produbio i upotpunio Rousseauovu sliku planina, jezera i lugova, stvorivši pejzaže bogatije naglašenim lirskim ritmom i stilski autonomne unutar pripovijedačke strukture. Veličanstveni, divlji vodopadi bili su omiljen motiv u predromantičkom i romantičkom krajoliku, slika uzvišene ljepote oslobođene stihije u vječnoj mijeni, zapravo grandiozna metafora nemirne individualnosti romantičkog čovjeka što se suprotstavljala svakom ograničavanju. Kažotićeva opisna proza posvećena vodopadima, mada je odraz iskrena zanosa za prirodne ljepote Dalmacije i doživljenih duševnih stanja u romantičkom smislu, ne prelazi ipak značenja stilske i motivske reminiscencije. S obzirom na čisto stilske fenomene to je artificijelna proza, isprekidana mnogobrojnim pauzama u niz kratkih jedinica. Duljim stankama, koje su označene tačkama, deskriptivna cjelina podijeljena je u tri »strofe«, a ove opet na manje dijelove, vezane međusobnim odnosima paralelizama, opozicija i zvukovnih podudaranja; neki su izgrađeni prema metričkim shemama koje je pripovjedač možda i spontano unosio, kao nesvjesnu reminiscenciju, u trenucima izražajne emfaze:

Di mezzo ad alberi verdeggianti, zampilli argentei, lucidi rigagnoli ed umili fioretti, stalattiti che or veston le forme degli alberi, or vaghi in vaghe sembianze si presentano; or placide or rapid'acque bacian umilmente l'erbetta, ora scherzose guizzano, s'alzano e serpeggiano di nuovo. Da un tronco una fonte; in mezzo a un laghetto un sasso coperto di verde; qui s'incurva il salice a baciar l'onda, là s'alza l'onda a baciar il salice, e sotto all'ombra un pescatore pochi passi lontano; più presso il ligustro coglie nutrimento e freschezza nel chiaro rivo; poco lingo vien divelta la viola da precipite gorgoglio; da per tutto verdi isolette, lucidi pelagheti, acque vagabonde, un vario colore dovunque; ognora diverso l'aspetto, continua una novità. Più in basso calano a precipizio l'onde giù pei dirupi; ora s'alzano in argentei globi, or si perdon in tortuosi laberinti; l'acqua rompe attraverso un macigno, e prepotente il ricopre di lucidi spruzzi; là placida il lambe, qua precipitosa si rinversa; s'agita infaticabile in cento vortici; superba sdegnata la terra per toccare il cielo, s'accavalla furente, incalza orgogliosa, gorgoglia limpidissima, cupa mugge, spaventevole minaccia. — (MD, II, str. 141–42)

Uvodni odlomak u treći roman, *Il Berretto rosso*, manje se oslanja na retoričke kanone, a više na slobodnije primjere patetičke romantičke proze. Našazimo tu življi i originalniji ritam kratkih i dugih izražajnih jedinica (kadšto »stihova« u proznom tkivu), a česte poredbe, pauze i neki »nered« u konstrukciji cjeline kao da žele izraziti nezadrživ zanos pripovjedača, nadahnuta težnjom k uzvišenom, intuicijom o čovjeku kao biću razdrtom unutarnjim suprotnostima dobra i zla, o kontrastu grada i slobodne prirode, i na kraju, egocentričkim likom pjesnika, sama i slobodna na planinskom vrhu:

Alta una montagna, che in tre si divide, e s'offre, come scala alle nubi, il Biocov, l'invita dalla sua vetta a toccar col dito il fulmine di Dio, a vederti sotto a' piedi quanto l'occhio può misurar di creato. Un mare seminato di

scogli, d'isole e di città: vi vedrai quasi tutto il mare e il suolo della Dalmazia, bella, giovine, ma da pochi conosciuta, da molti travisata; vi vedrai le sponde dell'Italia, vanto dell'Italiano, eliso dell'Europa, desiderio dello straniero. È solene questa prospettiva, e te ne verrà come una sublimità in te stesso; che mentre ti si dispiegheranno alla fantasia le delizie, gli agi, i piaceri del mondo sociale, e per contrapposto i suoi rancori, gli affanni, gli stenti, le viltà, i raggiri, gl'inganni, le inquietudini, le angosce, gli ondeggiamenti delle fortune, incerte quale il mare che tocca quelle rive che vedi, varie quali le nubi della eterea volta che ti ricopre; in cima al Biocov, solo, tra il cielo e gli aspri dumi sui quali poggi, ti sembrerà seder signore di quanto domini collo sguardo; e tolto alla caligine delle città, che vedrai come nembro rader le onde, respirando un aere più libero, ti sentirai d'essere uomo, la più sublime opera della mano createc; ma la più facile a frangersi e cadere. — (BR, str. 3-4)

No iako slobodnije konstruiran, ni ovaj se odlomak ne udaljava znatnije od retoričkih i klasičkih uzora kojima je talijanska proza ostala vjerna sve do Tommasea.⁸⁷ Karakterističan je ipak veći broj manjih melodijskih jedinica, od kojih su neke, vrlo kratke, grupirane u jedinstvene i duge nizove, a druge su izdvojene i smještene između duljih odlomaka, naravno zbog čisto ekspresivne funkcije.

5. Romantička proza razlikuje se od one klasicističkog i realističkog pravca također i po nekim manje upadljivim, ali karakterističnim tehničko-izražajnim postupcima. Tako i uvođenje u upravni govor⁸⁸ može pridonijeti emfatičkom tonu cjeline i emotivnoj napetosti pripovijedanja, bilo po upotrebi specifičnih riječi i izraza, bilo po njihovom položaju unutar perioda. U romanu *Milieno e Dobrilla* pisac se poslužio s 32 glagola ili druga uvodna izraza, od kojih su svega sedam najbrojniji (66^{0/0}) — međutim, više od nekih »neutralnih« glagola (*dire, soggiungere, rispondere* itd.) zanimljivi su glagoli kao *esclamare, gridare, prorompere*, kojih je upotreba, s obzirom na njihovu afektivnu vrijednost, također veoma visoka (oko 10^{0/0}) i simptomatična za stilske tendencije Kažotičeve. Drukčije nije ni moglo biti u romanu gdje prevladavaju »snažne strasti« i pretjerani zanos junaka koji djeluju naglim intervencijama, svim svojim bićem u neposrednom izljevu čuvstva; stoga su ti glagoli najčešći u ljubavnim dijalozima ili izrazima gnjeva. Često je uvođenje u upravni govor vrlo složeno i u obliku figura koje sadržavaju i autorov komentar ili su svjedočanstvo o njegovoj literarnoj kulturi; isto tako, emocionalno povišen ton odaju kadšto i »neutralni« glagoli u posebnom kontekstu, ili kada ih prate drugi izrazi koji neposrednije izražavaju afektivnost. Poput suvremenih talijanskih pripovjedača i naš romano-

⁸⁷ Usp. G. L. Beccaria. »Strutture melodiche nella prosa d'arte moderna«, cit. u noti 79, str. 34. i M. Pupno, o. c. u noti 174, str. 77.

⁸⁸ Usp. G. Gougenheim, »La présentation du discours direct dans *La Princesse de Clèves* et dans *Dominique*«, *Le Français Moderne*, VI/1938, str. 305-20; D. Almenberg, »La présentation des répliques chez quatre romanciers contemporains«, *Studia Neophilologica*, Uppsala 1958, br. 2, str. 200-13.

pisac voli uvođenje u upravni govor obogaćeno raznim oznakama i smješteno unutar govora (oko 54⁰/o), a grafički odvojeno i istaknuto zagradama (oko 16⁰/o): »Si, eternamente (appena ella rispose) . . .« (MD, I, str. 111); » . . . e di là vi porto delle notizie che forse non vi saranno discare; (quindi guardandosi con circospezione, seguito): Milieno che si trova al monastero di Visovaz mi vi ha mandato« (MD, II, str. 54). To je tipičan tehnički postupak povijesnog romana, a izlazi iz specifičnog autorova stava. Pripovjedač je »izvan« zbiljanja koje opisuje, najčešće i »iznad« epske građe, stoga svoje junake vidi projicirane kao na pozornici i ne napušta ih ni jednog trenutka, komentirajući njihov stav i govor.

6. Pridjevi,⁸⁹ kojih je broj odista veoma visok u sva tri Kažotićeva romana, dopunjuju opis likova, zbiljanja i sredine, otkrivajući i autorov stav u pojedinim situacijama. Trima glavnim planovima pripovjedačke strukture odgovaraju tri različite tendencije u upotrebi pridjeva: prva, kojoj je svrha idealizacija glavnih junaka, osobito nježnih i čistih ženskih likova (npr. *pallida, gioconda, graziosa, sublime*); druga, koja proistječe iz »noćne« inspiracije romantičkih duhova, a teži stvaranju snažnog, frenetičkog ugođaja (npr. *profondo, spaventoso, spento, immobile, non umano, misterioso, fremente, lurido, infernale, orrido, forsennato*); i treća, po uzoru na Scotta i Manzoniya, odraz je napora da se sredina i neki likovi, pretežno oni »niži«, drugog reda, prikažu vjerno i gotovo realistički, da se stvori dojam fizičke i ambijentalne autentičnosti (npr.: » . . . di *piccola* statura, ma *forte e carnuto*, se non *grasso: un pajo di spalle larghissime* gli erano . . .«, BH, I, str. 142).

I po načinu upotrebe pridjeva Kažotić vjerno slijedi spomenute svoje uzore, naročito u pretjeranoj sklonosti dvojnim, trojnim i četvornim pridjevskim skupinama, koje su, zbog zvukovnih i ritmičkih razloga, postavljene najčešće na kraj rečenice: » . . . ripiomba sull'anima mia, fatale, orribile, insopportabile . . .« (MD, I, str. 93); » . . . ed ogni voce di misericordia gli scende come simulata, infinta, bugiarda« (BH, II, str. 39), gdje nagomilani pridjevi nemaju toliko logičko-sadržajnu vrijednost, koliko dekorativno-retoričku, kao što to pokazuju forsirani trojni ritam i završne klauzule. U neobuzdanu verbalističkom zanosu katkada naniže i skupine po četiri epiteta u antitetičkim parovima: » . . . e nelle loro anime ardeva una fiamma pura ma vivacissima, tranquilla ma inestinguibile« (BH, I, str. 21).

⁸⁹ Prema V. Alfieriju »gli epiteti sono quelli che meglio svelano l'animo, le circostanze, e il più o men forte sentire dello scrittore« (»Scritti politici di Vittorio Alfieri«, vol. I, *Del Principe e delle lettere*, Lanciano 1920, str. 70). Definicija velikoga talijanskog tragičara uvodi nas izravno u stil predromantičke i romantičke epohe u kojoj su pridjevi na izrazit način ekspresivni simboli snažne pjesnikove ličnosti. Stoga više negoli njihov broj ili raznolikost u stilističkoj analizi zanimat će nas pridjevske konstante ili skupine (u Alfierija: *alto, sublime, orribile, atro, orrendo*, itd.); usp. L. Serra, »L'aggettivo alfieriano«, *Convivium*, Turin 1949, br. 3-4, str. 465-87.

Već je bila naglašena Kažotićeva sklonost inverziji različitih elemenata perioda; stoga ne iznenađuje veoma česta antepozicija epiteta u odnosu na imenicu, u frekvenciji koja je rijetka u bilo kojeg suvremenog talijanskog pripovjedača (oko 60⁰/₀). Mada je toj romantičkoj antepoziciji svrha da pridonese stvaranju lirsko-afektivnog tona (česte su u lirskom pjesništvu za razliku od govornog jezika) i retoričkog patosa, obično je to ipak samo stilski manira.⁹⁰

Jednostavna struktura Kažotićevih romana, povijesno-romantička i sentimentalistička, zahtijevala je i upotrebu antitetičkih parova, kao npr. *innocente* i *reo*, koji se osobito često javljaju u romanu *Il Bano Horvath*, gdje odrazuju autorovu dualističku sliku svijeta, oštro podijeljena na dobro i zlo, lijepo i ružno. Kako je njegova simpatija na strani mladih, nevinih i progonjenih, to središnji ženski lik romana, mladu ugarsku kraljicu Mariju, naziva *la bella oppressa*, potpuno u skladu s romantičkom individualističkom sublimacijom pobune protiv zla i tiranije, a za čiste, prirodne osjećaje. Stoga su česti i epiteti kao *infelice*, *generoso* itd. Mračnu i svečanu atmosferu okrutne borbe za prijestolje, atmosferu plemenitosti i zločina, ljubavi i smrti dopunjuju epiteti *sacro*, *terribile*, *fatale*, naročito karakteristični za ovaj roman uz skupinu *truce*, *orribile*, *tremendo*, *infame*, *atroce*, *crudo* itd. U romanu *Miliceno e Dobrilla* pridjevi su slične, literarne naravi i provenijencije, no tamnih je tonova manje. Prevladavaju svijetle boje idiličkih krajolika, sjetni i prigrušeni tonovi romantičkih jesenskih ugođaja, što se odražava i u upotrebi pridjeva. Ima i epiteta koji su izraz humorističke sklonosti autorove, na žalost nedovoljno iskorištene: »Eseguita dal parroco questa prima cerimonia, vestito l'apparato solenne, all'argentino suono di due pettegole campane, venne sull'altare per incominciare un discorso . . .« (MD, I, str. 174).⁹¹

⁹⁰ Nisu rijetki ni pridjevi odvojeni od imenice, u predikativnoj službi: »fugace correa l'onda del tempo . . .« (MD, I, str. 14); »pallida compariva la luna a contendere gelosa il regno all'astro sovrano« (MD, II, str. 129). Zbog udaljenosti od imenice pridjev dobiva priloško-pridjevsku funkciju, a u odnosu na imenicu neku posebnu individualnost, jer je postavljen na isti plan s njome: zbog blizine glagola kao da dobija i neku dinamičku vibraciju, kaže M. Puppo (usp. o. c. u noti 83, str. 127). Od istih uzora Kažotić je mogao uzeti i retorički smještaj imenice neposredno između dva pridjeva (»offre la Dalmazia alle femmine reali sicuro asilo inviolabile«, BH, I, str. 130), iako bez istovrsnih sintetičko-ekspresivnih učinaka. Na koncepciju Tommaseovog stila podsjeća i upotreba glagolskog pridjeva umjesto zavisne rečenice (»il balsamo tuo vivificatore«, BH, II, str. 5). Među oblicima retoričkih inverzija epiteta zaslužuje spomen i slijed »pridjev – član – imenica«, koji daje posebnu intonaciju pripovijedanja, često zajedno i s drugim stilskim postupcima, kao u primjeru: »Quella cara semplicità, quel virginal pudore, quella languida verecondia completo il trionfo assicuravano a Miliceno« (MD, I, str. 20). Isti postupak daje kadšto epitetu posebno značenje ili drukčiju afektivnu vrijednost: »spiccava furtivo uno sguardo nell'angelica immagine« (MD, I, str. 20) i »disperato il conflitto« (BH, II, str. 33).

⁹¹ U ovom romanu, kao i u talijanskoj romantičkoj prozi uopće, epiteti kojima se označuju idealizirani likovi mladih, simpatičnih junaka pretežno su preuzeti iz lirike petrarkističke tradicije (*dolce*, *disioso*, *vago*, *dubbioso*, *carco* i sl.), što Kažotićevu pripovijedanju, naročito u ljubavnim epizodama i dijalozima, daje poseban, izvještačen i rafiniran ugođaj.

7. Kažotićeva bujna i retorička proza obiluje figurama, koje njegovu pripovijedanju daju povišen ton, »nadahnut« i blizak pjesničkom izražavanju.⁹² Najvažnije, tj. one koje je najviše upotrebljavao, što su odraz njegove književne kulture i ukusa i što daju poseban intenzitet njegovu pripovijedanju, jesu: epska poredba, klasicistička perifraza, romantička metafora i antiteza.

Veoma mnogobrojne poredbe gradio je pretežno elementima iz vanjskog svijeta, prirode i ljudskog života, stvorivši niz kadšto i uspjelih sličica, što oživljuju zbivanje i osvjetljuju junake i njihova duševna stanja, izražavajući ujedno i njegov, svuda prisutan, čuvstven i zanesen duh. U toj širokoj panorami, živoj i pitoresknoj, koja obiluje i vrlo konvencionalnim slikama preuzetim iz antike ili suvremene književnosti, najmnogobrojnija su poređivanja s prirodnim pojavama, dūgom, gromom, oblacima, vjetrom, kišom, rosom i tropskom olujom. Kadšto su to sasvim kratke poredbe, izraz romantičke sklonosti hiperboličnosti i pretjerivanju u maniri d'Arlincourta, koji je svog junaka poređivao s topovskom granatom: »... gli occhi apparivano più vivaci dell'arcobaleno« (MD, I, str. 12); »la sua anima è ardente come il sole dell'equatore, procellosa come il temporale dei tropici« (BH, II, str. 87). Neke su poredbe opširnije i diskretnije, u skladu s kontekstom: »... languidamente alzò la voce aurette che lenta sussurra nella cannaosa palude« (MD, I, str. 30), no ta je poredba nastala proširivanjem jedne sličice iz Macphersonova *Fingala* u Cesarottijevu prepjevu (Padova 1763), koji je Kažotić zasigurno poznao: »... languidamente / alzò la voce in suon debole e roco, / come l'aurette del cannaoso Lego« (*Poesie di Ossian*, Turin 1924, str. 23). U tobožnjoj Ossianovoj *Pjesmi o Fingalu* ima još nekoliko poredaba ženskog glasa sa šumom vjetra među trstikama u močvari.

Poredbe nalazimo i u patetičkim dijalozima: »... ora non mi restano che acerbe memorie; seppelliamole come una palla nel cuore di ardito viandante« (BH, str. 120). Katkada su to retorička pitanja, ritmički povezana s kontekstom, gdje se »snažno« i složeno duševno proživljavanje konkretizira i eksteriorizira poređivanjem s elementarnim pojavama u prirodi:

Hai tu veduto alcuna volta in una arida estate allora che ogni desiderio è pioggia, ogni timore gragnuola, discendere dal monte precipitosa la nube, e come spinta infuriando oscurare la sottoposta pianura e tutta avvolgerla nello spavento e nella speranza? Tale la nuova dell'avvenuto volando all'orecchio di Sigismondo calò sul suo cuore quanto lusinghiera per la morte di Carlo, e nell'apertosi partito della figlia di Lodovico, tanto spaventevole per lo supplizio del Gara e del Forgach, e per la prigionia delle regine. — BH, II, str. 78)

⁹² O romantičkoj »orgiji riječi« što se izljuje u slike i čvrste formule koje su nastale u pjesničkom govoru i odatle su prenesene u prozu govori V. Vinogradov u »Stil Ljermontovljeve proze«; usp. *Eseji o Puškinu i Ljermontovu*, sabrao i uredio J. Badalić, Zagreb 1950, *passim*.

Mnogobrojne su i poredbe u kojima se pisac poslužio zbivanjima iz ljudskog života, osobito onim pojavama koje su odgovarale nemirnoj i gotovo morbidnoj suvremenoj osjećajnosti. To su slike ocaubojice, bjeGUNca, samrtnika, grozničavih bolesnika, osamljenih putnica, izgubljenih u mraku nepoznatih šuma . . . Dijelom su iz tradicionalnog literarnog repertoara poredbe iz životinjskog i biljnog svijeta. Katkada se tim sredstvom izražava ironija pisca: »Il soggiorno di Radoslavo quindi si vide ad un tratto spoglio d'ogni suo ospite, e tanta folla di festosi convitati venne ben presto dispersa, come un globo di zanzare ad improvviso soffio di borea« (MD, I, str. 180). Prirodno je da primorski pisac voli poredbe iz pomorskog života, i to vrlo opširne, no dobro je poznato kako se romantički duh zrcalio u slici nemirnog i beskrajnog morskog elementa, slobodnog i strašnog. Stilski odraz epigonske romantičke kulture dopunjuju poredbe iz suvremenih znanstvenih otkrića, kršćanske tradicije i osobito iz suvremene noćne fantastike (poredbe s grobovima, kosturima, lutajućim plamenčićima, noćnim ognjevima, mrtvačkim plahutama i sl.).

Iako se s pravom ističe da su perifraze karakteristične za klasicističku prozu, a metafore za romantičku, u živoj književnoj praksi »novi« i »stari« stilski postupci često se miješaju i u istom razdoblju uporedo postoje. Klasicistička perifraza dugo se održala kao značajan i čest stilski postupak u romanima trećeg reda (npr. d'Arlincourt), a u talijanskoj literaturi osobito u prijelaznom razdoblju priprema za pravi povijesni roman: ima je više negoli metaforâ u lirskim pripovijetkama D. Bertolottija, a u znatno manjoj mjeri u romantičkoj prozi Guerrazzijevih povijesnih romana. Iz djela tih pisaca i nekih prijevoda po d'Arlincourtu u Kažotićev pripovjedački stil prešle su pojedine karakteristične perifraze, koje često postaju prave antonomazije, jer stalno označuju junake i nebeske pojave, naročito sunce i mjesec.⁹³

Za njegovu prozu, međutim, više je karakteristična metafora, slika kojom se prenose svojstva iz međusobno različitih i udaljenih područja i koja je najbolje pristajala lirskom i retoričkom stilu: »quella bocca nido di piaceri« (BH, I, str. 26); »sorpreso Milienco a questo raggio di dolcezza . . .« (MD, I, str. 48). Najčešće zanosne i pretjerane slike prate njegove ljubavnike i pridonose banalnoj patetici erotskih prizora ili primitivno-egzotičnoj atmosferi konvencionalne »morlačke« sredine.

U romantičkoj prozi antiteza nije samo ukrasno sredstvo koje čitaoca iznenađuje neobičnim logičkim i verbalnim spojevima, već odraz temeljne dualističke situacije suvremenog čovjeka, suprotnosti u njegovu biću i povijesnom trenutku. U V. Hugoa sve je u znaku antiteze, od nadahnuća do izraza: slike, prizori, epizode, likovi sugeriraju mu anti-

⁹³ Npr.: »l'astro della notte«, d'Arlincourt, *Ipsiboe*, Firenca 1826, str. 104; »l'astro delle notti«, Bertolotti, *L'isoletta de' cipressi*, Milan 1824, str. 39; »l'astro della luce«, Bertolotti, o. c., str. 20; »il figlio primogenito della natura«, Guerrazzi, *La Battaglia di Benevento*, Livorno 1849, I, str. 39, a u trogirskog romantičara također: »l'astro del giorno«, MD, II, str. 166; BH, I, str. 71; »astro di vita!«, BH, II, str. 52. itd.

teitičke konstrukcije, opozicije misli, crteža i boja.⁹⁴ Opozicija idealnog i stvarnog naročito je dosljedno provedena u njegovim mladenačkim romanima *Bug Jargal* i *Han d'Islande*; taj svijet apsolutnih predstavnika dobra ili zla duboko se dojmio i našeg romantičara: dok je pisao svoj drugi, izrazito romantički i »frenetički« roman, *Il Bano Horvath*, čini se da je marljivo čitao, uz Guerrazzija, i te Hugoove romane, o kojima je iste godine posebno pisao⁹⁵ – a upravo u toj knjižici bit će znatno više antiteza i kontrastnog slikanja negoli u prethodnoj, *Milienco e Dobrilla*.

Česti suprotni pojmovi i slike pridonose konciznosti i oštini izraza, pojačavajući stilsku napetost tipičnu za pisca kojeg je privlačilo s jedne strane »ružno i zastrašujuće« u »fizičkoj prirodi i moralnom svijetu«,⁹⁶ a s druge strane slike nježnih osjećaja i dobrote. Stoga su pozitivni i negativni junaci oštro suprotstavljeni u razvijenim antitetičkim nizovima:

Rideva sul volto di Sigismondo la primavera degli anni, il gelo dell'età appariva di Ivan sul rugoso sembiante; sotto a due nerissime ciglia spiccava fulminee scintille Pocchio del marchese di Brandenburgo; un arco grigio e mancante copriva il torbido e languido del Bano; sulle gote del garzone prediletto aprile invermigliava le rose, un insolente novembre regnava su quella del vecchio innamorato. – (BH, I, str. 27)

Iznenadne slike, antiteze, kadšto osvjetljaju geografske razlike, nesigurnost ljudskog bitka, protivurjeđe i složenost ljudskih djelatnosti, a katkad zamjenjuju detaljan opis sredine, unoseći dinamičku, psihičku i afektivnu dimenziju u sliku ambijenta:

La reggia di Maria e di Elisabetta è un'oscura prigione, la corona una pesante catena, il trono un duro macigno, il letto un umido terreno: tutto è cangiato; non un raggio di luce rischiarà quella volta profonda; vi regna il silenzio dell'eternità; sembra che l'angelo della morte abbia distrutto il mondo e gli uomini... – (BH, II, str. 53)

8. Svi značajniji talijanski romantičari preuzeli su ponešto od biblijskog stila: biblijske knjige bile su naročito privlačne piscima što su težili lirskom, snažnom i »primitivnom« proznom izrazu. Bila je to u prvom redu književnostilska novost: biblijske slike, proročki stav i neke karakteristične stilske osobine (emfatički veznik, hebrejski paralelizam, ritmiziranu prozu) nalazimo ne samo u Tommasea već i u Foscola,⁹⁷ Guerrazzija i drugih pisaca, bez obzira na idejnu orijentaciju; pogotovu to vrijedi za mistike i katoličke liberalne pisce. Starozavjetni

⁹⁴ Usp. M. Cerini, »Antitesi victorhughiane«, *Humanitas*, Brescia, V/1950, str. 407–21.

⁹⁵ GZ, 1837, br. 74, str. 295.

⁹⁶ Usp. Kažotičev članak »Vittore Hugo e il sistema nervoso«, cit. u noti 95.

⁹⁷ M. Puppo, o. c. u noti 83, str. 80.

patos i povišen ton, tragična i udesna atmosfera, neposredno saobraćanje pojedinaca i naroda sa strašnim židovskim božanstvom, sve je to odgovaralo nemirnim romantičkim individualnostima u negativnom odnosu spram postojećeg društva, prostora i vremena.

I u Kažotičevoj prozi nalazimo u obilju veznik e na početku perioda, rečenice ili pojedinih rečeničnih dijelova, iza tačke i zareza: »Sursero quindi e castelli di difesa, e armate ville, e fortificati torrioni . . .« (MD, I, str. 5). U takvim nabranjima emfatički veznik pojačava dojam onoga što se iznosi. Na početku većih dijelova govora nema više svoju logičku funkciju, već afektivno-ekspresivnu, odnosno novo značenje: »È siccome anche in mezzo alle più tristi venture cerca l'oppresso nella speranza lenitivo al suo cordoglio . . .« (MD, I, str. 101); »È veramente troppo misera esser doveva la sua situazione . . .« (MD, I, str. 152).

U tipičnom biblijskom stilu započinju mnoga poglavlja njegovog drugog romana. Kadšto su to prokletstva, kadšto paralelne slike: »La terra lo inghiotta, il fuoco del cielo lo incenerisca, il vento lo disperda, l'acqua lo sommerga!« (BH, II str. 45); »Ma anche la sua luce doveva consumarsi, sta per calare dietro l'occidente della vita. Una nube la vela, un vento la caccia al tramonto, e quella nube è di consunzione, quel vento di morte« (BH, I, str. 6). Konačno, poput Guerrazzija, i naš je romantičar nekoliko puta i doslovno preuzeo neke misli iz *Biblije* ili iz crkvenih otaca, navodeći u bilješci pod crtom latinski tekst i naslov djela.

KNJIŽEVNI UTJECAJI

1. U doba kada se oblikovao Kažotičev ljudski i književni lik u Dalmaciji se dosta čitala talijanska klasična i suvremena literatura, mađa, naravno, u vrlo uskom građansko-plemičkom krugu. Katalogi knjižare Battara i rijetke sačuvane privatne biblioteke iz tog vremena svjedoče o širokom i modernom ukusu obrazovanih Dalmatinaca (tu uključujemo i mnogobrojne doseljenike koje je dovela austrijska uprava), koji su poznavali ne samo starije autore, osobito Petrarku, Tassa i Metastasijsa, koje su učili u školama, već i Alfierijsa, Montija, Foscola, Manzonijsa, Guerrazija pa i niz manjih suvremenih pisaca, što su danas dođuše zaboravljeni, no pridonijeli su stvaranju široke čitalačke publike u Italiji preporodnog doba. Kažotiču je bila pristupačna bogata biblioteka obitelji Garagnin u Trogiru, a vrlo lako mogao je doći do novih izdanja u Mlecima i Zadru, pogotovu kasnije kada je bio urednik književnog podlistka *Gazzette di Zara*. Stoga je njegova literarna kultura bila zaista suvremena i ažurna, a u njegovu se djelu zapažaju raznoliki utjecaji, u prvom redu iz romantičke talijanske književnosti.

Obično se govori o tri faze u razvoju talijanskog romana u prvoj polovici XIX stoljeća.⁹⁸ Za našeg pisca veoma je značajno prvo razdoblje, u kojem dominiraju lirsko-sentimentalni romani Davida Bertolottija i Defendentea Sacchija, nastali na plodnom humusu što ga pripremiše trivijalni pustolovno-plačljivi romani gđe Cottin, de Genlis, Picher i drugih, ali i neka djela J. J. Rousseaua, Goethea i Chateaubrianda. Godine 1822. ugledali su svjetlo Sacchijev *Oriele*, priča o nesretnim ljubavnicima koji žive u uvjerenju da su brat i sestra, i čuvena Bertolottijeva *Isoletta de' cipressi*, kraći roman o zaista incestuoznoj ljubavi koja završava slikom djevojčina groba na kojem je epitaf s aluzijom na njezinu tužnu sudbinu kao i u starim grčkim romanima. Ubrzo za prvim Sacchi je objavio i drugo djelo sličnog žanra, *Pianta dei sospiri*, koje sadržava situaciju tipičnu za lirsko-sentimentalni roman: u zatvorenom arkadskom svijetu gdje život teče mirno i bez promjena, sav u svijetlim bojama, ljubav unosi nemir i nesreću. U tim danas zaboravljenim romanima, koji su međutim odigrali odlučujuću ulogu u stvaranju modernijeg senzibiliteta, osjeća se odraz klasicističke proze i arkadskog pjesništva, pa čak i Petrarkina pjesničkoga izraza: svi likovi govore istim jezikom, i to u biranom obliku i povišenom tonu; česti su citati iz klasika, refleksije pisca, apostrofe srcu, prijateljstvu, vrlini, ljubavi i sl. U drugu fazu išao bi pravi povijesni roman po uzoru na Waltera Scotta,

⁹⁸ Usp. npr. A. Albertazzi, *Il romanzo*, Milan, s. a.; F. Lopez-Celly, *Il romanzo storico in Italia dai prescottiani alle odierne vite romanizzate*, Bologna 1939; A. Agnoli, »Le origini del romanzo storico in Italia«, *Rivista d'Italia*, fasc. di dicembre, 1905. i *Gli albori del romanzo storico in Italia e i primi imitatori di Walter Scott*, Piacenza 1906.

koji se u Italiji javlja, nakon pojedinačnih pokušaja i prijevoda, bogatim žetvom oko godine 1827, kada su objavljeni Manzonijski *I Promessi sposi*, Guerrazzijeva *La Battaglia di Benevento*, Vareseova *Sibilla Odaleta*, pa Bazzonijev *Il Castello di Trezzo* i Lanzettijev *Cabrino Fondulo*. Ubrzo zatim izlaze novi prijevodi cjelokupnog Scotta i nekih »frenetičkih« romana d'Arlincourta, koji je također ponešto pridonio oblikovanju talijanskog romantičkog ukusa. Sljedbenici škotskog romanopisca u Italiji preuzimaju više »pozitivnih« strukturalnih elemenata: zanimanje za povijest i društvena zbivanja, slikanje običnih junaka iz naroda, lokalnu borbu i karakterizaciju likova. Tome su pridodali žarko rodoljublje podijeljene i sputane nacije i demokratske ideje sjevernotalijanske građanske klase. Manzonijski *I Promessi sposi* (1825–27), najbolji roman iz tog razdoblja i možda u cijeloj talijanskoj književnosti, ima već neke značajke treće faze talijanskog romana: veće zanimanje za psihološku analizu i društveno-moralističke preokupacije. Uglavnom strukturu povijesnog romana – s epskim prizorima i radnjom u kojoj pisac izravno sudjeluje i apostrofirajući junake označene trećim licem – N. Tommaseo, G. Carcano, F. Dall'Ongaro i drugi prikazuju suvremena zbivanja, a ne više historijska, i ponovo unose jače naglašeni sentimentalizam i otvoreniju senzualno-moralističku notu.

Sve tri vrste suvremenog talijanskog romana odrazile su se u većoj ili manjoj mjeri i u eklektičkoj pripovjedačkoj prozi Marka Kažotića. Klasicistički stil lirskih romana prenio je on dijelom u svoj prvi roman: perifraze, karakteristične u klasicističkoj prozi, naći ćemo i u njegovu i u Bertolottijevu ljubavnom romanu, a također i inverzije u idiličkim, no konvencionalnim opisima arkadske prirode, i glagole na kraju rečenice po uzoru na klasičnu i latinsku prozu uopće. Poput pijemontskog poligrafa i Kažotić uvodi u pričanje literarne reminiscencije, refleksije i idealizirane, retoričke opise. Gotovo je identičan ljubavni dijalog Bertolottijevih Clotilde i Eugenijsa i Kažotićevih Miljenka i Dobrile. Obje junakinje umiru nakon duge agonije, pomračena uma; jednoj i drugoj bit će na grobu natpis da podsjeti putnika na njihovu ljubav i smrt. Prvi Kažotićev roman (1833) jednim dijelom svoje strukture oslanja se dakle na Bertolottijev *Isoletta de' cipressi* (1822) i lirsko-sentimentalni roman uopće, a ne na Grossijevu romantičku novelu u stihovima *Ildegonda*, s kojom ima manje zajedničkih crta.⁹⁹

Poput Waltera Scotta i njegovih talijanskih učenika i Marko Kažotić unosi u roman mnogo povijesnih činjenica, nastojeći da svoj fiktivni svijet što više približi povijesnom vremenu. Uz tragične, uzvišene likove, crtao je i smiješne, obične, kakve susrećemo češće u svakidašnjem životu i koji su pratioci uzvišenih junaka već od Cervantesa i Shakespearea, no u modernu pripovjedačku prozu uvode ih H. Walpole i W. Scott. Slijedeći pouku ovog posljednjeg, Kažotić je i komičnim likovi-

⁹⁹ Zajednički su im samo neki elementi fabule, inače veoma rašireni u romantičkoj književnosti: i Grossijevu junakinju roditelji sile da se uda za nevoljena čovjeka pa i ona umire u deliriju (usp. *Novelle romantiche*, Turin 1923).

ma nastojao odrediti vanjski i unutarnji lik povijesnim uvjetima društvenog stanja. Sudbina Miljenka i Dobrile pomalo podsjeća na tragična zbivanja u Scottovu romanu *The Bride of Lammermoor* (1819), koji je u Italiji bio veoma popularan, zahvaljujući u prvom redu operama Carafe, Mazzucata i Donizettija. Podsjetimo se nekih motiva: obitelji Ravenswood i Ashton u zavadi su zbog ekonomskih razloga, kao i naši konti Vitturi i Rosani, dapače, i u jednom i u drugom romanu djevojičin otac, moćniji i bogatiji, kriv je za razmiricu; u oba se romana mladi vole potajno, potajno se zaklinju na vječnu ljubav, a protagonist odlazi na neko vrijeme, pa roditelji prisiljavaju bespomoćnu djevojku (Luciju, Dobrilu) da pođe za nevoljena čovjeka. Povratak, intervencija mladog junaka i ludilo i smrt junakinje također su zajednički elementi, mada oblikovani na različit način i nadahnuti, u Kažotićevu slučaju, i lokalnom predajom u opstanak koje ne možemo sumnjati.

Na maniru d'Arlincourta donekle podsjećaju patetične ljubavne scene i fantastičan Dobrilin bijeg u olujnoj noći, no inače njegov se utjecaj vjerojatno ograničava na neke stilske elemente i njihovu frekvenciju. Za razliku od djela romantičkog *vicomta* u Kažotićevu prvom romanu nema nadnaravnih pojava, prepoznavanja i strašnih prizora u podzemljima. Od lirsko-sentimentalnih romana *Milenco e Dobrilla* odudara po jednostavnoj i »zdravoj« ljubavnoj fabuli: nema tu incesta ni »slobodnijih« situacija. Taj roman međutim znatno se razlikuje i od pravih talijanskih povijesnih romana jer nema nacionalno-oslobodilačke crte ni krupnih povijesnih događaja: u središtu je zbivanja idiličko-tragični ljubavni motiv; iako pisac spominje razdoblja dalmatinske povijesti, jasno je da iz svoje autonomističke i lokalističke perspektive nije mogao vidjeti velikih nacionalnih kretanja u povijesti Dalmacije, koju je doživljavao kao slijed nesreća što se obarahu na mirno i radino dalmatinsko stanovništvo. Prvom piscu povijesnih romana u Dalmaciji stoga su se nužno nametali, kao dominantni motivi, ljubavni zaplet i prikaz gradske i plemićke sredine.

Znatan utjecaj na Kažotića i njegov prvi roman izvršili su A. Manzoni i njegovi *Zaručnici*: odatle je Kažotić preuzeo dobrodušnu ironiju i moralistički i religiozno obojeni romantizam, blizak jednostavnim pučkim shvaćanjima, a stran bajronskom individualizmu i vrlo slobodnoj mašti mnogih romantičkih pjesnika. Najplodniji utjecaj Manzonijev bit će da je u Kažotićevoj težnji da psihološki opravda postupke svojih junaka. A. Petravić tačno zapaža¹⁰⁰ da je Kažotić htio psihološki motivirati i najvjerovatniju zgodu u romanu, Dobrilin noćni bijeg prema Visovcu; no iako je odnos pisca prema unutarnjem životu junakinje donekle sličan, njegovo slikanje provedeno pretežno retoričkim gomilanjem stilskih figura jako zaostaje za majstorskim psihološkim analizama Alessandra Manzonijsa.

¹⁰⁰ Usp. o. c. u noti 11, str. 17.

Poznata je epizoda Manzonijsva romana oproštaj Lucije s rođnim krajem. Pozdrav zavičaju mlade seoske djevojke desetljećima je ispunjavao nostalgijom srca tolikih Talijana, osobito političkih izgnanika, pa je Manzonijsv »Addio ai monti« ubrzo postao uzor niza sličnih »oprostaj« u nekoliko suvremenih djela. Epizoda je zanimljiva i sa stilskeg aspekta, jer u njoj pisac objektivno opisuje vanjski lik i unutarnje proživljavanje junakinje, a istovremeno i sam stupa u prvi plan, promatra krajolik, zapaža u njemu suptilne pojedinosti i, na kraju, razvija širok lirski pozdrav izgnanika i melankoličnog putnika rođnom kraju.¹⁰¹ I Kažotić je osjetio osebujan čar te romantičke epizode: u romanu *Milieno e Dobrilla* prilično su vjerno prenesene neke Manzonijsve riječi i slike, no postoje ipak i neke razlike u obradi. Dobrilla putuje iz Kaštela u Trogir u rano jutro, po moru; riječi pozdrava u cijelosti su njezine, što je i moguće, jer je rastanak kraći, a junakinja obrazovanija.¹⁰² Čuđenje i strah svojih junaka Manzoni ne opisuje, već iznosi neizravno u izvanrednom opisu jesenskog krajolika, koji prethodi mislima Lucijinim. U Kažotićevu romanu opis dolazi nakon pozdravnih riječi, pa i nema onog dvostrukog, unutarnjeg, značenja kao u *Zaručnicima*:

Non tirava un alito di vento; il lago giaceva liscio e piano, e sarebbe paruto immobile, se non fosse stato il tremolare, e l'ondeggiar leggero della luna, che vi si specchiava da mezzo il cielo. Sudevano soltanto il fionto morto e lento frangersi sulle ghiaie del lido, il gorgoglio più lontano dell'acqua rotta tra le pile del ponte, e il tonfo misurato di quei due remi che tagliavano la superficie azzurra del lago, uscivano ad un colpo grondanti, e si rituffavano. L'onda segata della barca, riunendosi dietro la poppa, segnava una striscia increspata che si andava allontanando dal lido. (Tutte le opere di Alessandro Manzoni, vol. II, tom II, Milan 1954, str. 140)

Non spirava un soffio di vento - cheta era la superficie dell'acqua, solo il fiacco frangersi dell'onde sulle ghiaie dell'opposta riva, ed il tonfo accordato de' remi, che ora si tuffavano ora uscivano grondanti, rompeva il silenzio di quel tacito e sereno mattino - sorto era il sole ad inargentare le striscie leggermente increspate che la barca segnava, e rinfrangendosi da poppa dello schifo splendeva di una luce più vivida nel luttuoso colore di quella nera vettura, che illuminata così, paravasi più vicina all'occhio risguardante. - (MD, II, str. 16)

¹⁰¹ U Manzonijsvojoi prozi često je takvo interpretiranje misli i osjećaja junaka. Zato i dodaje na kraju VIII poglavlja: »Di tal genere, se non tali appunto erano i pensieri di Lucia, e poco dissimili i pensieri degli altri due pellegrini...« (*Tutte le opere di Alessandro Manzoni*, Milan 1954, vol. II, tom II, str. 141).

¹⁰² »Tali erano i pensieri della donzella, che mentre delirava vedevasi a poco a poco togliere pur anco all'innocente conforto« (MD, II, str. 16). Usp. sličan odlomak u *I Promessi sposi*, cit. u noti 101.

Pozdrav zavičaju naše Kaštelanke mnogo je kraći, sadržava samo oproštaj s krajolikom uz koji su vezane njezine uspomene, a nema onih općeljudskih i nacionalnih elemenata što ih susrećemo u Manzonijsa.¹⁰³

No osim nostalgičnog prizora rastanka s rodnim krajem Kažotić je našao u talijanskom romanu i nekoliko humorističkih epizoda i likova. Zbog toga držimo neke vrste literarnom reminiscencijom njegova advokata Doroteja, srodnika Manzonijsava Azzecagarbugli. Kao i Manzoni, trogirski pripovjedač opisao je svoj lik unutar određenog ambijenta, a prikazujući Dorotejovu sobu u Trogiru, imao je pred očima sliku koju je već bio stvorio talijanski romanopisac.¹⁰⁴ Po Manzonijsu je i njegov karakter, lukav, himben, ponizan pred moćnima, i njegov osebujan profesionalni govor s citatima iz latinskih, talijanskih i domaćih pravnih spisa. U *Miljenku* i *Dobrili* nije sasvim izvorna ni temeljna komična situacija te epizode: nesporazum između Doroteja koji drži da je Adalberto došao zbog sinovljeve ljubavne afere i Miljenkova oca koji na taj način doznaje ono što je već odavna samo za roditelje tajna. Tu je u stvari preokrenut nesporazum između Renza i milanskog advokata koji misli da ima posla s razbojnikom pa je spreman da mu pomogne.¹⁰⁵ Poveo se za Manzonijsem i kada je odabrao kao epizodnu figuru lik plašljivog, oportunističkog svećenika, don Maura, kojeg nije mogao naći u narodnoj predaji. Ipak, dobro ga je uklopio u fabulu romana: njegovi savjeti i propovijedi Dobrili i razgovori s kontesom Marijom nisu bez humora i čine ugodan kontrast patetičnim i neprirnodnim ljubavnim prizorima, a ujedno pružaju autoru priliku da progovori o povijesnim prilikama i društvu rodnog mu kraja u drugoj polovici XVII stoljeća. Don Mauro je seljački sin koji je mogao da bira samo između dva puta u svojoj karijeri, tj. između vojničkog ili svećeničkog zvanja. Izabrao je ovo drugo, jer je shvatio da u ratu najprije ginu siromasi, i to bez ikakve koristi za sebe. Istovremeno, bio je poput don Abbondija ljubitelj slatkog mira i sna; nasuprot iznimnim i uzvišenim junacima roman-

¹⁰³ »Addio monti, campi, limpide sorgenti, che in mezzo a voi trassi le prime aure di vita; addio ameni poggi, selvagie siepi, dolci convalli fidi testimoni de' miei deliri - secreto recesso d'ogni mio contento, beato soggiorno del mio Milienco ecco io ti rivveggo per l'ultima volta, ti saluto, ti abbandono, addio natale castello, dove crescendo ad un tacito sospiro mi beava anche nel pianto della dolce tua solitudine-accetta il supremo saluto che la povera Dobrilla ti dona, accetta le sue lagrime« (MD, II, str. 15).

¹⁰⁴ Tu je opisana prostrana prašna soba, stol pun spisa, rasklimane, stare stolice i advokatska toga koja je u gospodina Doroteja - seljački koporan od grube vunene tkanine (raša) u kojem on prima svoje stranke.

¹⁰⁵ U Manzonijsa komičan je advokat koji vidi u Renzu neustrašiva zločinca, pa je spreman da mu pomogne upravo zato, a pomalo je komičan i siromah Renzo koji je mogao izazvati takav dojam i koji vjeruje u pravdu. U Kažotića nedostaje doživljeni pesimistički ton pisca, a u jednostavnoj i površnoj komici nema ni onog društveno-moralnog značenja koje nalazimo u epizodi *Zaručnika*. Naš se pisac srdačno smije pokvarenom advokatu (»la mia opinione cercherà di soddisarvi, libera come sempre stata«, MD, I, str 79), no i dobrodušnom, strogom Miljenkovu ocu (»Che contrapposto, bella davvero, appena ritorno a casa mi sentirà il signor innamorato«, MD, I, str. 83).

tičke fikcije, više je volio brencanje zvona negoli tujanj topova.¹⁰⁶ Ponešto od lika don Abbondija nalazimo i u karakterizaciji Marije, Dobriline majke. Dapače, ona govori kadšto njegovim jezikom:

Ragazzacci, che per non saper che fare s'innamorano, vogliono maritarsi, e non pensano ad altro, non si fanno carico dei travagli in che pongono un povero galantuomo. Oh povero me! - (o. c., vol. II, tom II, str. 19)

Ma pur troppo che quei due ragazzacci l'hanno fatta bella - Innamorarsi! impazzire! oh! che spropositi. - E tutto ricade su me. Povera madre! povera Maria! - (MD, I, str. 67)

Možda je još ponešto preuzeo iz Manzonijsva remek-djela,¹⁰⁷ što nas ne smije čuditi kada znamo da su slično postupali i neki poznatiji pisci povijesnih romana na Apeninskom poluotoku. No tvrdnja da je to bio »blagotvorni utjecaj jednoga genijalnog romansijera« a ne prosto podražavanje,¹⁰⁸ čini se da je samo dijelom istinita: Kažotić je zaista podosta naučio od velikog Manzonijsa i vješto je uklapao posudene likove i situacije u strukturu vlastitog djela, dajući im nove obrate i fizionomije, pa su kadšto postajali organski dijelovi njegova svijeta mašte. Ali ne smijemo zaboraviti da je dalmatinski pripovjedač prenosio prilično vjerno i slike i izraze iz nekih Manzonijskih odlomaka, što je prema današnjim shvaćanjima samo ropska imitacija, gotovo plagijat.

Roman *Milieno e Dobrilla* nije samo odvjetak Manzonijsve škole u Dalmaciji, mada je odraz *Zaručnika* toliko jak da je moguće pretpostaviti da su upravo pojava i uspjeh tog romana¹⁰⁹ potaknuli Kažotića na pisanje njegove knjige. S druge strane, iako je napisan na talijanskom jeziku, njegov roman teško je uklopiti u talijansku književnost prve polovice XIX stoljeća. Osebujan spoj različitih književnih utjecaja. do-

¹⁰⁶ Našeg don Abbondija slikao je Kažotić i po nekom poznatom liku, ili barem po tipu svećenika u vlasteoskoj kući; njegov životni put razlikuje se od karijere Manzonijsva junaka, a nema ni onog pesimističnog završenog obračuna kada don Abbondio, strogo ukoren zbog kukavičluka i egoizma, ipak ne može da se popravi, jer zapravo i ne shvaća domašaj svoje pogreške: Kažotićev don Mauro nestaje iz romana kada piscu više nije potreban.

¹⁰⁷ A. Petravić navodi (o. c. u noti 11, str. 15–17) pripreme za svadbu Dobrile i Družimira, koje mu dozivlju u pamet opis priprema za Gertrudino prisilno zaredenje; zatim strogoga Dobrilina oca dovodi u vezu s ocem Gertrude, a spominje i »rukopisnu kroniku« kao odjek Manzonijsva tobožnjeg rukopisa. Tome bi se mogla dodati i plemenita mladenačka naglost Miljenkova, koja podsjeća na sličnu Renzovu prirodu.

¹⁰⁸ A. Petravić, o. c. u noti 11, str. 16.

¹⁰⁹ Još 1827. bilo je rasprodano prvo izdanje od 2000 primjeraka, a iste godine izišlo je pet izdanja izvan Milana. Jedno od tih, lugansko, po formatu i grafičkoj opremi vrlo je slično Battarinu izdanju *Miljenka* i *Dobrile*. Povijesni romani bili su popularno štivo u građanskim krugovima, namijenjeno dosta širokim slojevima čitalaca: stoga im je obično bio malen format (džepni), a tomovi tanki i praktični; baš u takvu ukusnu formatu pojavio se i Kažotićev roman kao jedno od uspješnijih izdanja zatarskih izdavača. Pojava zabavne domovinske knjige u domaćem izdanju bila je hrabar pokušaj autora i braće Battara, u stvari dalek odjek one knjižarske revolucije u velikim evropskim središtima kojom je literatura konačno prešla iz salona u građanske domove.

maći motiv, dalmatinska lokalna boja i slavenski osjećaj, zatim odsustvo nacionalno-oslobodilačke tendencije, blaga moralna polemika, prosvjetiteljski stav i velik udio lirsko-patetičkih ugođaja – sve to ne dopušta da se Kažotićev prvenac ocijeni prema metru suvremene talijanske književne situacije. Kakvo god bilo, to djelo možemo najbolje shvatiti u okviru naše kulturne i književne povijesti, gdje ono tek dobiva svoje pravo značenje.

2. U XII poglavlju romana *Il Bano Horvath* (1838) Kažotić donosi samo povijesne podatke o vezama Napulja i Ugarske i o sudbini anžuvinske kuće, a pričanje započinje od propasti dinastije Hohenstauffen i smrti kralja Manfreda, tj. od zbivanja opisanih u tada čuvenom Guerrazzijevom romanu *La Battaglia di Benevento* (1827): »Valorosi istoriografi ce le descrissero; la pena del valente Guerrazzi ci ha dato un quadro che ardito per me al certo sarebbe tentarne una sola tinta« (BH, I, str. 123). Kažotić je zaista gledao na davna zbivanja talijanskoga srednjeg vijeka očima »vođe bajronske škole« u Italiji: »Storie di sangue son quelle che dovrei imprendere a raccontare, e l'anima stanca dalla memoria del delitto mal si adatta a tessere la tela di altri misfatti più atroci e nefandi« (BH, I, str. 122).¹¹⁰ Taj temeljni ugođaj prenio je u svoj drugi roman, iako mu glavna namjera nije bila da čitaoca muči gorkom ironijom i sumnjom u smisao života kao ni da rodoljubnim aluzijama i retoričkim tiradama potiče na borbu za slobodu domovine, kako je to pokušavao njegov talijanski učitelj. Cilj mu je bio jednostavniji i mnogo skromniji: u završnim riječima – i tu oponaša Guerrazzija – ističe da je zadovoljan ako je čitalac zajedno s njime osjetio sućut prema dobrim i prezir prema zlima.

Roman *Il Bano Horvath* počinje smrću kralja Ludovika, a završava kažnjavanjem buntovnika i srećom dobrih, dok u Guerrazzija triumfiraju, mada zakratko, izdajice, podlaci, pohlepni vladari i sebični pape. Razlika je u tome što Guerrazzi ne vjeruje u pobjedu dobra ni u »moralni« napredak čovječanstva, jer svi su zli, od prirode skloni opačinama, pa i najbolji, stjecajem okolnosti, mogu izdati prijatelje i naškoditi bližnjima. Ali naš pripovjedač, nešto pod utjecajem katoličkih romantičara – Manzoniya i Cantua –, nešto prema vlastitom odgoju i nužnom obziru prema cenzuri i službenom režimskom stavu, optimist je koji vjeruje u providnost i napredak čovječanstva, gledajući s grozom na drevno doba okaljano zločinima prema »svetoj« osobi vladara, što se tobože više ne bi smjelo dogoditi u »mirnom« vremenu u kojem on živi.

Pa ipak sav onaj »crni« romantizam Guerrazzija, uvjetovan mučnim doživljajima u djetinjstvu i oblikovan lekturom romana gde Radcliffe, Maturina i Byrona,¹¹¹ odrazio se na mnogim stranicama Kažotićeva dru-

¹¹⁰ Te su riječi odjek Guerrazzijevih: »La nostra mano si accosta tremando a vergar queste carte, imperciocché i fatti dei feroci, che vissero in cotesti tempi infelici, sieno scritti col sangue; né occorre pagina di storia, che non gridi un delitto« (*Battaglia di Benevento*, I, str. 129).

¹¹¹ Usp. M. Praz, o. c. u noti 65, str. 296.

gog romana. Prizori krvi i smrti obilno su zastupani u *Banu Horvathu* – a upravo oni predstavljaju jednu od bitnih osobina Guerrazzijeva djela.¹¹² Od Guerrazzija naš je pisac naučio kakvi se pitoreskni efekti mogu izvući iz opisa noćnih bitaka. Tu je našao opširne opise bunila i grozničave monologe glavnih likova i nekoliko mučnih slika smrti u podzemlju tamnice. Središnji prizor u Kažotićevu djelu, u kojem ban Ivaniš i kraljica Marija u novigradskoj tamnici stoje pred lešom nepoznata čovjeka što bi trebao biti njezin suprug, odjek je slične romantičke konstrukcije kojom se zapleće intriga Guerrazzijeva romana. Krčma i krčmar stalni su motivi povijesnog romana po uzoru na W. Scotta. U *Banu Horvathu* nalazimo ih također, a bit će da su nastali kao reminiscencija na mračno svratište u Guerrazzijevu romanu, gdje protagonist privremeno gubi slobodu: u istom ambijentu Kažotićeve junakinje Marija i Elizabeta odaju svoj identitet pa će već idućeg jutra biti zarobljene. I jedan i drugi pisac opširno opisuju odvratnu figuru krčmara.

Ima još niz manjih pojedinosti koje je naš pripovjedač prenio iz popularnog talijanskog romana koji je u tridesetim godinama prošlog stoljeća bio cijenjen gotovo isto toliko kao i Manzonijevi *Zaručnici*. Prizore i motive koji su se sviđjeli Kažotiću hvali i ističe i Nikola Tommaseo, jedan od najznačajnijih i najstrožih kritičara romantičkog razdoblja u Italiji.¹¹³ Također i prevelik udio povijesti, često u odlomcima što se protežu na po nekoliko poglavlja, a stilski se vrlo malo razlikuju od izvornika, markantna je karakteristika u strukturi *Bitke kod Beneventa*, a u nešto manjoj mjeri i u *Banu Horvathu*.¹¹⁴ Talijanski romanopisac volio je česte patetičke apostrofe likovima i čitaocu i opširne pesimističke refleksije. Kažotić se vrlo često i u tome povodi za njim, no s mnogo opreza, pa takve sudove ne donosi odlučno, ublažava ih ili stavlja u usta osoba koje su već »plijen krajnjih strasti«. Govori ih u svoje ime tek kada nisu u suprotnosti s kršćanskom dogmom ili *Biblijom*: »E sarà mai, che l'eterna giustizia protegga il perfido, o fu scritto nel libro della Provvidenza che il delitto trionfante passeggi sulla terra, e l'innocenza conculchi e la verità? Se tale è il volere del nume, veneriamolo« (BH, I, str. 82). Po Guerrazziju čovjek je glina koja misli; to je

¹¹² Usp. W. Th. Elwert, *Geschichtsauffassung und Erzählungstechnik in den historischen Romanen F. D. Guerrazzis*, Halle 1935, str. 59–64. I u prvom romanu Kažotić je opisao dosta opširno smrt junakinje (Dobrile); no bilo je to pretežno iznošenje osjećaja, suza, patnja i bunila nesretne djevojke. Sada su to slike rana, krvi, pjene, anatomske pojedinosti i prizori fizičke patnje, jednom riječi izraz morbidnog užitka Guerrazzijeva učenika. U XX poglavlju romana *Il Bano Horvath* naći ćemo i prizor u kojem samrtnik proklinje druga u nesreći, što je odraz sličnog vječnog prokletstva u XVIII poglavlju Guerrazzijeva romana (II, str. 79). Mnogo je takvih opisa u *La Battaglia di Benevento*: svaki dvoboj ili bitka završavaju sadištičkim anatomijama izranjenih lica, odsječenih udova, iščupanih srdaca.

¹¹³ Usp. opširan prikaz Guerrazzijeva romana što ga je objavio K. X. Y. (tj. N. Tommaseo) u firentinskoj *Antologia* (br. LXXXII, kolovoz 1823, str. 73–100).

¹¹⁴ Kako smo vidjeli povijesti anžuvske kuće posvećeno je cijelo XII poglavlje ovog romana.

temeljni paradoks što ga muči i zbog kojega s rušilačkim bijesom razbija optimističku i površnu sliku o čovjeku u svojih čitalaca odgojenih u prosvjetiteljskim shvaćanjima. I Kažotića je više puta privuklo mračno raspoloženje i pesimizam talijanskog romantičara, no svaki put samo se privremeno opijao pogledom u ponorsku prazninu, vraćajući se ponovo u tradicionalne okvire kršćanske dogme – jer njegov je bog ipak »tutto amore«.

La Battaglia di Benevento nema značajnijih opisa krajolika ni opširnih slika gradova i enterijera. Lokalnu boju pisac postiže pretežno leksičkim i stilskim sredstvima: arhaičkim izrazima, stihovima, citatima iz originalnih kronika, tehničkom terminologijom o dvobojima, terminima iz astrologije i praznovjerica itd. Guerrazzi najviše polaže na lirizam i oratorski patos svoje proze. Sredstva kojima stvara atmosferu i privid autentične drevnosti najčešće su usklenci, pitanja, složene konstrukcije, oponašanje starinske sintakse, reminiscencije iz Dantea, Petrarke i drugih. Njegov svijet nije dovoljno konkretan ni realan, mračan je i nastanjen više sjenama negoli pravim i živim likovima, pa nam se prečeste autorove intervencije i ne čine toliko neprirodnima. Slično je i u *Banu Horvathu*. Umjesto opisa sredine nalazimo povišen ton i ozbiljne refleksije kojih je doduše manje nego u njegova uzora, no značajno je da umjesto epigrafima njegova poglavlja počinju refleksijama, kadšto popraćenim citatima koji pridonose proročkom tonu autorovih intervencija u zbivanje. Pa ipak, nesumnjiv književni utjecaj Guerrazzija ne bismo mogli odlučno osuditi kao primjer »dekadentne romantike« (Petraović). Mada nije napisao dobar povijesni roman, usvajajući neke aspekte iz Guerrazzijeve vizije svijeta, Kažotić je sudjelovao u općem stanju duha i približio se ekstremnim stavovima što su najavljivali radikalnan prekid sa starim i jedno novo razdoblje u evropskoj literaturi.

3. Kažotićev treći roman, *Il Berretto rosso* (1843), nastao je kao plod trajnog interesa Dalmatinaca za život i običaje naroda. Stoga njegov izlet u Morlakiju nije egzotizam u pravom smislu riječi, jer se ne radi o nekoj tuđoj i dalekoj zemlji, niti o oblikovanju posebnih shvaćanja o prirodi i navikama ljudi u čudnom i nepoznatom kraju, često nakon putovanja ili na temelju razgovora, snova, posjeta muzejima ili konsultiranja naučne literature.¹¹⁵ Naš se pisac našao u donekle drukčijem položaju: živio je u gotovo stalnom dodiru s ljudima iz Dalmatinske zagore, više puta posjećivao je njihova sela, razgovarao s njima i govorio njihov jezik i držao ih, konačno, dijelom svog naroda, dalmatinskog i uopće slavenskog. Pa ipak, pristupao im je načinom što je sadržavao i neke elemente egzotizma, jer je bio dubok društveni ponor što ga je od njih dijelio. Kako se radilo o dijelu njegova naroda što je bio slabo poznat

¹¹⁵ Usp. P. Martino, *L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle*, Paris 1906, str. 3. i P. Jourda, *L'Exotisme dans la littérature française depuis Chateaubriand. Le romantisme*, Paris 1938, str. 10–12.

u razvijenijim evropskim zemljama, pisao je i sa željom da istakne zanimljive osobitosti njegova života i navika, a dijelom i na poticaj strane egzotične književnosti (Fortis, Rosenberg, Mérimée). Konačno, u liku našeg Morlaka vidio je čovjeka iskrenog, nepokvarenog i etički superiornog – ali za razliku od konvencionalne romantičke slike o sretnom i dobrom divljaku, on je znao za realnost i društvene korijene zla u narodnom životu.

Već je Tommaseo povezoao Kažotićev morlački roman s oko pola stoljeća starijim *Les Morlaques* (1788) kojem je autorica Justine Wynne grofica Rosenberg.¹¹⁶ Temeljna je sličnost s njezinim romanom u tom što i Kažotić uzima strukturu s ljubavnom fabulom i opisom narodnih običaja. Tu su i tobožnje ili originalne narodne pjesme u prijevodu, funkcionalno umetnute u značajnije epizode. Konačno, to je pripovijedanje kojem su tema život i običaji našeg naroda, povezani oko zbivanja u jednoj seljačkoj obitelji i oko jednostavne sentimentalne fabule. Ove misli iz predgovora kao da su ugrađene i u strukturu Kažotićeve *Crvenkape*:

La suite naturelle des événements ordinaires dans une famille Morlaque va nous mettre au fait des moeurs et usages de la nation d'une manière plus sensible que la relation froide et méthodique d'un voyageur. On n'a pas cru avoir besoin de recourir au romanesque ou au merveilleux. Les faits sont vrais et les détails nationaux fidèlement exposés. Moeurs, habitudes préjugés, caractères, circonstances locales, tout résultera des événements et des personnages mêmes mis en action.

Običaji oko pobratimstva, vjenčanja, rođenja i smrti redovito su utkani u radnju romana. No ima i nekih užih sličnosti koje povezuju ta dva »morlačka« romana: junakinje, Jella i Gelina, radaju u polju, same; uzrok drame je ljubomora; nesreće započinju zbog moralne dekadencije u čistom svijetu jednostavnih Morlaka i, na kraju, autori napuštaju likove iz kraljevskih palača ili visokog društva, oduševljavajući se za obične ljude, skromne sinove puka.¹¹⁷ Međutim, kada je Kažotić pristupio svo-

¹¹⁶ Usp. GZ, 1843, br. 98. O tom je romanu pisao R. Maixner, »Traductions et imitations du roman *Les Morlaques*«, *Revue des Études slaves*, Pariz 1955, t. XXXII, fasc. 1-4, str. 64-79, a ranije V. Jovanović, »Grofica Rozenberg i njeni *Morlaci*«, *Srpski književni glasnik*, Stara serija, knj. XXX/1913, str. 110-19, 194-200, 357-67, 441-52. No neće biti tačno da je Kažotić upravo preko anonimnog prijevoda *Morlaka*, objavljenog u Padovi 1798 (*Costumi dei Morlacchi*), primio poticaj za pisanje svog romana (R. Maixner, o. c., str. 78). Knjiga *Les Morlaques* bila je poznata u Dalmaciji, pa i u Trogiru (jedan primjerak čuva se u BGF), a jedini dokaz u prilog navedenoj tvrdnji bila bi bilješka o običaju crvene kapice u *Costumi dei Morlacchi*, prepisana iz Lovrićeve knjige kojom se Kažotić i inače obilato služio.

¹¹⁷ I u njihovu životu ima junačkih zgoda i zanimljivih osjećaja, kaže nam gospoda Rosenberg u pregovoru »pučke mletačke novele« *Il trionfo de' gondolieri ovvero novella viniziana plebea scritta in idioma francese da Madama G. W. C-t-ssa di R-s-g, e recata nell'italiano da L. A. L. (Mleci, 1787)*. Čuva se u BGF.

joj morlačkoj tematici, roman gđe Rosenberg bio je gotovo zaboravljen, pa je očito da su i drugi faktori djelovali na našeg pripovjedača, u prvom redu novo zanimanje za običaje našeg naroda u početku četrdesetih godina, potaknuto pojavom ilirskog pokreta i njegovim odjecima, propagandom koju je u tom pravcu vršio Nikola Tommaseo (upravo 1841–42. izlaze njegovi prijevodi *Canti illirici*) i, svakako, unutarnjim razvojem prilika u Dalmaciji u deceniju prije 1848.

Sklonost folklornoj tematici i simpatiju za sudbine običnih ljudi iz naših krajeva pokazao je tih godina i F. Dall'Ongaro, autor raznih *Nizka, Uska, Jela* i sličnih književnih proizvoda u stihu i prozi, koji sadržavaju i njegove filantropske i moralističke sudove o društvu. U Dall'Ongara (*Nizka*, dijelom i *La perla delle macerie*) i Tommasea (*Fede e bellezza*) naš je pisac mogao naći novo prilaženje liku glavne junakinje, obične djevojke koja upada u moralnu grešku i to ispašta kasnije duševnim i fizičkim patnjama i na kraju smrću. Upravo ta melankolija prožeta moralizmom, grijeh bez radosti, kajanje i tuga, novost su koje nije bilo u ranijim Kažotićevim djelima i koju, vjerojatno, nije našao u životu našeg zagorskog sela.

Značajan poticaj dalmatinskom pripovjedaču mogla je biti i Mérimée-ova *Guzla* (1827), zbirka tobožnjih naših narodnih pjesama, koju je čitao s velikim oduševljenjem. Život *Hyacintha Maglanoviča*, izmišljenog hajduka i guslara iz Mérimée-ove *Guzle*, tobože rođenog u Dalmaciji, mogao je donekle biti uzorom sudbini Pavla, glavnog junaka *Crvenkape*. Taj je Morlak ubio suparnika u ljubavi, a zatim pobjegao u hajduke, jer, siromah i bez obitelji, nije mogao drukčije spasiti glavu; kasnije vraća se mirnom životu i postaje narodni guslar. Iz Lovrićeve biografije hajduka Stanislava Sočivice (usp. *Osservazioni di Giovanni Lovrich* itd., Mleci 1776) uzeo je ponešto, kao na primjer borbe hajduka i Turaka sredinom XVIII stoljeća, napade na karavane uz tursku granicu i slike iz hajdučkog života. Također vrijeme zbivanja u Lovriće-ovu opisu života hajduka Sočivice i u Kažotić-ovoj *Crvenkapi* donekle se podudara.

Uza sve to čini se da je naš romantičar, koji je ujedno prvi domaći pisac što je napisao roman o životu zagorskog dalmatinskog seljaka, komponirao fabulu dijelom samostalno i da je svoju knjižicu prožeo doživljenim sjetnim ugođajem.

4. Kažotićev opis puta uz istarske i dalmatinske obale (*Coste e isole dell'Istria e della Dalmazia*, 1840) odjek je suvremene vrlo bogate putopisne literature i, kao i ostale njegove knjige, ne izlazi iz okvira pomodne talijanske i evropske književnosti. Pa ipak, razlikuje se znatno od opisa putovanja u strane, više ili manje egzotične zemlje, kao što su to bili izvještaji s puta A. Fortisa, G. Concine¹¹⁸ i njegova suvremenika F.

¹¹⁸ Usp. G. de Concina, *Viaggio nella Dalmazia litorale*, 1809. i *Voyage dans la Dalmatie maritime en MDCCCIV*, par Jacques de Concina itd. (Mleci 1831). O Končini pisao je Ž. Muljačić, »Jedno zaboravljeno djelo o Dalmaciji«, *Zadarska revija*, VI/1956, br. 4, str. 94–98.

Cusanija.¹¹⁹ Njegova knjižica bliža je stoga nekim djelima Davida Bertolottija, na primjer njegovu *Viaggio nella Liguria marittima* (Turin 1834): grada izložena u pismima označenim rimskim brojevima i posebnim naslovima podsjeća nas i vanjskim izgledom na kasniji Kažotićev rad. Bertolotti je pisao potpun povijesno-zemljopisni prikaz primorskog dijela svoje uže domovine, u kojem ne manjkaju patetički ili idilički opisi prirode u klasicističkom stilu, s trojnim ritmom, glagolima na kraju rečenice, inverzijama, biranim leksikom i citatima iz pjesničkih djela. Sve to nalazimo i u Kažotićevim sličicama iz Dalmacije i Istre, iako sa značajnijim reminiscencijama iz romantičke književnosti i jače naglašenim situacijama po romantičkom ukusu. No ima i drugih razlika: Kažotić tobože putuje morem, opisujući iz te perspektive, što daje posebnu dinamiku i život njegovim deskripcijama koje su znatno kraće, obično i površnije, no zato lakše, bez pedantne erudicije.

Kažotić nije slučajno prikazao upravo putovanje parobrodom: takva vožnja omogućila mu je pregled cijele naše obale u narativnoj formi, a bila je i reklama austrijskoj parobrodarskoj službi¹²⁰ i odraz velikog suvremenog oduševljenja za taj novi čovjekov izum i simbol njegova tehničkog napretka. Nešto ranije pojava parobroda u Italiji izazvala je ne samo sveopći zanos već i odjeke u književnosti. Poznati pisac povijesnih romana G. B. Bazzoni u uvodu svom najboljem djelu, *Falco della Rupe*, opisuje putovanje parobrodom po jezeru Como i donosi mišljenje nekog »inteligentnog i vrlo obrazovanog gospodina, zaljubljenog u sve što je neobično«;¹²¹ u milanskih dendija putovanje parobrodom bilo je znak rafinirana ukusa u izboru zabave, a zadovoljavalo je i njihovu čežnju za promjenom i bijegom iz sivila gradskog života.

Navodimo to zato da bismo lakše razumjeli i pravilnije ocijenili preveliko oduševljenje provincijalnog pisca koji je desetak godina kasnije vidio u Zadru prvi austrijski parobrod u Dalmaciji i uzeo učešća u svečanostima što su tom prilikom održane.¹²² Putovao je tada do Kotora

¹¹⁹ Usp. o. c., u noti 31. I Cusani je Dalmaciju doživio kao egzotičnu zemlju: »Quando, or sono cinque anni, intrapresi un viaggio in Dalmazia ed in Grecia, io non aveva punto intenzione di scrivere tornato che fossi, intorno a quei paesi [...] Però non appena mi fui internato nella Dalmazia fra mezzo alla popolazione slava, colpito dal carattere originale di quella razza, le cui vicende, la lingua, gli usi sono conosciuti tra noi poco più di quelle degli Indiani e delle selvagge tribù d'America, mi nacque il pensiero che sarebbe interessante il far meglio conoscere una contrada, la quale fu dai Romani in poi quasi sempre unita o soggetta all'Italia« (str. 5-6).

¹²⁰ Nekoliko godina kasnije austrijski Lloyd u Trstu naručit će od F. Carrare opis Dalmacije upravo radi reklamne namjene.

¹²¹ Naime: »era stato l'uno de' più ardenti partigiani della navigazione a vapore; armato de' mille argomenti, che ne provano l'utilità e il diletto, qualificava col titolo di spiriti *vandalici* e *medioevalisti* tutti quelli che tenevano ragionamenti contrarii a' suoi« (o. c., str. 12).

¹²² O tome je pisao u GZ, 1837, br. 85; 1838, br. 75. Kasnije u GZ izlazi dijalektalna pjesma »El batelo a vapor. Scherzo poetico«, vjerojatno prenesena iz talijanskih novina.

i natrag, uživajući u pitoresknim promjenama što se pružahu pred njegovim zadivljenim očima. Snažan dojam s prvog putovanja vjerojatno je bio odlučan za postanak njegove knjige:

Ah! ch'è pur dolce un diletto questo correr sull'onda, questo vedersi di sotto agli occhi, e direi per incanto, e continenti ed isole, per affacciarsi ad ognor nuove scene. E tutti erano allegri, e ognuno credo riflettesse nel suo sé, come sotto alla pila galvanica dell'oro, può rider l'uomo sulla distanza e sul tempo.¹²³

Zanesen promjenama panorame i brzinom putovanja, naš je romantičar s lakoćom prelazio granice vremena i zalazio u mašti u daleku prošlost. Članak »Navigazione a vapore in Dalmazia« sadržava prvu jezgru njegova putopisa koji je ne samo odraz književne mode već i doživljena zanosa za ljepote rodne zemlje i čar putovanja.

V

IZVORI

I. Dok su povijesni romani XVII i XVIII stoljeća nastajali uglavnom na temelju historijskih i književnih djela,¹²⁴ autori romantičkog razdoblja pišu nakon preciznih povijesnih studija. Informacija na arhivskim vrelima i proučavanje običaja i života u davno minulim razdobljima postali su neophodnim sastavnim dijelom književnog stvaranja, pa nije čudo što su svi značajniji talijanski pisci povijesnih romana postali kasnije autori zapaženih historijskih radova. »Bilježnici« realističkog pisca prethodile su arhivske zabilješke, a proučavanju svakodnevnog života – uživljavanje u prošlost. U najboljim djelima te vrste povijest i poezija neodvojive su i intimno povezane: većoj povijesnoj istinitosti obično odgovara i veća estetska vrijednost djela. Naravno, ne misli se pri tom na površne i vanjske pojedinosti, koliko na umjetničko poniranje u ljudsku i društvenu istinu dalekih razdoblja i suvremenu, aktualnu kritiku prošlosti.¹²⁵

I naš je Kažotić, nakon povratka u rodni grad, prišao upravo povijesnim istraživanjima. Na to ga je usmjeravala i književna moda i potreba da modernu senzibilnost i pogled na svijet prodube i obogati stvarnim poznavanjem prošlosti svoje zemlje i naroda.¹²⁶ Da se radilo o književ-

¹²³ Usp. GZ, 1837, br. 85.

¹²⁴ Usp. L. Maigrón, *Le roman historique a l'époque romantique*, Pariz 1898, *passim*.

¹²⁵ Usp. G. Lukács, o. c. u noti 62, str. 49–50. i d.

¹²⁶ »Rendutomi da miei studi in patria, cosa ottima tenni per ogni persona donarsi alla storia, e per ogni buon cittadino conoscer quella del proprio paese« (MD, I, iz predgovora bez paginacije).

no-kulturnom, a ne čisto znanstvenom interesu, dokazom nam je prvi njegov roman. Potaknut takvim zanimanjem, morao je posegnuti za nekim povijesnim i drugim izvorima, koji su bili neophodan preduvjet nastanku njegova prvog povijesnog romana iz dalmatinske prošlosti.

Prema njegovu svjedočanstvu najvažniji izvor romana *Milienco e Dobrilla* bila bi neka kronika napisana oko godine 1697. jednostavnim stilom i hrvatskim jezikom,¹²⁷ koju međutim nitko, ni prije ni poslije našeg pisca nije vidio ili se na nju poziva.¹²⁸ Autori koji u XIX stoljeću spominju legendu o kaštelanskim ljubavnicima prepričavaju tragično zbivanje upravo po Kažotićevu romanu. Tako i J. Čudina, u svesku *Le Castella di Spalato e Traù*^{128a} služi se čak i njegovim riječima kada tumači starinsku predaju; razlika je samo u tom što autonomnaš poligraf ne govori o nevjerojatnom noćnom bijegu Dobrillinom. Markove verzije tih zbivanja drži se Ida von Düringsfeld, a izravno ga spominje V. Lago.¹²⁹ Prema tome, Kažotićeva anonimna »ilirska« kronika mogla bi biti samo romantička mistifikacija, odnosno proizvod književnog utjecaja. Ta i njegov uzor Manzoni spominje neki anonimni rukopis iz XVII stoljeća, koji čak i opširno navodi, oponašajući vješto bujni sećentistički stil. Taj konvencionalni postupak historijskog romana ima veoma staru tradiciju: građa viteških spjevova u renesansnoj talijanskoj književnosti prikazivana je kao povijesno, istinsko zbivanje i, mada se to nije uzimalo suviše ozbiljno, navođena su i legendarna ili izmišljena vrela. Prisi odnos stvarnog i fiktivnog održao se na različite načine sve do romantičke književnosti.

Drugi značajniji izvor na koji se Kažotić poziva jest narodna predaja o tom događaju. Ta je predaja i danas živa i spominju je i noviji autori. Međutim, prema riječima A. Petravića, u suvremenoj narodnoj predaji nema ničeg što bi se razlikovalo od Kažotićeve verzije događaja: radi se samo o kratkom izvrtku iz njegova romana.¹³⁰ Nešto drugačije mislio je Č. Čičin-Šain, po kojem je roman izišao iz narodne predaje i u nju se ponovno vratio.¹³¹ I Delalle, odličan poznavalac lokalne historije, vjero-

¹²⁷ »Mi venne dato in fatti cosi di rinvenire in una leggenda senza nome di autore scritta in illirico, verso il 1697, il fatto che impresi di raccontare. Io non sosterrò la sua veracità, ma il breve termine che divide l'avvenuto dall'epoca in cui venne scritta la memoria, la semplicità con cui è raccontata, la tradizione perfino che ancora vive, mi traggono forse a non crederlo ideale« (MD, I, iz pregovora).

¹²⁸ Iznimka je prof. Zarbarini, koji u članku »Milienco e Dobrilla«, (*Lo Schiesone spalatino*, Split 1888, str. 3-4) veli za don Maura: »... curato del paese e amico di famiglia (probabilmente anche storico del fatto)«. Tako je mislio i B. Matijaca koji u bilješki, posvećenoj našem piscu i objavljenoj godinu dana kasnije, piše: »A taj nepoznani pisac, po našem mnijenju, morao je biti Don Mavar, ondašnji župnik sela, i onaj koji je učestvovao u svim sgodama i bio pomoćnik u svem djelovanju; pak drugi nije mogao ni znati sve potankosti kao on...« (o. c. u noti 11).

^{128a} Objavljen je u Splitu godine 1895. Poglavlje u kojem je riječ o kaštelanskoj legendi (»Milienco e Dobrilla. Fatto tragico /4 Maggio 1681/«) nalazi se na str. 77-82. O Kaštelima je Čudina pisao i u *Il Dalmata* (Zadar, XXVII/1892, br. 59, 65).

¹²⁹ Usp. *Aus Dalmatien*, Prag 1857, I, str. 139-41. i *Memorie sulla Dalmazia*, Mleci 1869-71, vol. I, str. 341; vol. II, str. 172-73.

¹³⁰ O. c. u noti 11, str. 7.

¹³¹ Usp. *Nova doba*, Split 1939, br. 200.

vao je u autentičnost legende koja nije bila sklona uglednoj vlasteoskoj obitelji, pa je razumljivo da za nju nema pisanih potvrda prije Kažotićeva djela.¹³² No oblik u kojem se ta predaja do danas sačuvala u narodu mogao bi biti dokazom da je autentična. Naime, ne odgovara istini da »prosti narod priča zgodu taman onako kako to pripovijeda Marko Kažotić u svojem romanu«. ¹³³ Na primjer udova Nutrizio, rođena Lušić, starica koja je izvanredno pamtila mnoge zgode iz društvene i intimne povijesti trogirске, ispričala mi je legendu o Miljenku i Dobrili na način koji se doduše u cjelini podudara s romanom, ali se ipak razlikuje u jednoj značajnoj pojedinosti. Dobrilin bijeg bio je vješto pripremljen, tj. ona je pobjegla iz samostana kroz prozor uz pomoć neke starice, a Miljenko ju je čekao s konjima izvan gradskih zidina, na Travarici s one strane kanala; odatle su lako dosegli Visovac, gdje su se namjeravali vjenčati. Takva verzija Dobrilina bijega, bez obzira da li je »istinitija«, svakako je logičnija i realnija od verzije koju nam daje trogirski roman-tičar. Po njemu, Dobrila bježi sama i bez ičije pomoći i sutradan, sušrevši uz put još i hajduke, stiže na Visovac! Vjerojatno je da se naš pisac udaljio od predaje upravo zbog književnih razloga, da bi po modi pustolovno-sentimentalnih romana mogao prikazati mladu djevojku u tamnoj olujnoj noći i u nepoznatu, divljem kraju, pa čak i u opasnosti od okrutnih razbojnika. Konačno, potvrda da je legenda bila živa i popularna i u vrijeme kada je nastajao Kažotićev roman bit će i ona mala afera koju je potakla vijest da naš pripovjedač priprema knjigu na temu kaštelanskih ljubavnika.¹³⁴

¹³² Tako je pisao i A. Petravić (o. c. u noti 11, str. 7). Kada je ovaj rad bio već u tisku, u splitskom *Mogućnostima* (3/1965, str. 310–16) Vjekoslav Omašić objavio je prilog pod naslovom »Historijska pozadina Kažotićeva romana *Miljenko i Dobrila*«. Ima tu novih podataka koji potvrđuju vjerodostojnost Kažotićeve fabule i historičnost nekih likova. U splitskom Historijskom arhivu Omašić je proučavao dokumente obitelji Tommaseo u kojima se spominje dugotrajna parnica obitelji Rosani, Vitturi i Capogrosso, budući da je obitelj Vitturi »ostala samo na ženskim potomcima, sestrama Klari i Dobrili«, na koje je bilo preneseno nasljedstvo posljednjeg muškog člana, Jerolima, koji je umro sedamdesetih godina XVII stoljeća. Dobrila Vitturi (inače se spominje, u tim dokumentima pisanim na talijanskom jeziku, i kao Dobrica, a rjeđe Bona) umrla je oko 1690. godine, a nakon smrti muža, Petra Tartalje, našla se u veoma teškim prilikama. Zbog mržnje među plemićima jedan Cega ubio je oko godine 1615. vatrenim oružjem jednog Rosanija. Iz dokumenta datiranog 8. srpnja 1693. vidi se da su Rosanijevi a ne Vitturijevi prisiljavali kolone svojih susjeda da melju masline na njihovu mlinu. Iznošenje ovih novih činjenica Omašić zaključuje riječima: »Interesantno je u svemu ovome da se to odigrava baš u vrijeme kad pisac i neki drugi historičari datiraju radnju romana. O nekom drugom događaju nema zasad govora, a s rezervom se mora uzeti podatak koji se nalazi u rukopisnoj ostavštini D. S. Karamana da je on u arhivu porodice Lodi našao zapisano da je u to vrijeme živio Miljenko Rosani. Ipak nije isključeno da je s Dobrilom Vitturi bilo još nekih događaja koji do nas nisu dopri, jer je citirani arhivski materijal fragmentaran i štur« (o. c., str. 314–15).

¹³³ A. Petravić, o. c. u noti 11, str. 7.

¹³⁴ U splitskom Narodnom muzeju čuva se tzv. »Miljenkov mač«, koji oblikom i izradom potječe iz XVII stoljeća. A. Radaković u članku »Ljubavnici iz Kaštel Lukšića« (*NIN*, 22. oktobar 1961. str. 7) donosi sadržaj romana, prema Ivačićevu prij-

No osim predaje Kažotiću su dobro poslužile i neke rukopisne kronike i tiskana djela koja je sam posjedovao ili ih je dobio na uvid od starih trogirskih obitelji.¹³⁵ Od tiskane povijesne literature pisac navodi Luciove *Memorie della città di Traù* kada govori o Koriolanu Čipiku, a Farlatijev *Illyricum sacrum* da bi potvrdio svoje riječi o isključivosti aristokratske vladavine u dalmatinskim gradovima; konačno, citira više puta statut grada Trogira, tiskan u Mlecima godine 1708.¹³⁶ *Statuta et reformationis civitatis Tragurii* sigurno nije bila rijetka knjiga u Trogiru njegova doba.¹³⁷ No kao pristaša novosti i reformi koje su uvele najprije francuske, a onda i austrijske vlasti, on je naziva »un patrio statuto, o complesso di bizzarre disposizioni, che regolava a modo di codice il paese del nostro racconto.«

Bilješke pod crtom bile su omiljeno stilsko sredstvo autora tadašnjih povijesnih romana, kojima su osiguravali privid dokumentiranosti i ozbiljnost povijesne istine. Stoga je i naš pisac na primjer na strani 82. stavio u ruke advokata Doroteja »neku razvezanu i poderanu knjigu«,

»odu, ali od njega odstupa u prikazu Dobrilina bijega. (»Javio je da će je čekati na izlazu iz Trogira. Bekstvo je uspelo i Miljenko je Dobrilu doveo na obale Krke«). Patetična ljubavna legenda neće nikad izgubiti svoje čitaoce: dokazuje nam to i reportaža novinara R. Zrka u *Globusu* (22. srpnja 1962, br. 160), popraćena foto-realizacijama iz romana, u trogirskoj narodnoj nošnji. Domaći ljudi dakle čvrsto vjeruju u autentičnost predaje, a znamo da su se takvi događaji uistinu predavali zaboravu, jer ih službeni kroničari iz pijeteta prema uglednim obiteljima nisu bilježili. Najznačajnija takva talijanska legenda, osim priče o Romeu i Juliji koja se najčešće spominje kada je riječ o kaštelanskim ljubavnicima, svakako je priča o tragičnoj ljubavi Franceske iz Riminija i Paola Malateste, opjevana u *Božanstvenoj komediji*, i po Danteu u velikom broju drama romantičkog razdoblja, sve do D'Annunzija. No ni taj događaj, u kojega se povijesnu autentičnost više ne sumnja, nije zabilježio ni jedan kroničar, mada Dante o tim patetičnim zbivanjima govori kao o dobro poznatim stvarima. I tu je predanje o istinitom događaju pjesnik unio u svoje besmrtno djelo, dajući mu novu, umjetničku realnost i potisnuvši potpuno raniju legendu. Nešto slično (*si licet parva...*) bit će da se dogodilo i s kaštelanskim junacima Kažotićeva djela. U novije vrijeme T. Smerdel, u vezi Musejeve poeme o Heroji i Leandru, ponovno je dodirnuo pitanje sličnosti *Romea i Julije* i kaštelanske legende, koju drži varijantom Shakespeareove tragedije (*Živa Antika*, Skopje, IV/1954, sv. 1, str. 101). Po popularnosti na našoj obali, s legendom o Miljenku i Dobrili može se mjeriti samo ona, dubrovačka, o lopudskoj sirotici (Preradović i mnogi drugi) i ona, splitska, o Adelu i Mari (Solitro, Botić). Naprotiv, legenda o Isotti kćeri ser Madija iz obitelji Alberti, iz Splita, sasvim je pala u zaborav (usp. J. Alačević, »La legenda d'Isotta figlia di ser Madio degli Alberti. Quadro di costumi spalatini del XIV secolo«, *Smotra dalmatinska - La rassegna dalmata*, Zadar, XV/1902, br. 4-9).

¹³⁵ »L'opportunità di possedere alcune cronache manoscritte, e la gentile esuberanza di diverse famiglie in farmi parte di ciò che avevano di stampato e scritto sulla Dalmazia, secondarono i miei desiderii« (MD, I, iz predgovora).

¹³⁶ Zakone i običaje svoga grada vješto je upleo u pripovijedanje. Na str. 38. prvog sveska navodi 53. pogl. »De modo, et forma Consillii Generalia, et de Auctoritate, et Bailia ipsius Consillii« (str. 14-15), a u vezi s Miljenkovom obitelji koja je u trogirski patrićjat bila primljena odlukom starijeg plemstva u koje se ubrajala i obitelj Dobrilina oca, ponosnog kneza Radoslava (Vitturi).

¹³⁷ MD, I, str. 74; riječ je o nasljednom pravu plemića da i bez školske spremne vrše advokatsku službu.

navodeći talijanski prijevod, a pod crtom i latinski original dvadesetog poglavlja druge knjige *Statuta et reformationis civitatis Tragurii*, u kojoj je riječ o strašnoj kazni za otmičare djevojaka.

Kažotić spominje i neke domaće listine i povelje, a u opisu Čiova poslužio se možda i Fortisovim *Viaggio in Dalmazia*. Sve su to podaci koji nam govore o autorovu poznavanju povijesne i geografske literature što mu je bila dostupna, pa prema tome i o poznavanju domaćih prilika i ozbiljnosti s kojom je prišao pisanju svog historijskog romana.

Autentičnu povijesnu dokumentaciju trogirski romanopisac našao je i u nekim tada neobjavljenim djelima na koje aludira, spominjući rukopisne kronike do kojih je uspio doći, ali koje ne citira izravno u tekstu. Međutim, iz sadržajnih i stilskih podudarnosti lako im je utvrditi identitet. To je u prvom redu opsežna *Storia della città di Traù* od Pavla Andrijevića (Andreisa),¹³⁸ u kojoj je našao niz dragocjenih podataka o Kaštelima i Trogiru, a pokatkad i nadahnuće za neke svoje deskripcije:

La città di Traù è situata in mare et in sito, rispetto agli altri della Dalmazia, assai fertile. [...] Piccola città, ma che finalmente ha fatto e fa la sua figura. Gli antichi hanno avuto dubbio s'essa fosse isola o continente. [...] A terraferma si congiungeva per certo ponte, che lungo quaranta passa e sostenuto da quindici volti fondava il suo principio sopra uno dei sette monticelli, che situati in figura di mezzo cerchio dominano il lido continente vicino la città. — (o. c., str. 271)

Discorso delle tre parti del territorio resta discorrer di quella, che da Levante s'estende, come abbiám detto, per sette miglia sino ad unirsi con li confini di Spalato. Voglia il vero il sito di questo territorio è il migliore che sia in tutto quello di Traù, e forse se vogliam confessarlo, che sia in tutto quello della Dalmazia. Una riviera, armata di dieci castella de' particolari signori, non meno rendono sicura quella campagna, che deliziosa, ritirandosi quivi per lo più la nobiltà per diporto e per goder le delizie del maggio. Usciti dalla città

Giace quindi nella regione la più deliziosa del lito dalmatico la piccola, ma una volta famosa città di Traù, una delle più antiche che sorgano su questo nostro terreno.

Fabbricata in mezzo al mare si unisce mediante un ponte di legno al suo florido continente, dove sette colli in quasi perfetto semicircolo disposti e dirimpontisi a facile pendio in una amena campagna, offrono una prospettiva non meno leggiadra, che seducente, e pittorica... — (MD, I, str. 114)

Quel tratto di campagna, che partendo di Traù inverso levante appoggiata ad una gioiata di vicini monti con bel pendio distendentisi fino al mare forma la più bella riviera, il giardino chiamar si può senza dubbio di questa nostra Dalmazia.

Giace poco discosto dall'antica città di Traù, anzi fra questa e la più antica Salona l'edificio de' molini, che lambendo il mare in vaghe pittoriche scene conduce a Spalatro per mezzo d'un canale, il quale bacia il lido in quasi perfetto semicircolo. — (MD, I, str. 6)

¹³⁸ Puni naslov glasi: *Storia della città di Traù*, opera di Paolo Andreis, nobile della città stessa. Pubblicata per cura di Don Marco Perojević, Split 1908.

verso levante primi s'incontrano li molini . . . - (o. c., str. 294)

Alla fabbrica de' molini succedono li Castelli, fabbriche principiate dopo che la luna Ottomana, spandendo raggi funesti in Dalmazia, converse la felicità de' giorni antichi in tenebre e in notte. I popoli, che lavoravano questa campagna, che Campo grande o Podmorje viene detta, non avendo più che tanto bisogno di sicurezza, avevano le loro abitazioni alle falde de' monti. Per sicurezza o ritirata dalle incursioni nemiche serviva il monastero di S. Pietro, ch'era di capace circuito e con la sua torre a difesa. Quivi applicò il Consiglio farvi le sue fortificazioni e le sue custodie con parte del 1361, 16 febbraio e con altra 15 febbraio 1364; ma vedendo questo non esser bastante né valido a vigorosa difesa, fu stabilito nel 1419 di gettarlo a terra per non lasciar luogo di ritiro a' nemici. Rimase quivi questa campagna deserta d'ogni fortificazione sino all'anno 1471, nel quale tempo Coriolan Cippico, ritornato dalla guerra dell'Asia, con il tratto delle spoglie nemiche si pose alla fabrica d'un castello. - (o. c., str. 295-96)

U Andrijevićevu rukopisu, koji je jedini sustavno obrađivao trogirsku povijest u mletačkom razdoblju, naš je pisac našao dragocjene podatke o Trogiru u XVII stoljeću. o Čiovu i Kaštelima, osobito o njihovu postanku i o njihovu utemeljitelju Koriolanu Čipiku, zatim o društveno-ekonomskim odnosima, o pravima kaštelana u odnosu na kolone. o pravu Vitturijevih da biraju župnika za svoj teritorij¹³⁹ i o nekim pravima Miljenkove obitelji, na što aludira izravno u ovom odlomku:

Voi ben vedete il privilegio che abbiamo noi signori delli castelli di fare, che tutti i coloni della nostra terra, abitanti nella nostra villa abbiano a ve-

¹³⁹ »La chiesa di S.ta Maria dell'Assunta, fabbricata da' signori Vitturi sul proprio fondo, serve di parrocchiale alla villa e castello della loro famiglia, il curato della quale viene eletto da' padroni di quel castello« (P. Andreis, o. c. u. noti 138, str. 325).

Né risparmiavano le Ottomane incursioni quest'Eden novello, che anzi più spesseggiava la strage ove maggiore n'era il danno [....]

Il monastero di san Pietro, che superbo torreggiava in mezzo a quella campagna offriva il solo asilo a quegli infelici villani, che dentro alle sue mura si ricoravano, come in porto di salvamento, quasi uccelli fuggiti da nibbio vorace.

E comeché fortificato con parte del municipale consiglio a miglior uopo nel 1361, ed altra 1364, pure debole anzi null'argine oppor poteva al precipitoso musulmano torrente.

Per il che contrappesatane la nessuna utilità, si statui anche nel 1419 di totalmente atterrarlo, e non lasciar di tal modo scampo o ritirata a' nemici incursori.

Deserta così quella campagna d'ogni difesa spesso vedevasela irrigare di sangue innocente, e le non ancora mature spighe pascere il famelico dente degli ottomani cavalli.

Ma il destino, che veglia su tutto ridonò appunto dal conquisto dell'Asia carico di palme, e ricco di debellati tesori nel 1471 a Traù sua patria il celebre Coriolano Cippico, uomo di militar scaltrimento, di privato valore, di patrio senno. - (MD, I, str. 7-8)

nire anche al nostro fattojo, privilegio come vi è noto, che fu accordato ancora dal conte di Traù Francesco Ferro al canonico don Michiele mio antenato. - (MD, I, str. 84-85)

I taj podatak, ne bez važnosti u odvijanju radnje, našao je u Andrijevičevoj *Storia di Traù*:

Al Cippico Vecchio succede il Castello Rosani, che fu il secondo castello fabbricato su quelle rive. Michiel Rosani nel 1482, 15 novembre impetrata l'autorità da Francesco Ferro, Conte, gettò i principi dell'opera: cinse la villa altresì di muro...

Se hanno olive devono portarle al torchio de' patroni con corrisponsioni della quintadecima... - (str. 299. i 300)

A baš tu povlasticu konte Radoslav htio je oduzeti Miljenkovu ocu jednom Rosaniju! Takvo unošenje povijesnih činjenica u romantičku fikciju temeljni je postupak u formiranju povijesnog romana: bez toga sentimentalno-melodramska građa bila bi kao u zraku, nedostajala bi joj čvrsta i autentična povijesna podloga.

U odvijanju radnje *Miljenka i Dobrile* određenu ulogu imaju i svečari povodom prijenosa moćiju trogirskog patrona sv. Ivana Ursinskoj dne 4. svibnja 1681: tom prilikom Družimir se zaljubljuje u Dobrilu i na taj način razvija se zaplet. No to nije jedina funkcija povijesnih činjenica u strukturi historijskog romana. Opis svečanosti (MD, I, str. 115-23) poslužio je našem pripovjedaču i kao element vanjske lokalne boje (gradski običaji) i unutarnje (mentalitet naših pradjedova i njihova sklonost raskošnim svečanostima). I ovog puta poslužio se jednim izvorom koji ne navodi u svom tekstu: *Traslazione di San Giovanni Vescovo di Traù fatta li 4 maggio 1681*, također od Pavla Andrijevića.¹⁴⁰ U savjetnom i detaljnom opisu Kažotić je našao sve važnije podatke o velikom slavlju u Trogiru, no nije ih navodio *in extenso* i nije spominjao imena suvremenih ličnosti koja njegovim čitaocima ne bi mnogo govorila. No zato spominje pripreme i stisku na ulicama, balkone pune gospode, zvonjavu zvona i tutanj topova, pa svečanu ophodnju u kojoj su seljaci iz okolice, kako kaže Andrijević, pjevali na »ilirskom« jeziku...

Osim tiskanim ili pisanim dokumentima naš se romantički pisac obilato koristio i usmenom predajom, koja je bila živa u trogirskim plemićkim obiteljima, a iz koje je mogao podosta naučiti o obiteljskom životu, svadbenim i drugim običajima, odjeći, imenima i odnosu prema sluga-

¹⁴⁰ Taj rukopis spominje se u knjižici: *La Chiesa di Traù descritta dall'abate Vincenzo de Celio-Cega nell'anno 1854*, Split 1855, str. 65. Rukopis se kasnije izgubio. F. Madirazza i M. Perojević početkom ovog stoljeća nisu ga mogli naći u Trogiru (usp. *Rassegna dalmata*, 1905, br. 55. i predgovor Andreisovoj povijesti, str. XII). Codine 1913. kupio ga je A. Bacotich i objavio u cjelini u ASD (1927/II, vol. III, fasc. 18). Tim rukopisom poslužio se A. Loredano, autor knjižice *Il cuore aperto della città e popolo di Traù, anatomizzato con l'occasione della traslazione del corpo di Giovanni fu vescovo di detta città* (Mleci 1683).

ma u kaštelanskim gospodskim obiteljima s kraja XVII stoljeća.¹⁴¹ U njegovu najboljem romanu naći ćemo i podatke o narodnoj odjedi i obučici¹⁴², o ljubavi Trogirana za lov, o mentalitetu tadašnjih Dalmatinaca i o koječem drugom.

Dosta je precizna topografija i vijesti o nekim trogirskim građevinama. U drugom svesku spominju se tri gradska samostana, naime sv. Mihajla, sv. Petra i sv. Nikole; pisac navodi pod crtom da u njegovo doba postoji još samo jedan (str. 52). To je benediktinski samostan sv. Nikole, utemeljen u XI stoljeću, u koji se zatvarahu djevojke iz patricijskih obitelji koje su u nj unosile svoj miraz, a plemići su ga bogato darivali;¹⁴³ tu je bila poslana i Dobrila. Pravac njezina bijega tačno je opisan: izišavši iz samostanskih vrata, pošla je nadesno i, prošavši kroz središte Trogira, stigla do gradskih vrata, a našavši se iza njih, pošla je nalijevo, prema Visovcu. Put nadesno odveo bi je u Kaštela, pravo u ruke ocu. To su sitni detalji, no čitave generacije čitalaca pratile su Dobrilin put u mračnoj noći, konstatirajući topografsku vjerodostojnost romana.

Fiktivni prostor i vrijeme romana *Milieno e Dobrilla* nisu dakle apstraktni ni konvencionalno-fantastični. U tom djelu živi ulomak dalmatinskog života iz XVII stoljeća. Šteta je samo što pisac nije imao veći pripovjedački dar, jer trenutak u kom je pisao bio je osobito pogodan za povijesni roman iz municipalne prošlosti Dalmacije.

2. Temu za drugi povijesni roman Kažotić je izabrao ne samo pod utjecajem suvremenog književnog ukusa – moda povijesnog romana u Italiji bila je već na zalazu – već i zbog uspomene koja se u Dalmaciji sačuvala na urotu hrvatskih velikaša, ulogu vranskih priora u pobuni i tragičan svršetak kraljice Elizabete u novigradskoj tamnici ili u rijeci Zrmanji. U prvoj knjizi svog *Viaggio in Dalmazia* A. Fortis spominje ruševine vranskog kaštela i povijesne događaje koje će kasnije obraditi naš pisac u obliku tipičnog povijesnog romana.¹⁴⁴ I Kažotić je bio put-

¹⁴¹ Pravih putova nije tada bilo u okolici Trogira, a dame su jašile hercegovačke konje, dok su sluge u narodnoj nošnji trčale pred njima. U jesen slavila se herba u Kaštelima, pa su i plemići sa svojom ženskom čeljadi išli u »slobodnu«
prirodu. Njihove supruge govorile su strogim i ponosnim muževima »vici«, a sudbinom djece roditelji su odlučivali bez opoziva, osobito otac. Plemići su imali svu vlast, zakoni se nisu pisali za njih, a dijelili su se u frakcije po rodbinskim i drugim interesima. Svi, i obrazovni i puk, bili su vrlo praznovjerni.

¹⁴² Tako je npr. »un ruvido panno turchino« (str. 45) u stvari »ženski ogrtač u Kaštelih od pamtivička te i danas a sastoji se od dva metra sukna crna ili modra, a na krajih obišivena »rpecom. Danas u boljih obiteljih, nose isto žene i djevojke, ali umjesto domačeg sukna kao prije, od svile, na koje prišiju svilene rese«. Tako B. Matijaca u bilješci pod crtom (usp. *Miljenko i Dobrila*, Zagreb 1908⁴).

¹⁴³ Usp. C. Fisković, *Samostan i crkva benediktinki u Trogiru*, pos. ot., s. l. et. a, str. 1.

¹⁴⁴ »La Vrana che dà nome al lago, ed è fabbricata ad una delle di lui estremità, che guarda tramontana, fu importante luogo ne' tempi andati, ed appartenne a' templari. Vi risiedeva un gran priore, che crebbe talvolta in potenza a segno d'essere personaggio preponderante negli affari del regno. Uno di questi gran priori, Gianco di Palisana, nel 1385 spinse la sacrilega temerità sino al far prigioniera la propria sovra-

nik i pasionirani promatrač pitoresknih razvalina, pa njegovoj pažnji nije mogao promaći kaštel u Vrani i mračno srednjovjekovno zbiljevanje koje je u potpunosti odgovaralo romantičkom ukusu. Njegova moderna mašta i osjećajnost razigrale su se na pogled ruševina, nekad moćne utvrde vitezova »hramovaca«:

A questo nome quante solenni memorie si suscitano, e come di botto ti si presentano alla mente quegli arditii templari, che a quelle contrade comandavano! Quante lagrime pell'infame Gianco di Palisna all'innocente casa di Lodovico re d'Ungheria! - (CI, str. 153)

No dok je iluminist Fortis hladno razmišljao o dobroti, odnosno okrutnosti srednjovjekovnih vladara, naš se romantičar prisjetio suza što ih je »zli« Janko prouzročio u »nevinoj« kući kralja Ludovika. Eto u jednoj rečenici temeljnog kontrasta u strukturi njegova romana što ga je objavio dvije godine ranije i u kojem također spominje vranske ruševine.¹⁴⁵

Prikupljajući građu, Kažotić se nije zadovoljio škrtim podacima što ih je mogao naći u domaćih povjesničara koji su ga ograničavali na događaje vezane uz dalmatinski prostor. Kako nije mogao istraživati u ugarskim arhivima, njegova se težnja za što potpuniju dokumentaciju morala zadovoljiti raskošnim izdanjem I. G. Schwandtnera *Scriptores rerum hungaricarum* (Beč, 1746), koje se i danas čuva u Trogiru.¹⁴⁶ Informacije o uroti hrvatskih i ugarskih velikaša i stradanja kraljice Elizabete i njezine kćeri Marije našao je u književno napisanoj, humanističkoj *Chronica Hungarorum* mađarskog historičara Johannaesa Thurocz. I tu je naišao na temeljni legitimistički stav pisca, koji je u potpunosti prihvaćao, a koji će biti toliko stran kasnijim generacijama naših čitalaca, odgojenima na lektiri Šenoe i njegove *Kletve*. Iz te kronike preuzeo je glavnu nit zbivanja, većinu epizoda i govore nekih junaka.¹⁴⁷

na Elisabetta vedova di Lodovico re d'Ungheria, e Maria di lei figliuola; né gli bastò questo che la prima fece affogare in un fiume. Filippo il Bello sul principio dello stesso secolo non potè far confessare a' templari alcun delitto, e pur li distrusse col ferro, e col fuoco. I successori de' templari d'Ungheria, e di Dalmazia, convinti d'un sì caecabile misfatto, non patirono alcun male; tutta la vendetta, che Sigismondo, marito della regina Maria, ne volle trarre, fu mitissima, e circoscritta alla persona del gran priore« (str. 26). U tom odlomku nalazi se ne samo najava glavnih događaja njegova romana, već i protufeudalnih, legitimističkih tendencija koje su se oslanjale na vrlo staru tradiciju. Na sličan način pisali su i noviji dalmatinski povjesničari (Boman, Kreljanović, Katalinić) i oni stariji (Lucić, Zavorović).

¹⁴⁵ »Vrana oggi è piccola villa distante dal mare: esteso ha un lago che ubertose rende le sue campagne. Là dappresso pochi ruderi notano come vi sorgesse anticamente un grande edificio. Quivi s'alzava in fatto il monastero di san Gregorio ricco di suppellettili e di tesori« (BH, I, str. 47).

¹⁴⁶ U BGF, br. F-I-1.

¹⁴⁷ To su poglavlja 53-55. drugog dijela, 1-8. trećega i 1-4. četvrtoga dijela Thurcozijeve kronike.

Pohvale kralju Ludoviku, na primjer, parafraza su Thuroczijeva teksta, a isto tako i podaci o trajanju njegove vladavine i o zlokojnoj repatici što je najavila kraj njegova života. Odatle je uzeo imena kolovoda, pa i njihovo prevratničko rasuđivanje. »Propaganda« feudalnih urotnika u stvari je dosta vjeran prijevod iz latinske kronike:

Quia mentis inopes deliramus? quid cogitamus? quosque foemineum, facile et pronum ad iram, feremus imperium? nostra ei servitia sordent, torvo nos aspectu intuetur. Nostri, quem quondam pii Regis in servitiis sanguinem fudimus; quantaque discrimina, quantosve labores, dum Rex Lodovicus, nationes conterebar nostro gladio peregrinus, pertulimus oblita: de nostris, quibus quondam eramus sublimati, honoribus, nos alienos facere fatagit Regina; quae prius patebat nobis, nostrum ad introitum, jamvam recludere facit, praeterque Palatinum Garenssem, placet ei nemo; et ut nostrum, furore repens sexus, cruorem simul et animam non effundat, graviterque cruentis acquisitas opes sudoribus, in spolia vertat, remedium adhibendum est. — (o. c., izd. iz 1766, caput I, »De coronatione reginae Mariae, et de odio subsecuto«, str. 252)

Perché dementi deliriamo, che cosa pensiamo, fino a quando ci toccherà di soffrire il comando di una donna? Ella dispregia i nostri servigi, ella ci guarda di un torvo aspetto. Obliato il sangue da noi sparso in pro del pio re Lodovico, obliate sono le nostre fatiche, le nostre glorie, mentre poco fa le nazioni straniere tremavano al fulgore delle nostre sciabole. Degli onori che godevamo sotto il regno di Lodovico non uno ci resta; l'eredità del suo trono ci rende a quegli onori affatto stranieri. Quanto dapprima era a noi solo concesso è riserbato pel conte Gara, che unico è accetto alla regina. Le ricchezze da noi comperate a prezzo di sangue e di vita servono a pascolo vile dei molli ozii della femmina e del suo drudo. O in molle ozio ancora contempliamo i dissipatori del sangue nostro, o propriamente a ricomperarlo con nuovo sangue. — (BH, I, str. 38)

U epizodi o putu zagrebačkog biskupa Pavla poslužio se nekoliko rečenicama iz kronike koje je doslovno preveo, a uglavnom se vjerno držao izvornika opisujući susret Pavla i Karla Dračkog. Ponešto se udaljio od izvornika u opisu prizora između Karla Dračkog i njegove žene Margarite, koja uzalud pokušava da ga odvрати od puta u Ugarsku. U humanističkoj kronici kraljica raspravlja o političkim protivnicima i opasnostima njegova pothvata, iako sa suzama u očima. U *Banu Horvathu* to je nježna, zaljubljena žena koja moralizira, ali se ne upleće u visoku politiku; suprug joj ne odgovara kruto, kao ponosan kralj: on prikriva svoju odluku, pa u Kažotićevu romanu to postaje sentimentalna, plačljiva scena puna kobnih predznaka, na razini suvremenog građanskog ukusa.¹⁴⁸ Zbog ambivalentne, sentimentalno-povijesne strukture

¹⁴⁸ Ponovo je odstupio od mađarske kronike u prizoru abdikacije kraljice Marije: u njegovu romanu ban Horvat osobno vrši pritisak na mladu ženu da je kazni što je odbila njegovu ljubav. No i tu su situacija i neke rečenice preuzete iz Thuroczija, samo su govori junaka skraćeni i spuštani na razinu jednostavnih sentimentalnih izjava. Sedmo poglavlje *Bana Horvatha* naprosto je proširena sedma glava latinske kro-

ovog romana Kažotić se u drugom dijelu prvog sveska i u cijelom drugom svesku pomalo oslobađao odveć velike vjernosti humanističkom latinskom izvorniku. Pustolovine kraljica, scene u tamnici i slično uglavnom su proizvod njegove mašte ili utjecaja suvremenih pisaca, osobito Guerrazzija. Kronici se ponovo vratio pri završetku romana, kada su mu trebali svečani govori i opis Žigmundove krunidbe.¹⁴⁹ Smrt Elizabete opisao je na zaista pustolovan način: Paližna je na prevaru probode bodežom, dok oslobodioci već ulaze u tamnicu novigradskog kaštela. Smrt u Novigradu nije našao u Thuroczija, no držao se dijelom Lucića i dalmatinske predaje, odnosno izvora koje navodi trogirski povjesničar:

Exiguo lapso tempore dum ipsa Regina Elisabeth cum Rege Maria filia sua, et cum Nicolao Magno Comite Palatino, et aliqua Comitiva descenderet ad partes Dalmatiae fuit per insidias a Ioanne Bano et priore Auraniae fratre suo aliisque complicitibus rebellibus capta cum filia, captis, et partim occisis Baronibus et gentibus comitantibus eas, inter quas gladio extinctus fuit idem Nicolaus Magnus Comes Palat. ductis captis matre et filia apud Iadram. Subsequentur ipsa Regina Elisabeth extitit in carcere proh dolor intersecta. Rex autem Maria diu detenta fuit in carcere Castrinovi per eosdem Ioannem B. et Priorem Auran. fratres, intendentes eam Neapolim transportare, ut in fortiam Margaritae uxoris olim dicti Caroli, qua in ipsius Mariae necem cupidissime anhelabat. — (Ioannis Lucii, De regno Dalmatiae et Croatiae, Beč 1758, str. 245)

Upravo taj odlomak dao mu je mogućnost da na romantički način zamisli »najernje« stranice svog romana. Posljednju rečenicu ovako je razvio u tipično Guerrazzijevoj maniri:

Meglio sarà trarle in riva al mare: le strida di Margherita sulle ceneri di trafitto sposo le reclamano; le si conducano a quella volta che più facile renda il loro tragitto in Puglia.

Così statuirono i tiranni: atroce sentenza per certo stabilivano, se condannarono le meschine all'odio di un'italiana, grande senza fallo, ché tutto è grande in Italia. — (BH, II, str. 90)

Još nekoliko podataka Kažotić duguje povijesnim djelima svog velikog sugrađanina, no najviše se koristio latinskom *Chronica Hungarorum*, u kojoj je našao ne samo povijesne činjenice već i govore, žive

nike (*De coronatione regis Caroli*). No epizodu krunidbe proširio je novim povijesnim podacima, ovoga puta opisom krunjenja ugarskih kraljeva što ga je našao u istom izdanju. To je *Martini Schmeizel de Insignibus vulgo Clenodis regni Hungariae ut et ritu inaugurali regem Hungariae schediasma historicum. Post editionem ienensem MDCCXIII. A ipso auctore auctum et emendatum*. Nalazi se na str. 486–517. Schwandnerova izdanja. Odatle je uzeo i govor nadbiskupa kralju, koji je preveo u cijelosti (BH, I, str. 74–75).

¹⁴⁹ Tako je npr. »Hic Dominus et maritus meus, hic Rex vester est« (str. 272) postalo u Kažotića: »Desso, riprese allora Maria, sia il padre vostro, l'amico: pacificherà il regno« (BH, II, str. 137).

prizore s dijaložima i neke likove koji su prikazani kao pravi književni junaci s osebnim osjećajima, vrlinama i egoističkim računima. Njegovu u biti diletantskom pokušaju ti su elementi mogli dati privid povijesne starine i posebnu patinu. Nesumnjivo, uzeo je iz svoje kronike mnogo više negoli je to učinio na primjer Guerrazzi u odnosu na historičare Villanija i Muratorija. No ne bi trebalo odveć strogo suditi našeg prvog pisca povijesnih romana, jer se zaista trudio da nađe najbolje izvore među onima koji su mu bili dostupni, i to baš one najstarije i najbliže događajima što ih je opisivao.

3. I folklorno-egzotički roman sadržava dva temeljna strukturalna sloja, realni i fiktivni, koji se, prema autorovim umjetničkim sposobnostima, više ili manje stapaju u jedinstvenu narativnu strukturu. Dok je u analizi povijesnog romana neophodno utvrditi odnos pisca prema toj »povijesnoj okosnici«, ¹⁵⁰ na ovom području treba utvrditi stvarne podatke što ih je pisac pribavio bilo vlastitim iskustvom, bilo iz suvremene znanstvene literature. Time ćemo moći ocijeniti autorov književni napor i stvaralačku vještinu da stopi tu raznorodnu građu.

O narodnom životu i običajima u Dalmaciji Kažotić se obilno informirao u tadašnjoj znanstvenoj književnosti. Taj naziv zaslužuju Fortisova i Lovrićeva knjiga, njegovi glavni izvori, jer sadržavaju, uz neke nužne naivnosti, značajne podatke, studiozno sakupljene i objašnjene iz aspekta naprednih ekonomskih i filozofskih shvaćanja. ¹⁵¹ Tome treba dodati i neposredan dodir s našim seljačkim pukom u Trogiru, na izletima u Dalmatinsku zagoru, na zadarskoj »Piazza dell'erbe«, doduše iz gradske i građanske perspektive, pa ipak ne bez simpatije i ponosa što narod njegova zavičaja u svom čistom i primitivnom stanju posjeduje neku humanu autentičnost i etičku superiornost, dakako u skladu s rusovskim i romantičkim pogledima. ¹⁵²

Fortisova knjiga *Viaggio in Dalmazia* (1774) i Lovrićeve *Osservazioni ... sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis* (1776) sadržajno su usko povezane. Mladi dalmatinski književnik i etnograf prepričao je, kritizirao i dopunio upravo one dijelove koji nas najviše zanimaju, jer govore o narodnim običajima u Morlaka. Kažotić je poređivao njihove podatke i birao ih, slijedeći pretežno Lovrića, svog sunarodnjaka koji je poznavao izravno život našeg naroda, osobito u sinjskoj krajini, svom užem zavičaju. Bio je dakle sretno ruke u odabiranju izvora, što je svakako bilo važno za uspjeh njegove knjige, jer do-

¹⁵⁰ Usp. A. Barac, »O šenojnoj Kletvi«, u A. Šenoa, *Kletva*, Zagreb 1953, str. 651.

¹⁵¹ Usp. pogovor M. Kombola knjizi I. Lovrića *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, Zagreb 1948, str. 221–29. i rad Marijana Stojkovića: »Ivan Lovrić, pristaša struje prosvjetljenja u Dalmaciji«, u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU*, Zagreb 1932, knj. XXVIII, sv. 2, str. 1–44.

¹⁵² Preteče shvaćanja o »dobrom divljaku« (*bon sauvage, hombre natural*) G. Diaz-Playa nalazi u španjolskoj književnosti, npr. u A. de Guevare (»El villano del Danubio«); no prvi primjeri takvih poređivanja razvijenije i zrelije civilizacije s nekom primitivnijom i »sretnijom« nalaze se već u antičkoj književnosti. Usp. G. Diaz-Playa, *Introducción al estudio del Romanticismo español*, Madrid 1942, str. 185–215.

mačoj publici nije mogao pružiti krive informacije ili naivnosti, kao što je to mogla učiniti gđa Rosenberg u odnosu na kozmopolitsku publiku svoga egzotičnog romana.

Kažotićev roman *Il Berretto rosso* dobio je naslov po središnjoj epizodi u kojoj je prikazan običaj zbacivanja crvene kapice, usko povezan sa sudbinom junakâ. O amblemu nevinosti i okrutnom običaju koji je simbolički kažnjavao sve one što su se ogriješile o patrijarhalni moral pisao je najprije A. Fortis, a motiv je ušao u lijepu književnost zahvaljujući gđi Rosenberg i njenim *Morlacima*. Voljeli su ga i slikari, osobito ilustratori.¹⁵³ Evo kako taj običaj prikazuje Alberto Fortis:

Le fanciulle portano una berretta di scarlatto, da cui pell'ordinario pende un velo scendendo giù per le spalle, e questo è il segnale della loro verginità ...

Una giovane che si fosse guadagnato concetto di poco buon costume, arrischierebbe di vedersi strappare pubblicamente nella chiesa la berretta rossa dal curato, e d'aver poi i capelli recisi da qualche suo parente in segno d'infamia. Quindi è, che se alcuna di esse à commesso qualche fallo amoroso depone da per se stessa le insegne verginali, e cerca di cangiar paese. — (O. c., I, str. 68–70)

Drukčije je o tome pisao Ivan Lovrić:

Sulla fede di chi il Fortis spaccia questa favola io non lo so. Un tal ufficio al certo o non fu mai de' curati, od egli è di molto antica data. Ciò che succedeva una volta su questo proposito e che più non succede si è, che se una giovane si avesse compiaciuto di qualche illecito piacere, e che pur fosse divenuto noto, in caso, che non avesse deposto da per se le insegne verginali, si univano più fanciulle, e le strappavano la berretta a viva forza dal capo. Ora è abolito affatto quasi anche questo uso ... — (O. c., str. 126)

¹⁵³ Prema mišljenju A. Petravića (o. c. u notii 11, str. 22) »zametak i prvu genezu ove pripovijesti duguje Kažotić drugome«, tj. zadarskom slikaru Franji Salghetti-Drioliju i njegovoj maloj skici (»piccolo abbozzo di dipinto più grande e compiuto che desideriamo un giorno vedere«, GZ, 1837. br. 59), koja prikazuje, po Lovriću, narodni običaj javnog kažnjavanja djevojke što je izgubila djevičanstvo. Kažotić je svoj feljton, nadahnut Salghettijevom skicom, zamislio kao pohvalu čednoj ljepoti djevojke; to ga je podsjetilo na narodni običaj u Dalmatinskoj zagori gdje poštenje mora biti netaknuto kao ljljan morlačkih dolina, a oskrvuće strašno kao grom što tutnji njihovim planinama. Nakon tog romantičkog uvoda donosi opis slike s osobitim obzirom na psihologiju likova i moralno značenje cjeline. Slikarev rad mogao je biti uistinu poticaj pripovjedaču, naročito središnjem prizoru njegove knjižice posvećene slikama iz morlačkog života, ali za strukturu *Crvenkape* autor je trebao i drugih, literarnih poticaja. Djelo je nastalo kasnije, u razdoblju većeg zanimanja za narodni život i običaje (nakon objavljivanja npr. Tommaseovih *Canti illirici*, 1841), pa se Kažotić nadahnno folklorom »morlačkom« literaturom uopće. U svesku *I Morlacchi*, voltato dal tedesco dall'abate Stefano Paulovich-Lucich (Split 1854) nalazim opis četiri slike: »Un bardo cieco«, »Il berretto rosso«, »Ratto« i »Fratellanza. Vendetta del sangue«. Njemački članak bio je objavljen u minhenskom *Illustrierte Zeitung* (1852). Jamačno pod utjecajem anonimnog padovanskog prijevoda romana gđe Rosenberg (1798) crvenkapu kao vanjski znak i ukras djevojaštva spominje i N. Ivello u prigodnom proznom sastavu *Il primo giorno di marzo 1806 in Dalmazia* (Mleci 1806).

Taj odlomak donosi u bilješki pod crtom i anonimni prevodilac romana *Les Morlaques* (1798), a Kažotića je nadahnuo u obradi središnje epizode njegova djela, gdje običaj iznosi prema Lovriću, kao vjerodostojnijem informatoru, a ne prema Fortisu.¹⁵⁴

Hajduci iz unutrašnjosti Dalmacije pobudili su zanimanje Fortisa, a Lovrić piše o njima kao o osobitosti narodnog života, ističući njihove vrline i društvene uzroke njihova zanata. Kažotić ih prikazuje na izrazito romantičan način, s mnogo simpatije, no polazi, najčešće, od činjenica što ih prvi izniješe Fortis i Lovrić, pisci prosvijećenog stoljeća. Opis vječnog straha i opreza, nemirna sna i svakovršnih odricanja u hajdučkom životu napisan je ponesenim stilom s mnogobrojnim antitezama, no ipak to je jedna odulja rečenica iz Fortisove knjige proširena u Kažotićevoj prozi. U Lovrića je našao objašnjenja o posebnom hajdučkom moralu: od lupeža razlikuju se po tome što otimaju silom, a ne kradu kriomice, zbog čega ih narod poštuje i drži junacima. Sve to, kao i Fortisov podatak da se hajdučkoj riječi može vjerovati, utkano je u tekst njegova romana, u kojem nerijetko nalazimo riječi i izraze vjerno prenesene iz Fortisa, a još više iz Lovrićeva teksta. Kadšto neka Fortisova ili Lovrićeva tvrdnja oživjela je i narasla u Kažotićevoj knjižici u mali, zaokruženi prizor u kojem likovi djeluju, osjećaju i misle u karakterističnoj morlačkoj sceneriji i prema okvirima što ih postavše spomenuti pisci. I Fortis i Lovrić govore o spiljama, pitoresknim hajdučkim obitavalištima: iz toga je Kažotić stvorio živ prizor koji on sam naziva romantičkim (»era pur romantica quella scena«), a koji se bitno razlikuje od njihovih kratkih i suzdržanih napomena. Vjerniji je Lovrićevu tekstu u opisu praznovjerica. Ivana Lovrića osobito je zanimalo narodno vjerovanje o zmiji i suncu.¹⁵⁵ Kažotić je njegovo opažanje pretvorio u mali epski prizor, u kojem priču o zmiji što je progutala dva sunca pripovijeda hajdučki harambaša. Sve značajnije podatke iz Fortisa, a osobito iz Lovrićevih *Bilježaka*, vješto je upleo u radnju svog romana, vezujući opise običaja i vjerovanja uz glavna narativna čvorišta svoje morlačke priče.

Kažotić sam nije napravio nijedno važnije otkriće o običajima našeg seljačkog naroda u Dalmaciji. Najčešće se služio gotovom gradom iz Lovrićeve knjige, ubacujući je u svoj tekst bez većih izmjena:

Il domachin, o sia capo di casa della fanciulla, non sapendo le cariche degli svatti, che arrivano da esso lui, sciegliè uno, il quale s'informa dallo stari svat delle dignità, che gli svatti stessi coprono. La persona scielta a questo uffizio si chiama dolibassa. Di quest'o-

Accompagnato così Stipan, e pareva un eroe che andasse a cingersi d'una corona, appena giunse insieme agli altri alla casa della fanciulla, il dolibassà, uno degli esperimentati bevoni, commissionato dal domachin (capo di famiglia) interrogò lo stari svatt (il più

¹⁵⁴ Usp. o. c. u noti 151, str. 28.

¹⁵⁵ »Questa favola ha dell'orientale, ed è cosa di ammirazione, che tradizionalmente si sia conservata fra certi de' nostri Morlacchi«, o. c., str. 190.

nore non sogliono essere decorati che i perfetti, e più volte sperimentati bevoni. Tocca al dolibassa a far le zdrazvice agli svatti, vale a dire i brindisi. [...] risponde lo stari svat: *Eccomi, amico mio. Il dolibassa allora, lo interroga chi sono i parvinzci, e quali i zaĝionzici, vale a dire quali sono quelli, che precedono la compagnia, e quali que' che la chiudono? Informatosi di ciò, fa loro otto, o dieci brindisi consecutivi con un bicchiere, con cui ordinariamente si suol bere. I parvinzci, ed i zaĝionzici sono in debito di bere ciascuno tanti bicchieri di vino, quanti brindisi à fatto il dolibassa, cui lice di berne un pocolino per ogni bicchiere, per mantenersi sincero, e per poter resistere a far i brindisi a tutti gli svatti. Si fanno i brindisi anche scambievolmente gli svatti tra loro, e viene più stimato chi fa ber più vino, senza ubbriacarsi [...]. Terminato il pranzo, quando già tutta la compagnia è bene all'ordine di ubbriacchezza, tosto che il zaus comincia gridare: Azur, Azur, Bigna, lo stari-svat comanda alla comitiva di montar a cavallo. I parenti della giovane a cavallo anch'essi vanno ad accompagnare gli svatti per qualche tratto di cammino.* — (I. Lovrić, o. c., str. 147-49)

vecchio parainfo) quali fossero i parvinzci, e quali i zaĝionzici, cioè quei che precedono la comitiva, e quei che la chiudono, onde bere alla loro salute, e far i dovuti evviva ai quali è costume che ognuno corrisponda, bevendo del pari tanti bicchieri di vino, quanti furono i brindisi indirizati. Allora è una gara di chi più beve, e chi più resiste è il più valoroso. Si mangiò, e si proseguì a tracannare, finché gridato dallo zaus »Azur, Azur, Bignu« e all'invito dallo stari svatt montati tutti a cavallo, e quei dello sposo e i parenti di Gelina, s'avviarono per certo tratto ad accompagnare i parainfi. — (BR, str. 46-47)

Metodom skraćivanja i prilagođivanja znanstvenog opisa narativnog strukturi poslužio se Kažotić i u nekim drugim slučajevima.¹⁵⁶

Posredstvom Fortisa i Lovrića odrazila su se u njegovu djelu i neka prosvjetiteljska shvaćanja o odgoju i zdravom, prirodnom životu. U paragrafima IV i XX Lovrić raspravlja o odgojnim načelima dalmatinskih Zagoraca, koja će se činiti čudna civiliziranim narodima, jer su veoma bliska običajima primitivnih plemena, o spartanskom odgoju nejake djece i o lakoći kojom naše žene, »izabrane kćerke prirode«, radaju u

¹⁵⁶ Opisima morlačkih običaja, naravi, vjerovanja, života protkana je cijela njegova knjižica. Ima i podataka koje pisac nije mogao naći ni u Fortisa ni u Lovrića, mada se tu ne radi o značajnijim stvarima (običaji oko Badnjaka, nedjeljna misa na selu i seoska pobožnost koju će opisati sa zanosom i Carrara, u *Dalmazia descritta*, Zadar 1846-48, pucanje iz kubura protiv tuće i neki drugi manje važni podaci).

polju same, bez ičije pomoći. Sve je to, kao i divljenje zdravoj primitivnosti, preuzeo i Kažotić, ne propuštajući priliku da pokudi omekšalost i egoizam gradskih žena.¹⁵⁷

4. Iz mirnog gradića u kojem su svi oblici društvenog života dostigli visok civilizacijski stupanj, od zapadnjačke mode u odijevanju i ponašanju, i kazališta s talijanskim putujućim družinama do suvremene austrijske administracije i policije, pružao se pogled našeg romantičara na suroštije burnog Velebita, dok je na ulicama i trgovima Zadra često mogao vidjeti oprezne i nepovjerljive, no ponosne i kršne Zagorce u karakterističnim nošnjama. Taj svakodnevni kontrast koji su zapazili svi putnici po Dalmaciji i egzotični zov bliskih, a istovremeno dalekih krajeva, s njihovim legendama i junačkim pjesmama, s drukčijim načinom života i shvaćanjima, našao je svoj izraz u zanimljivoj strukturi njegovog »morlačkog« romana, a osobito u vijencu prevedenih narodnih pjesama što su umetnute u radnju ili ih kazuju neki junaci. U tom se Kažotić bavio za romanom gđe Rosenberg, i dobro je učinio, jer je tako znatno pojačao lokalnu boju, unijevši lirsku toplinu i živost u svoje pričanje. Po izboru pjesama i izvora odakle ih je uzeo posvjedočio je još jednom svoju ozbiljnu težnju što potpunijoj i suvremenijoj dokumentaciji, što je nastalom bilo u skladu s poetikom njegova vremena.

U proglasu za svoj treći roman obećao je čitaocima nekoliko originalnih i još nepoznatih narodnih pjesama u talijanskom prijevodu i adaptaciji (»... con alcune poesie slave popolari finora inedite in italiano voltate, ed accconciamente riferite«, GZ, 1841, br. 59). Uvrstio ih je usve devet, no to su pretežno prijevodi iz prve knjige Vukovih *Srpskih narodnih pjesama*: »Svatovima da se opremaju« (izd. iz 1841, br. 24; BR, str. 44), »Kad dolaze svatovi« (ib., br. 17, BR, str. 46), »Kad joj meću vaćel na glavu« (ib., br. 123; BR, str. 50), »Opet smrt drage i dragoga« (ib., br. 341; BR, str. 140–41) i »Dilber Ilija« (ib., br. 648; BR, str. 142–44). Prijevodi su donekle vjerni i u maniri kojom je u dalmatinskom prijevodnom pjesništvu prvi započeo F. Pellegrini¹⁵⁸ – bila je to uglavnom imitacija Carrerove i Pratijeve ljubavne lirike. Pomalo anakreontski i »pučki«, kadšto melankolično-romantički i sentimentalni, takvi su prijevodi odgovarali ukusu čitalačke publike. Karakteristično je da prevodilac nastoji dopuniti i uljepšati narodnu pjesmu konvencionalnim pjesničkim slikama:

Bosiljak bel ti popase! (Vuk, I, str. 12)

E pasce la melissa odorosetta,

Che seminasti nel tuo verde aprile... (BR, str. 46)

¹⁵⁷ »Son pur rozzi questi abitanti dei nostri monti, ma ne' loro costumi alle volte v'ha certa purezza di massime, che pur troppo l'incivilimento bandi dalla città, e la moda rese a grave danno ridicole; l'uno e l'altra vi importano invece, qual polvere d'oro, quisquiglia forte di troppo viziate abitudini« (BR, str. 82).

¹⁵⁸ Usp. M. Zorić, »Ferdinando Pellegrini – prevodilac naših narodnih pjesama«, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 1955, Zadar 1956. passim.*

Prijevodni su u različitim metrima talijanskoga umjetnog pjesništva, slobodno složenima, jednostavni su, obično melodiozni i laki, kadšto brzoga i živahnog ritma:

*Ritorna al mio sposo - per me lo saluta,
E digli, alla gioia - la casa t'è muta;
Deh! riedi, fra estrani - non più ramingar.
Cantò l'assignuolo - nell'orto vicino
Per tutta la notte - per tutto il mattino,
Né sola mi giova - quel canto ascoltar. - (BR, str. 144)*

Vrijednost tog odlomka samo je u funkciji koju ima u strukturi »morlačkog« romana; kao prijevod nije uspio. Za razliku od originala u kojem je izraz koncizan, a unutarnji osjećaji iskazani jedrim iznošenjem tipičnih motiva narodne ljubavne lirike, neki su elementi žrtvovani (*ruža rumena, beli dvor*), a da ipak nije postignuta sugestivna sažetost narodnog izraza. Lako je zapaziti kolike je promjene prevodilac napravio:

*ona je gleda, sokolu veli:
»Ti mi pozdravi dilber-Iliju
neka ne oda, dvoru nek ide,
u bašči cvati ruža rumena,
nemam je mlada s kime trgati;
soko mi peva u belu dvoru,
nemam ga mlada s kime slušati. - (Vuk, I, str. 477)*

Od preostale četiri pjesme kojima se originali ne nalaze u Vukovoj prvoj knjizi *Srpskih narodnih pjesama* prva je po redu:

IL RITRATTO

<i>Il collo qual neve Del Biocov in cima Virgineo lo sguardo Con tinte di ciel: D'amor sei la prima Bendarmi col vel: E qual una neve D'agnella sgozzata Cospersa del sangue; D'un roseo di ciel La guancia incarnata Raddensa il mio vel.</i>	<i>Ma ancor della neve Più vergin, più bianca È l'anima di questa Fanciulla del ciel: Mia fe non le manca, Mi piace il mio vel. Di te mia diletta, Cantava, o Celia; Deh! vieni mi bacia, Fia un bacio del ciel; Eterno pur sia D'amore il mio vel. - (BR, str. 8-9)</i>
--	--

Ima tu slikâ koje nas podsjećaju na pjesme iz Vukove zbirke: »Djevojka na gradskim vratima« (Vuk I, str. 412) i »Najljepši miris« (Vuk I, str. 407); radi se, naime o poredbi djevojačkog grla i snijega u gori pa

i o motivu duše djevojačke. No neki drugi, više »gradski«, izrazi i strukturalne osobine koje podsjećaju na talijansko suvremeno pjesništvo upućuju na to da se ni tu ne radi o nepoznatoj verziji narodne pjesme – što ne bi bilo neobično, jer u Zadru tada djeluje nekoliko domaćih sakupljača – već o imitaciji, koja po kombinaciji narodnih slika i erotičko-mističkog zanosa romantičke poezije upućuje na druge izvore. U stvari, »Il ritratto« sadržava neke elemente iz Mérimécova »Impromptu«, prozne imitacije naše narodne pjesme, koju je francuski pjesnik i literarni mistifikator objavio u čuvenoj zbirci *La Guzla, ou choix de poésies illyriques, recueillies dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et l'Herzégovine* (Pariz, 1827):

IMPROMPTU

*La neige du sommet du Prolog n'est pas plus blanche que n'est ta gorge.
Un ciel sans nuage n'est pas plus bleu que ne sont tes cheveux, et le duvet
d'un jeune cygne n'est pas plus doux au amandes sans leur peau. Heureux ton
mari! Puisses-tu lui donner des fils qui te ressemblent!*

Uz neke izmjene (*Biocov* i dr.) ni taj tekst ne bi sadržavao sve slike iz talijanskog prijevoda. Ponešto je trebalo uzeti iz kirgiske narodne pjesme koju Mériméce donosi u bilješci, a našao ju je u knjizi *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820*.¹⁵⁹ Knjiga je objavljena u Parizu godine 1826, dakle neposredno prije *Guzle*; evo odlomka kojim se poslužio naš prevodilac:

CHANSON KIRGHISE

*Vois-tu cette neige? eh bien! mon corps est plus blanc. Vois-tu sur cette
neige couler le sang de ce mouton égorgé? eh bien! mes joues sont plus ver-
meilles. – (La Guzla, str. 188)*

No zašto je Kažotić napravio taj literarni mozaik u koji je uvrstio slike iz naše narodne pjesme, iz Mérimécove imitacije i čak iz pjesme »mlade Kirgiskinje« i sve to stavio u usta »morlačkog« pastira? U prvom redu iz posve književnih razloga. Htio je dati elegantnu pjesničku cjelinu, u potpunosti prema romantičkim shvaćanjima o narodnoj poeziji, koja je jedinstvena u svih »divljih« naroda, bez obzira na podneblje i rasu. S druge strane, potaknulo ga je na to i lokalno rodoljublje, kao što se može zaključiti po Mérimécovoj bilješci: »Cet impromptu fut fait à ma requête par un vieux morlaque pour une dame anglaise qui se trouvait

¹⁵⁹ Autor joj je baltički barun Georg Meyendorf (1790-1863), tada pukovnik i, kasnije, carski pobočnik i dvorjanin (usp. *La grande encyclopédie, inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, Pariz, 1885-1901, sv. 23, str. 894).

à Trau en 1816« (*La Guzla*, str. 188). Imao je dakle dosta razloga da ne sumnja u autentičnost tobožnjeg anonimnog autora *Guzle*, Talijana djelomično našeg podrijetla.

Pjesma koju kazuje ljubomorna i napuštena Gelina, junakinja Kažotićeva romana, »Come il tuo lume, o candido« (BR, str. 17), ima dosta sličnosti s lirskim pjesmama br. 534, 538. i 608. u prvoj knjizi Vukove zbirke; osobito s prvom, iz koje je, možda, uzeo motiv kletve djevojačke i »tri kite cvijeća«, nevena, tratora i maka, koji se u prijevodu, međutim, ne spominju. No za ovu pjesmu teže je reći da li se radi o spajanju različitih odlomaka, ili o vještoj imitaciji u talijanskim osmeračkim stihovima neke nepoznate narodne pjesme. No to bi bila i sva novost Kažotićeva vijenca prijevoda. Jer i preostale dvije, »L'occhio malefico« i »Confratelli«, koje ne nalazimo ni u našim suvremenim zbirkama ni u sačuvanim rukopisnim zbornicima iz onog doba, nisu originalne niti dotada neobjavljene. Kažotić ih je preuzeo iz Mériméeove *Guzle*, pa je tako i sam nastavljao uspjelu mistifikaciju francuskog romantičara u kojoj je našao poeziju pustolovine, čudesnog i egzotičnog, shvaćanja o moralnoj snazi i junaštvu patrijarhalne zajednice i, osobito, slavu svoje domovine. U svom romanu prikazao je život i sudbinu mladog seljaka i pastira s Biokova, koji postaje najprije čuveni hajduk, a zatim guslar i pjevač narodnih pjesama, bard. Taj životni put sličan je sudbini simpatičnog starca, *Hyacintha Maglanoviča*, s kojim je tobože razgovarao anonimni pisac. Iz *Guzle* je uzeo i pjesmu o uroku (»L'occhio malefico« – »Le mauvais oeil«, str. 113–15), naime o praznovjerju vrlo živu u našega naroda, koje je dakako i sam Kažotić morao dobro poznavati. Mériméeova pjesma nije originalna po motivu, ali se odlikuje uspjelim oblikom, skladnom jednostavnošću, iskrenim nadahnućem i sjetnim ugođajem, pa je Kažotićev izbor bio dobar i s tog gledišta. Evo nekoliko strofa:

LE MAUVAIS OEIL

Dors, pauvre enfant, dors tranquille; puisse Saint-Eusèbe avoir pitié de toi!

Maudit étranger! puisses-tu périr sous la dent des ours; puisse ta femme t'être infidèle!

Dors, etc.

Avec des paroles flatteuse il vantait la beauté de mon enfant; il a passé la main sur ses cheveux blancs.

Dors, etc.

Beaux yeux bleus, disait-il, bleus comme un ciel d'été, et ses yeux pris se sont fixés sur les siens.

Dors, etc. – (La Guzla, str. 113–14)

Talijanski je prijevod u stihu, kao i svi ostali u toj knjžici; ima sedam strofa i refren, koji je dosta vjeran u odnosu na francuski original: »Fanciulletto poveretto / Di tua madre dormi in seno; / Sant'Eusebio

possa almeno / De tuoi mali aver pietà« (BR, str. 28). Prvih pet strofa podudaraju se s originalom, šesta odgovara šestoj i sedmoj, a sedma čak trima posljednjima (8–10). Međutim, naš prevodilac je u potpunosti izbacio osmu strofu originala, jer mu se možda činila odviše grubom za njegove obrazovane čitatelji: »... je l'obligerais à cracher sur ton joli front« (*La Guzla*, str. 115), a ne spominje ni grob nekog sveca u Starigradu s posvećenom zemljom, ni biskupa, rođaka seljačke majke, koji joj je dao amajliju. Svega toga nema u talijanskom prijevodu, jer je Kažotić morao voditi računa o dalmatinskoj stvarnosti, a i o dosta strogoj cenzuri u Zadru, koja je taj detalj mogla ocijeniti kao nepriličan za visokog crkvenog dostojanstvenika. Inače je prevodilac širio vrlo sažeti originalni tekst, kao što to uopće rade dalmatinski prevodioci narodnih pjesama na talijanski u tim godinama. Npr. »puisse ta femme t'être infidèle!« postalo je »Maledetto una moglie infedele / far ti avesse d'affanno languir«. Ili »il a passé la main sur ses cheveux blonds« glasi u prijevodu: »E il bel crin del tapino mio parvolo / L'empia man non tremò carezzar«. Kažotić je tu pjesmu izabrao zbog situacije u romanu, jer mu je melankolična uspavanka dobro došla kao najava smrti glavne junakinje Celiije i njezina djeteta.

Druga tobožnja narodna pjesma koju je Kažotić u cijelosti preuzeo iz MÉRIMÉE-ove zbirke jest balada »Les Pobratimi«, bez lirskog jedinstva i gotovo bez lokalne boje. Tako V. Jovanović u studiji o *Guzli*,¹⁶⁰ no treba također istaći da je MÉRIMÉE-u bilo u prvom redu o toga da epskim elementima reljefno prikaže primitivno no duboko osjećanje prijateljstva, koje je u Morlaka mnogo snažnije ne samo od egoističnih materijalnih interesa, što je karakteristično za čovjeka suvremenoga građanskog društva, već i od same ljubavi. U tom je francuski pisac potpuno uspio i stvorio je, kako kaže V. Jovanović, »malu dramu ljubavi žrtvovane prijateljstvu«. U 18 strofa u ritmičkoj prozi pripovijeda se tu o prijateljstvu *Jeana Lubovicha*, Trogiranina, i *Cyrilla Zbora*, iz Vrgorca: u borbi pobratimi zadobiju silan plijen i krasnu robinjicu koju zavole obojica; no da bi sačuvali pobratimstvo, ubiju djevojku uz riječi: »Périssé l'infidèle, plutôt que notre amitié« (*La Guzla*, str. 230). U »Crvenkapi« (*Il Berretto rosso*) ostala je završna izreka (»... e l'infauusta beltà / Pera, disser, versando una lagrima, / Purché viva la nostra amistà«, str. 113), junaci (*Cirillo* i *Vassilio*) i sadržajna okosnica, no bez tobožnjeg guslara *Chipila*, od kojeg je MÉRIMÉE »dobio« pjesmu. Talijanski prijevod ima svega šest strofa, nasuprot osamnaest u originalu, iz kojeg nisu preuzete mnoge pojedinosti, pa je elegantniji i kraći. Ritam je živ i brz, kao uopće u talijanskoj romantičkoj lirici, a metar dosta slobodan; drugi i četvrti stih završavaju riječima naglašenima na posljednjem slogu. To je svakako jedan od uspjelijih prijevoda u Kažotićevu romanu:

¹⁶⁰ *La »Guzla« de Prosper Mérimée. Etude d'histoire romantique*, Pariz 1911, *passim*.

I CONFRATELLI

*Lieti un giorno due prodi nel tempio
Amistate giuraronsi e fè;
Culla Vergoraz diede a Vassilio,
A Cirillo Tragurio la diè.
L'un dell'altro mai tardo al periglio,
L'uno il tetto dell'altro ospitò;
Ambo il pane a una mensa divisero,
D'ambo i labbri un sol nappo bagnò.*

— (BR, str. 112)

Teško je reći da li su svi ti prijevodi zaista proizvod Kažotićeva pera. Za dva znamo sigurno da nisu njegovi. U rijetkoj knjižici *Pel fausto imeneo della signora Adele Rougier col signor Giorgio Degiovanni* (Zadar 1856), koju su posvetili svečanom događaju službenici tipografije Rougier, objavio je zadarski povjesničar i književnik Josip Ferrari-Cupilli nekoliko svojih »versioni dall'illirico«. Među njima, uz pjesme Zorčića, Preradovića i Okrugića, nalaze se i dvije nepoznata autora (*d'ignoto*), o kojima prevodilac piše u bilješci:

Questa e la precedente furono dal traduttore eseguite per compiacere l'egregio suo amico Marco de Casotti, troppo immaturamente rapito all'onore della Dalmazia, il quale vi diede luogo nel suo Berretto rosso, che fu pubblicato dopo la sua morte. Il titolo dell'ultima è fatto dall'uso delle semi-fratellanze (Pobratimi) che fra gli Slavi è comune. — (str. 42)

To su »I confratelli« i »L'indugio«, koje je Kažotić zaista objavio u svom romanu na str. 17–18. i 112–13, a da nije označio autora prijevoda. Moguće je da je Kažotić ne samo izabrao tekst već i da ga je, barem za prvu od dvije pjesme, također preveo u talijansku prozu, a da je od Ferrari-Cupillija samo metrička obrada. Činjenica da je Ferrari-Cupilli još mnogo kasnije pjesmu o pobratimstvu držao anonimnom, »od nepoznata autora«, pokazuje nam da je i on bio jedan od »žrtava« Mériméove mistifikacije u Dalmaciji. I to još godine 1856!¹⁶¹

No svakako je Kažotićev prijevod u prozi odlomak iz vrlo popularne narodne pjesme »Riba i djevojka«, koja je više puta bila prevedena na talijanski jezik!¹⁶²

»... faceva cento paragoni, tra i quali, diceva, che più grande della pianura era il mare, di questo più esteso il cielo, dell'amor di dieci fratelli uniti quello dello sposo.« — (BR, str. 65)

¹⁶¹ Vjerovali su u Mériméovu mistifikaciju i Nikola Jakšić i Tommaseo i Franjo Carrara, a u Italiji npr. F. D. Guerrazzi i C. Cantù. Usp. M. Zorić, o. c. u noti 76.

¹⁶² Usp. M. Deanović, »Cesare Cantù u odnosu prema Hrvatima«, *Rad JAZU*, knj. 285, Zagreb 1951, str. 22; J. Ravlić, »Hrvatska narodna pjesma *Sidila moma kraj mora*«, *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 38, Zagreb 1954, str. 233–59; Ž. Muljačić, »Još o jednoj našoj narodnoj pjesmi«, *Zbornik instituta za historijske nauke u Zadru*, Zadar 1958, str. 173–83.

To je skraćena parafraza drugog dijela pjesme br. 285. iz Vukove prve knjige. Kažotić se nije poslužio verzijom iste pjesme koju mu je poslao Mate Kapor još 1838. kao uredniku *Gazzette di Zara*,¹⁶³ no bit će da mu se za njegov roman činila zgodnijom Vukova varijanta, od koje se međutim Kažotićev tekst ipak ponešto razlikuje: on poređuje ljubav desetoro braće i supruga u korist ovoga posljednjeg. Odlomak lirske pjesme epigramskog i anakreontskog tona umetnuo je u drukčiji kontekst: to je iskrena tužbalica mlade žene nad lešom voljenog supruga. Svrha je tog odlomka da u hiperboličnoj formi izrazi nesreću jedne od junakinja morlačkog romana, dodajući istovremeno i jednu crtu lokalne boje: tužbalicu koja je izraz pjesničke sposobnosti primitivne seljanke.

Osim izbora prijevoda autorov je posao bio da ih funkcionalno rasporedi u strukturi romana. Naravno, i sam izbor kako Vukovih, tako i Mériméovih pjesama bio je uglavnom podređen radnji i zbivanju njezinih »Prizora iz morlačkog života« (*Il Berretto rosso ossia Scene della vita morlacca*). U prvom poglavlju (»Grijeh«) nalazimo imitacije lirskih narodnih pjesama, kojima je sadržaj ljubavni zanos i ljubomora. U drugom (»Žrtve«) tjeskobu bolesne majke lirski potertava pjesma o uroku. Najviše je prijevoda narodnih pjesama stavio u poglavlje »Palikuća«; funkcija im je pretežno dekorativna, a ne epska, no i takva nije bez značenja u strukturi poglavlja, jer pjesme daju lokalni kolorit (opis svadbenih običaja) i izražavaju pirni zanos i nostalgiju nevjeste koja napušta roditeljski dom. Pjesmom o pobratimstvu opjevao je prijateljstvo protagonista Pavla i Vuka, hajdučkog harambaše, a pjesma o »smrti drage i dragog« i »Dilber Ilija« oproštaj su hajduka, tada slijepog guslara, sa životom i ljubavi, odnosno nada u susret s voljenom ženom u nekom drugom životu.

Tako je Kažotić, obećavši svojim čitaocima nove i dotada neobjavljene narodne pjesme iz Dalmacije, u stvari pošao putem francuskog romantičara i njegove književne mistifikacije. Povodeći se za primjerom gđe Rosenberg i suvremene pripovjedačke proze koja je obilovala umetnutim romansama i baladama, on se spretno poslužio zbirka Karadžića i Mériméa, koje su mu se činile ne bez razloga znanstvene i književne prirode najljepšim suvremenim uzorima. No mistificirajući svoje čitaoce, romantički je pisac iz Dalmacije i sam bio jedna od mnogobrojnih žrtava književne prijevare poznatog francuskog pisca. Ali značajno je da je i naš Kažotić osjetio ljepotu i humano značenje romantičke *Guzle*, dakle elemente zbog kojih je Mériméova zbirka stekla toliko čitalaca. Umetnutim vijencem prevedenih narodnih pjesama – koje i same za sebe čine zanimljivu sliku narodnog života – i specifičnim književnim vezama s naprednom evropskom književnošću Kažotićeva knjižica, odraz iskrene simpatije prema našem narodu, postala je još zanimljiviji dokument naše književne i kulturne prošlosti.

¹⁶³ Usp. Ž. Muljačić, o. c. u noti 162.

5. U Kažotićevoj putopisno-zemljopisnoj prozi vidljivi su također tragovi znanstvene i beletrističke književnosti različitih izvora, koji su u takvu poslu bili zaista potrebni. Drugo je pitanje u koliko je mjeri citate iz tuđih knjiga prilagodio vlastitom izrazu, a koliko ih je samo mehanički ubacivao u svoj tekst.

Njegov odnos prema literaturi i izvorima jasno dolazi do izražaja u nekim odlomcima preuzetim iz Fortisa, npr. onom o Vrani. Vidimo tu i promjenu senzibiliteta i pojavu novog književnog motiva, ruševina, pravog simbola novog pjesničkog čuvstva. Kažotić se nadahnua Fortisovom bilješkom, no umjesto njegove erudicije i znanstvene suzdržanosti protkao je svoj opis retoričkim pitanjima i antitezama i temeljnim tonom romantičke nostalgije:

Il nome di Vrana è passato adesso a una meschina villa, forse un miglio lontana dalle rovine del castello, sul luogo medesimo, dove nel secolo passato avea i suoi giardini un ragguardevole Turco detto Hali-begh; la squallida abitazione del curato di quel paese porta ancora il nome degli orti d'Hali-begh. In un Ms. del Gliubavaz, ch'io ho presso di me, e che appartiene al dotto, e cortese signor conte Gregorio Stratico di Zara, trovasi una descrizione de' giuochi d'acqua di que' giardini, e dell'Allora ben coltivata campagna vicina. Che cangiamento! I giardini d'Hali-begh sono ridotti ad un monte di macerie; le acque che g'innaffiavano condotte dall'arte, scorrono adesso per alvei ineguali, e scorretti, e uniscono a quelle di molti rivoli, che cent'anni sono erano meastrevolmente incassati, per impaludare nel lago. — (Viaggio in Dalmazia, I, str. 27–28)

E dove sono i giardini del celebre Hali Begh, che quivi metteva suo soggiorno? dove le loro magnifiche cascate d'acqua, la freschezza de' boschetti, la bellezza de' cipressi tanto cari agli orientali? dove il caravan serai coi ricchi suoi marmi? Non vi resta una sola idea di tanto splendore; tutto è sparito, confuso, distrutto — selvagge zolle ricoprono quello storico suolo; la tristezza e un impronta di ruina stanno ove una volta la voluttà e l'opulenza — solo una speranza — il genio e l'operosità del presente feudatario ritorni al riso della vegetazione que' campi una volta pur ubertosi e fecondi. — (CI, str. 154)

U knjižici *Opuscoli del signor Rados Antonio Michieli Vitturi* (Dubrovnik 1811) našao je na str. 39. stihove iz Algarottija, koje je conte Radoš primijenio na Dalmaciju: »Quivi non tarda il gelo / I fiori dell'ingegno, e non li uccide / Tropo vicino il sol . . .«. Poprativši ih gotovo istim riječima, Kažotić ih je upotrijebio kao okvir svom XXX poglavlju, u kojem govori o Dubrovniku i Dalmaciji i staroj hrvatskoj književnosti.

Teško je, a i suvišno, pratiti sve izvore njegove knjižice. Poslužio se i raznim člancima iz *Gazzetta di Zara*, tako npr. opisom i polemikom oko pomorske bitke kod Visa 13. svibnja 1811. Kažotić se držao onih

podataka koje su provjerili svjedoci iz okolice.¹⁶⁴ U podlistku istih novina našao je i anoniman članak o Zadru (GZ, 1833, br. 43. i 45), kojem je autor N. Jakšić, no Kažotić je od njega mnogo iscrpniji, osobito u poznavanju povijesti, umjetnosti i arhitekture.

Profesor Franjo Petter (1798–1853), Austrijanac koji je niz godina službovao u Dalmaciji, objavio je godine 1834. svoj *Compendio geografico della Dalmazia con un appendice sul Montenegro* (Zadar), u stvari prijevod vlastite istoimene rasprave objavljene na njemačkom jeziku u Pragu. Knjižica je naišla na negativan prijem u Dalmaciji, gdje su autoru prigovarali zbog činjeničnih grešaka, no još više zbog ponegdje superiornog stava prema Dalmatincima.¹⁶⁵ Tako je M. Kapor, još dugo poslije objavljivanja knjige, pripremao polemički odgovor. Ni Kažotić je nije mogao zaobići. S Petterom se ne slaže, mada s njim otvoreno ne polemizira niti ga spominje, u ocjeni ljepote Skradinskog buka, koji je već Casas usporedio s Niagarom.¹⁶⁶ Kažotić, sklon hiperboli i romantički ljubitelj slapova, ne nalazi dovoljno povoljnih izraza: »È bella quella [cascata] di Tivoli, sublimata quella di Niagara, poetica quella di Sciaffusa; ma questa racchiude ogni bello, ogni sublime, ogni poetico ne' varii punti donde prendi ad osservarla« (CI, str. 169). No inače se znao poslužiti Petterovim tekstom:

Vrullia. Così è chiamato un sito fra Macarsca ed Almisa assai temuto dai naviganti. La catena de' monti qui più bassa, e forma verso il mare un angolo ottuso. [...] I naviganti sostengono esservi dei vortici e delle sorgenti sotterranee d'acqua dolce, la cui esistenza in tempo di calma si conosce chiaramente; quindi ne nacque il nome vrulliche in italiano corrisponde a sorgente. Plinio parla d'un castello detto Peguntium, e Porfirogenito d'un luogo detto Berullia, che come supponesi era situato in questa situazione. – (str. 132)

Da qui solcheremo le acque del Peguntium di Plinio, la Berulia del Porfirogenito oggi Vruglia, sinuosa valle sottoposta alla gola d'alti monti, di figura semicircolare, e con un apertura di circa mezzo miglio. Sia pure il suo mare profondissimo, e pericolosi i vortici onde bolle, conseguenza di sorgenti sottoacquee, il pilota che ci conduce, il piroscifo che vola, ci trarrebbero a salvamento... (CI, str. 207)

Tršćanski list *Lloyd Austriaco*, objavio je u broju 75. i 76. godine 1833. opis puta saskog kralja Fridrika Augusta po Istri i Dalmaciji, a

¹⁶⁴ Usp. GZ, 1832, br. 29. i 64.

¹⁶⁵ Inače je Petter bio objektivan u ocjeni kulturnih i etničkih odnosa u Dalmaciji: Dalmatinci su najvećim dijelom Slaveni doseljeni u VII stoljeću; »nacionalni« tj. narodni jezik im je slavenski, dok se talijanski govori u uredima i među gradskim obrazovanim slojem; za mletačke vlade mnogobrojne obitelji doselile su se iz mletačkih posjeda u Italiji. Posmrtno mu je objavljena još jedna knjiga posvećena Dalmaciji (*Dalmatien in seinem verschiedenen Beziehungen*, dargestellt von Franz Petter, Gotha 1857).

¹⁶⁶ Usp. o. c. u noti 73, str. 104. i F. Petter, o. c., str. 108–109. Casasov opis VISOVCA, rijeke Krke i Skradinskog buka mogao je dijelom nadahnuti i slične Kažotićeve opise u romanu *Milieno e Dobrilla* (o. c. u noti 73, str. 102–108).

isti su putopis tiskala i braća Battara u obliku posebne knjižice još iste godine. Taj je mali sveščić možda najbliži preteča Kažotićeva fingiranog putopisa, i to ne samo u kronološkom smislu. Tu je riječ o Istri i Dalmaciji, kao pokrajinama dotad slabo poznatima i još manje cijenjenima, no koje zaslužuju posebnu pažnju učenih evropskih putnika. Opisana su samo naša primorska mjesta iz parobroda (bio je to *Conte Mitrowsky*, jedan od prvih parobroda koji su saobraćali uz našu ohalu), pa ima dosta sličnosti s Kažotićevom putopisnom prozom:

Quando tu corri in vapore le scene bellissime ti si rinnovano ad ogni istante. Casini, villette, popolose borgate si succedono, tra la verzura delle vigne e degli oliveti, lungo le falde dei monti che lo circondano. Le sue sponde rese fertili dall'industria degli uomini, i monti coperti di boschi, più lontano gigantesche gioaie, e alcuni colossali dirupi a sinistra, e due felici isolette nel mezzo ti mettono innanzi uno spettacolo di natura così sublime e giocondo da non saziarsene mai - (Viaggio di sua maestà Federico Augusto re di Sassonia alla Dalmazia, Zadar 1838, str. 14)

Fertili sponde che l'industria degli uomini rende più ubertose, e in mezzo a rigogliosi vigneti e al verde degli alberi popolose borgate, graziose villette, ameni casini, tutt'all'intorno monti di varia ineguale altezza, altri coperti, altri ignudi: più lontano gigantesche gioaie, colossali dirupi, una vicenda infine di tutto quanto vi ha di più imponente ed aggradevole, colpir deve lo sguardo, di chi percorre questo delizioso canale.

I moderni chiamano le Bocche di Cattaro ... - (CI, str. 256-57)

Uz to, obraćao se raznim sunarodnjacima, svima koji su ga mogli informirati o znamenitostima naše pokrajine. Mate Kapor, korčulanski načelnik i redoviti suradnik *Gazzette di Zara*, poslao mu je na njegovu molbu nekoliko crteža: pogled na Korčulu i spilju na otoku Vernić i plan neke stare zgrade u Lumbardi, usve pet slika ili bakropisa koji su Marku poslužili za njegov opis.¹⁶⁷ Kako je ostavština Kažotićeva propala, ne znamo mnogo o drugim njegovim informatorima, no sigurno je da nije tražio samo slike prema kojima je pisao neke od svojih patećikih opisa.

VI

ODJECI

1. Pripovjedača Marka Kažotića uzalud ćemo tražiti u našim povijestima književnosti;¹⁶⁸ uzrok je tome u činjenici što je »dalmatinski Walter Scott« pisao na talijanskom jeziku, jedinom, uostalom, kojim se mo-

¹⁶⁷ Markov tast Gialinà (Jelina) vratio ih je Kaporu nakon njegove smrti, iz rukopisne ostavštine koju je čuvala Kažotićeva udovica u Zadru. Usp. Kaporovo pismo F. Carrari od 12. studenoga 1842. u sv. 8. Carrarine ostavštine u Biblioteci Arheološkog muzeja u Splitu.

¹⁶⁸ Iznimka je u tom pogledu knjiga V. Lozovine *Dalmazija u hrvatskoj književnosti*, povijesni pregled regionalne književnosti u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri (800-1890), Zagreb 1936, str. 237.

gao obraćati dalmatinskoj gradskoj publici u osvitku tridesetih godina prošlog stoljeća. Međutim, njegov prvi roman u toku nekoliko desetljeća bio je jedna od najčitanijih knjiga iz pera domaćeg autora u Dalmaciji i dobro poznat i u drugim krajevima naše domovine: sve to bit će razlog što je ta knjižica kasnije postala veoma rijetka. Čim se pojavio, roman *Milenco e Dobrilla* bio je povoljno primljen.¹⁶⁹ Doduše, obrazovani, no ne odveć mnogobrojni domaći čitaoci u malim gradskim središtima uz našu jadransku obalu nisu mogli iscrpsti svu nakladu, što nas ne smije čuditi jer su se i niske naklade časopisa *Zora dalmatinska* i *La Dalmazia*, desetak godina kasnije, teško raspačavale.¹⁷⁰ Stoga su izdavači braća Battara najavili Kažotićev roman kratkim člankom već prije njegove pojave.¹⁷¹ Tu je nepotpisani feljtonist (no mogao bi to biti A. Brambilla, urednik podlistka *Gazzette di Zara* i Kažotićev prijatelj) – ograđujući se unaprijed od isključivo sentimentalno-erotske grade što je već zamorila čitaoce historijskih romana i preporučujući piscu da naslika specifične dalmatinske običaje u svoj njihovoj pitoresknoj raznovrsnosti – u stvari aludirao na onaj strukturalni element romana *Milenco e Dobrilla* koji je trebalo da bude posebno privlačan našoj publici. Dvije godine nakon pojave romana objavljen je u podlistku zadarskih novina i kratak prikaz romana iz pera neke »talijanske gospode«.¹⁷² Recenzija, napisana vjerojatno na poticaj zaslužnih zadarskih tiskara, izišla je najprije u milanском listu *Il Ricoglitore*, a sadržava samo kratku analizu likova i »strasti« koje je Kažotić prikazao, kako se čini anonimnom recenzentu, »prirodno i snažno«. Iste godine, kako je zabilježio P. J. Šafařík, Kažotićeva prva knjiga prikazana je u *Češkoj Wčeli*.^{172a}

Nešto kasnije roman su zabilježili i neki njemački časopisi. U *Handbuch der allgemeinen Literaturgeschichte* (Dresden i Leipzig, 1845, 1846. i 1848) J. G. T. Grösse među »dalmatinsko-dubrovačkim pjesnicima« navodi i autora *Miljenka* i *Dobrile* u društvu D. Jarnevićeve i Lj. Vukotinovića. Podatak je našao u Jordanovim *Slavische Jahrbücher* (1844, str. 157).¹⁷³ Sve nam to dokazuje da su suvremenici držali Kažotića našim, slavenskim piscem, mada nije pisao na hrvatskosrpskom jeziku.

¹⁶⁹ »Venne accolto e letto volentieri«, kao što nam svjedoči Markov prijatelj i biograf I. Franceschi. Usp. o. c. u noti 11. Prvi Kažotićev roman nalazimo u popisu knjiga posuđbene knjižnice A. Orosza (usp. notu 32a). Prizivni savjetnik J. F. Fontana darovao je tu knjigu novoosnovanoj biblioteci šibenskog Kasina (usp. GZ, 1846, br. 13–16). Zajedno s romanom *Il Bano Horvath* citira se u *Catalogo generale della Biblioteca circolante del librajo H. F. Favarger in Trieste* itd. (Trst 1842, str. 18), što je znak da se čitao i na rubovima našeg nacionalnog područja.

¹⁷⁰ Tek pola stoljeća kasnije Kažotićeva udova rasprodala je ostatke prvobitne naklade.

¹⁷¹ GZ, 1833, br. 81.

¹⁷² GZ, 1835, br. 51. Recenziju je prenio Luigi Battara.

^{172a} Usp. P. J. Šafařík, *Geschichte der südslawischen Literatur*, Prag 1865, II, str. 180 (»Historischer Roman. Der Stoff ist aus dem 17. Jahrh.; Styl und Ausführung werden gelobt. Česká Wčela 1835 č. 35 str. 280«).

¹⁷³ Usp. tom III, § 784–85. Na Grössov priručnik upozorio me je I. Tartaglia koji me je također obavijestio da je Kažotićev roman bio prikazan i u nekim slavenskim listovima.

No posebnu pažnju zaslužuje odjek njegova romana među zagrebačkim »ilircima«. Zbog nedostatka originalne domaće pripovjedačke proze neki su naši književnici nastojali pridobiti građansku publiku presadjujući fabule i motive iz stranih književnosti. U borbi protiv njemačke zabavne knjige roman *Milieno e Dobrila* mogao je tim više privući njihovu pažnju jer je sadržavao neskrivene slavenske tendencije, a bio je napisan u vrlo modernoj romantičkoj maniri; uz to, radilo se o djelu našeg čovjeka, Dalmatinca, i o građi usko vezanoj za živopisne krajolike srednje Dalmacije. Tako su braća Ivan i Antun Mažuranić, vjerojatno pri kraju tridesetih godina, započeli prevoditi roman trogirskog pisca.¹⁷⁴ Prevodioci su donijeli vjerno, u dosta dobrom hrvatskosrpskom jeziku, prvih pet poglavlja i početak šestog. Talijanske epigrafe sačuvali su u originalu. Kako su dobro poznavali talijanski, prijevod im je išao dosta glatko: u rukopisu ima nešto ispravaka, ali ne osobito složenih. Težili su što većoj vjernosti originalu: tako je npr. slobodniji raspored riječi u izrazu »kano grom porazitelj napadaše na jadne dalmatinske krajine« promijenjen u »na dalmatinske jadne krajine« kao i u talijanskom originalu. Ima tu i karakterističnih jezičnih rješenja, uvjetovanih tadašnjim stadijem hrvatskog književnog jezika (npr.: *pittorico* – »malarski«, *ritratto* – »kip«), ili kakofonija (*prenamaman kontrast*), ili utjecaja pjesničkog jezika dubrovačkih pisaca (*konô, pômani*), što je shvatljivo s obzirom na kulturnu politiku »iliraca«, a i na talijanski jezik originala (»Adalberta bogata gospodara od onih zemaljah, oca jednoga sina«). Bolje su im uspjeli prijevodi dijaloških odlomaka, mada i tu nalazimo poneko slabije mjesto:

Stvar je očevidna. Dobrila je zaljubljena. Al šta da učinimo? Ta ljubav je gadno zviere. Ja ne znam, što bi vi učinili? –

– I to je čudno – prihvati Maria podbočivši se i klimajući glavom – pope Mavro, a zar me niste razumili? Ja dolazim k vam da me svietujete, a vi tražite svišta od mene? nestade mi glave, ne znam gdje sam, sva sam zbunjena: sve sam baš kao barka na nevriemenu, bez busule, bez timuna, bez pilota.

Odlomci opisne proze jednako su vjerno prevedeni, no mnogo su slabiji u jezičnom i stilskom pogledu:

Od varha do žala, od jedne glavice do druge oko podignući šeće ti vid po prizorih vazda bogatih, vazda novieh, vazda ugodnieh razliciem točkami koje ti pozorište okolo stojeće odkriva. Staze koje sad ravne, sad u krivudajuće zavoje ukopane sad ti se vidieti dadu sad izgublaju; raskošne poljane, koje razliciem zelenilom pokrite svarsuju se ne riedko u ugodne dolinice; mili potočici koji neumietno skitajući se sa svietliem veruganjem zalievaju ozdo postavljene starmine; napokon jedna smies svedj razlika i ugodna čini onu smiuću se okolinu koja se naškom rieči zove Podmorje.

¹⁷⁴ Prijevod nije završen, a rukopis se čuva u zagrebačkoj Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici (R 5864).

Bili su to počeci moderne hrvatske proze, a Kažotićev stil mjestimično dosta težak, pa možemo razumjeti napor naših preporodnih književnika. Stilske tradicije na tom području gotovo da i nije bilo te nas takva oporost izraza ne smije čuditi kao ni činjenica da Mažuranići nisu završili započeti posao. No da je prijevod bio dovršen i objavljen, bio bi to jedan od prvih povijesnih romana u našoj novijoj prijevodnoj književnosti.

U najvažnija Demetrova djela ubrajaju se četiri pripovjetke po kojima ga smatramo – zajedno s Vukotinićem i Kukuljevićem – utemeljiteljem te kraće epske vrste u Hrvata.¹⁷⁵ Pri tom, kao odlika tog pionira naše novije književnosti, podrijetlom Grka, ističe se njegovo znatno književno obrazovanje i pjesnički uzori (Byron, Hugo, Puškin), dokaz živa osjećaja za suvremene literarne i kulturne vrijednosti. Bio je romantik i to je pokazao kako originalnim beletrističkim radovima i kritičkim člancima, tako i književnim simpatijama pa i stranim utjecajima, kojih je u njegovim djelima dosta. U tome je često išao i dalje nego što bi mu dopuštala obična i općenito prihvaćena shvaćanja o književničkoj izvornosti. Ni bila je to nužna praksa u prijelomnim desetljećima našeg nacionalnog i kulturnog razvitka, kada je trebalo ne samo stvoriti modernu književnost, suvremenu po intencijama i obliku, već i pribaviti joj neophodnu čitalačku publiku. Demeter stoga nije imao razloga da krije izvore kojima se služio. »Uz svako svoje djelo« – ističe A. Barac – »iznio je podatke o tome kako ga je napisao i uputio na građu kojom se služio«. No zaslužni ilirski književnik nije naveo izvornoga djela u kojem je našao građu za pripovijetku *Ivo i Neda*, objavljen u almanahu *Iskra*, zabavni sastavi od više domorodnih spisateljah (Zagreb, 1844), što ga je priredio i izdao zajedno s I. Havličkom. To je po redu objavljivanja prva od Demetrovih pripovijedaka i jedna od opsežnijih. Nazvao ju je »Pripovjeka polag istinskog događaja« i, zaista, priča o kaštelanskim ljubavnicima jedna je od onih legendi u autentičnost koje vjeruju i stručnjaci i obični čitatelji. Naravno, ilirski pripovjedač nije je čuo iz ustiju trogirskog puka: našao ju je u prvom romanu našeg Kažotića.

U četrdesetim godinama veze između Zadra i Zagreba dosta su slabe. Ivan Kukuljević tužio se na tu činjenicu, nepovoljnu za razvitak ilirske misli i narodne sloge: »Napokon imali bi i gg. knjigare, i taliansko-dalmatinske spisatelje uljudno moliti, da nam od svakoga važniega djela, što tamo izide, barem nekoliko iztisakah simo na prodaju poslati izvole, jer od svih gorerečenih delah [tu je spomenuo i Kažotićeve »poveće romane s historičkim predmetom«, op. M. Z.] nemože se ovdě za nikakove novce niti jedan ekzemplar kupiti. Nemislimo, da nam Dalmacija za uvěk dalje ostati mora nego nam je Lipsia, Petrograd i Pariz«.¹⁷⁶ Starije nije bilo bolje ni nekoliko godina ranije. Moguće je stoga da je Demeter dobio Kažotićev roman od braće Mažuranića, ili da je do njega došao za studija u Padovi (1834–36), jer je roman nešto ranije bio objav-

¹⁷⁵ Usp. A. Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, I, Književnost ilirizma, Zagreb 1953, str. 248. i 249.

¹⁷⁶ *Danica*, 1847, br. 10.

ljen. **Bilo kako bilo**, Demeter je znao talijanski i nije mu bilo teško pretočiti dalmatinski povijesni roman u tipičnu »ilirsku« pripovijetku, u kojoj nalazimo, uz niz manjih odlomaka, izraza i riječi doslovno prevedenih i mnoštvo dodataka koji su odraz romantičkog nacionalnog osjećaja Demetrova, a kojih nije bilo u Kažotića, legitimista i lokalnog rodoljuba, odgojena u duhu prosvjetiteljskog racionalizma i predromantičkog sentimentalizma. Jedan je od takvih primjera Demetrov opis »slavenskih svirala«, koje »tako priazno i turobno zveče kao uzdasi proizlajući iz pãrsih nedužnih mućenikah«. No najznatnije izmjene napravio je Demeter u konstrukciji građe. Dok je Kažotić iznio zbivanje opširno u prirodnom slijedu događaja, što je tehnika povijesnog romana i zahtijevala, Demeter je bio ograničen strukturalnim zakonima pripovijetke, usredotočene oko fabularnih jezgri i likova protagonista. Šize njegove pripovijetke odudara znatno od onoga u izvorniku: građa je raspodijeljena na tri poglavlja – nasuprot 22 u romanu – od kojih prvo počinje središnjim zbivanjima opisanim u romanu tek u dvanaestom poglavlju. Nakon opisa zbivanja oko neuspjela vjenčanja u Kaštelima iznosi se prehistorija tih događaja, dakle materija iz prvog toma *Miljenka i Dobrile*. Konstrukcija građe u trećem poglavlju nešto se bolje podudara s drugim sveskom romana, od neuspjela vjenčanja do nasilne smrti mladića i tužnog svršetka djevojičina. No upravo tu je Demeter umio najznatnije sadržajne izmjene u odnosu na izvornik. Pokretač radnje i za duh kaštelanskih ljubavnika himbeni je i fizički odvratni Vukmir (pisac ga potanko opisuje), kojega ne nalazimo u Kažotićevu djelu, a koji je kristoljublja pronomi čistu i čuvstvenu junakinju. To je utjelovljenje zla,¹⁷⁷ tip kakav ćemo često susretati u hrvatskoj pripovjedačkoj prozi, u Šenoe pa i kasnije. Treće poglavlje ispunjeno je dobrim dijelom upravo peripetijama koje izaziva taj lik. Demeter je time pojednostavio galeriju Kažotićevih likova i umjesto »srednjih« tipova, smiješnih i egoističnih osoba između dobra i zla, koje je trogirski romanopisac preuzeo iz Manzonijevih *Zaručnika*, sveo je svoje likove na oštru shematsku suprotnost idealno dobrih ili zlih, bez ikakvih prijelaza. Novost je i lice kućnog liječnika, koji upriličuje ljubavne sastanke umjesto tradicionalne dojilje, a opširnije su prikazani i kaštelanski knezovi, no njihov sukob nije osvjetljen klasnim i ekonomskim uzrocima kao što je to učinio Kažotić. U stvari, Demeter je uklonio upravo one strukturalne osobine koje je trogirski romanopisac preuzeo iz velikoga Manzonijeva romana i smjestio ih u dalmatinski prostor i vrijeme. A time je i »ilirska« adaptacija mnogo izgubila. Nisu joj mnogo pomogli ni sretni tehnički zahvati ni povišeni patetički ton, jer nisu mogli dati živosti i autentičnosti pripovijetki *Ivo i Neda*, u kojoj gotovo i nema lokalne boje izvornika, društveno-povijesne motivacije postupaka likova i topline Kažotićeva pričanja. Pogotovu nedostaju humorističke epizode, koje Demeter nije

¹⁷⁷ U Demetrovim novelama »ljudi su ili vrlo dobri ili vrlo loši, a fabula ne zapleća i raspleću glavna lica, nego spletkari ili posrednici« (A. Barac, o. c. u noti 175, str. 249).

ničim adekvatnim zamijenio. Demetrov rad više je proizvod marljivosti i dobre volje ilirskog rodoljuba negoli nadahnuća i iskrene simpatije za svijet jednostavnih i patetičnih likova, što je Kažotić kadšto ipak uspio izraziti.

Neke je odlomke izravno preuzeo iz originalnog teksta. To su npr. prikaz Koriolana Cipika i njegovih djela, povijesti Kaštela, opis surovih vremena, vjenčanja, ljubavnog sastanka i mladićeve smrti. Evo jednog takvog odlomka u kojem Demeter ponešto dodaje izvorniku:

Dobrilla volgendosi saluta d'un dolce sorriso il natal suo soggiorno - è folto il popolo - echeggiano gli evviva - Milienco sa d'essere felice; quand'ecco un baleno lampeggiar subitaneo - scoppia un colpo di carabina - è un solo, ma tremendo; non è il segnale di letizia, ma è il fulmine della vendetta. Milienco cade boccone per terra - un grido generale, uno scompiglio, un sussurro, una voce sola: lo sposo è ucciso. - (MD, II, str. 161)

»Boccheggiante nel proprio sangue appena respira Milienco - Dobrilla lo bacia, ma le smorte labbra restano impressioni dell'amore. I suoi occhi nuotano nella morte ora tranquilli ora agitati dall'ultima convulsione - ei mostra conoscere Dobrilla; vorria stringerla; tenta alzare il braccio ma le forze lo abbandonano, cerca dir qualche cosa ma i suoi accenti sono soffocati - l'angoscia l'opprime - balbetta e sembra dire: Dobrilla io moro - ella il bacia di nuovo.

Milienco spira l'ultimo anelito nella bocca dell'infelice adorata sua sposa - ei più non vive - il sacrificio è consumato - è colma la misura della vendetta. - (MD, II, str. 162-63)

... Neda, okrenuvši se pozdravlja sladkim posmehom još jedan put svoje rodjeno mjesto. Narod vervi i kliče. Ivi se përsa dižu od uzhitjenja - kad eno zasvëti se tane: puška pukne. Jedna samo ali strašna. To nije znamen veselja. To je strëla od osvete. Ivo se svali s konja na tle. Svi se prenju. Sa svih strana zamni užasni glas: Zaručnik je ubijen. - (Iskra, str. 60)

»Valjajući se u svojoj kërvi otvori Ivo još jedanput oči, i opazivši polag sebe svoj mili dio, sakupi svoje skrajnje sile i zaječi: Nedo! Taj glas probudi ju iz smërtnog sna. Ona se oporavi i pade mu oko vrata, on pako jednom rukom ogërljivi ju, a drugu svome otu pruživši reče, nu tako polagano, da ga je jedva bilo čuti, jer ga je već zastirao smërtni mrak: »Otëe! ja vidim, moj angjeo skoro će me slëditi - obečaj mi - kad ju tuga ubije - da češ ju - pored mene - zakopati - kad u životu - nedade - nam udes - zajedno - živiti - nek u grobu - zajedno po - či - va - mo - s - Bo - gom! ...« To izustivši izdahne svoj duh u usta zaručnice. Žertva je svëršena, osveta izpunjena. - (Iskra, str. 61)

Pa ipak, uska veza Demetrove pripovijetke i Kažotićeva romana ne umanjuje značenje književnog napora jednoga od prvih naših pripovjedača. Činjenica što se za svojju prvu pripovijetku poslužio upravo domaćom građom i relativno uspješim dalmatinskim romanom, dokaz je njegova ukusa i dosljednosti. *Milienco e Dobrilla* pružio mu je upravo idealnu podlogu za narativnu obradu onog tipa nacionalne sentimental-

no-patetične i zabavne pripovijetke, tipa kojem je težio u plemenitom nastojanju da osvoji domaću građansku publiku. A svjedočanstvo je to i o pozitivnoj kulturno-povijesnoj vrijednosti Kažotićeva prvenca!

O znatnom odrazu Kažotićeva povijesnog romana u našim kulturnim sredinama govore i dvije dramatisacije Matije Bana, Dubrovčanina, koji je tragedije *Miljenko i Dobrila* i *Smrt kneza Dobroslava* napisao u 1850. i 1851. godini, dakle u doba svoje najveće stvaralačke plodnosti. U njegovu teatru Skerlić je zapazio nedostatak mašte, moralizam, hladnoću osjećaja i tromost radnje.¹⁷⁸ Sve to donekle vrijedi i za ova djela; pa ipak, baš *Miljenko i Dobrila* navodi na pomisao da njegov literarni napor, iako pretežno bez pjesničkog nadahnuća, nije bio samo kabinetски rad »učiteljskog moralista«. ¹⁷⁹ Prvu predstavu svog *Miljenka i Dobrile* Ban je pozdravio posebnom pjesmom,¹⁸⁰ u kojoj spominje grob ljubavnika (možda ga je posjetio na putu Dalmacijom) i vlastitu prvu ljubav koju je zapravo opjevao u tragediji:

*Samo pjesnik nepomičan
Sred tog bujnog ljudstva stoji;
Lice kao bijeli kamen,
A oko mu živi plamen;
Od spuštena platna pogled
Ne može se da odvoji.
On ne pljeska, niti kliče,
Nego rukom stiska grudi;
Pa s' otesa, hitno bježi
Traži polje, vazduh sveži;*

¹⁷⁸ Usp. J. Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd 1953, str. 190–92. Slično je pisao i Pavle Popović: »... Banove drame, koje su bile u nečem originalne kad su se pojavile, u glavnom su dela hladna, bez života, bez poezije, sa razvijenom ali ne tačno motiviranom intrigom, sa apstrakcijama mesto karaktera ponajčešće, sa stihovima kojima bi se moglo poželeći više lakoće i osećaja« (*Iz književnosti*, Beograd 1919, knj. II, str. 120). O Banovoj »bilogiji« na motiv kaštelanskih ljubavnika (usp. S. Pjerotić, *Sulla vita e sulle opere di Mattia Ban*, Zadar 1881, str. 23) vrlo je oštro sudio Laza Kostić (»Dobrila i Milenko od Matije Bana«, *Pozorište*, 1872, str. 94–95, 103), a njegove je riječi opširno citirao Svetislav Vulović (»Pozorišni pregledi«, *Otadžbina*, Beograd, I/1875, sv. 2, str. 325–29). I jedan i drugi uspoređuju Banove tragedije sa Shakespeareovom *Romeo i Julija* i drže ih parafrazama i bljedim kopijama velikog uzora, a njihova autora tek vještım kompilatorom. Tragedije *Miljenko i Dobrila* i *Smrt kneza Dobroslava* još nisu bile tiskane. Vulović je vidio samo prvu koja se prikazivala u Beogradu godine 1874. i koju su Banovi slavitelji držali njegovim remek-djelom. Davala se pod naslovom *Dobrila i Milenko*. K. Lucerna (*U spomen Matije Bana Dubrovčanina*, pos. ot. iz *Ljetopisa JAZU*, sv. 21, Zagreb 1907, str. 32) neizravno je polemizirala s pokušajem da se Banova »bilogija« uspoređuje sa Shakespeareovom tragedijom: »Tvrdnja, da je htio nasljedovati *Romea i Juliju*, nije osnovana. Tema o nesretnoj ljubavi dvoje djece, dok se roditelji njihovi mrze i progone, pripada svjetskoj literaturi, a Ban je tu kao i drugdje pokazao zamjernu samostalnost u shvaćanju i pozorišnoj obradbi građe«.

¹⁷⁹ J. Skerlić, o. c. u noti 178, str. 191.

¹⁸⁰ Objavio ju je najprije u dubrovačkom *Slovincu*, I/1878, br. 12, str. 127. Originalni naslov bio je: »O prvooj predstavi *Miljenka i Dobrile* Matije Bana god. 1867«.

Al' svud jedna pred njim slika . . .
Oj odlazi, san si hudi,
Kakav li je san pjesnikov,
Kakva li mu pred očima
Sada lebdí kobna slika?
Avaj! to je san b'jednika,
Ljubavi mu prve slika
Što je pred'o stihovima.
Pred'o nekad, sad vidio
Oživljenu iz nenada;
Srce luplo u njedrima,
Plam buknuo u mislima . . .
Ti s' u meni k'o duh vječna,
O djevice prvih nada. — (Različne pjesme Matije
Bana, knj. VIII, Beograd 1892, str. 79–81)

Ta »djevica prvih nada«,¹⁸¹ u koje egzistenciju ne moramo sumnjati, nadahnula je M. Bana, pa je dijelom i zbog toga izabrao svijet Kažotićeva romana kao osnovu svojih tragedija.^{181a} U njima ima i drugih originalnih i autobiografskih elemenata. Npr. povratak Miljenkov iz Mletaka nakon osam godina izbivanja i draga obećana drugom podsjećaju na Banovo odsustvo iz Dubrovnika koje je trajalo gotovo isto toliko vremena sa sličnim posljedicama. Proživljeni stihovi o samostanskom životu u ustima Milijenka, koji u tragediji na kraće vrijeme uzima fratarsku mantiju, bit će također aluzija na njegovo vlastito mladenačko iskustvo:

O, Dobrilo, ne, samostan nije
K'o što reče, postojbina tiha
Za čovjeka strašću zaražena;
Sve na protiv njegovim je patnjam'
Ova tihost neprestana hrana.

¹⁸¹ Njoj su posvećene neke ljubavne pjesme Banove, npr. »Prvo viđenje« (1/1 1838). U tim pjesmama doživljaj ljubavi podsjeća na onaj u pjesmama starijih talijanskih liričara kao i u nekim odlomcima tragedije. O autobiografskoj inspiraciji Banove tragedije pisala je K. Lucerna: » . . . bit će da je pjesniku Dobrile lebdio pred očima tužni lik nesuđenice. Dobrili je slična Ljubica (u *Mejrimi*), a i Jelena u *Kobnoj tajni* (1868) ovakva je mučenica« (o. c. u noti 178, str. 32).

^{181a} Na ovo vrelo Banovih tragedija upozorio je prvi, kako se čini, Pavle Popović (»Matija Ban i njegov književni rad u Dubrovniku«, *Srpski književni glasnik*, Beograd 1903, knj. VIII, str. 433–34). Pavle Popović nije čitao Kažotićev roman, već je, na temelju prikaza sadržaja što ga je našao u poznatoj knjizi Ide Düringsfeld, zaključivao da se »cela istorija ovih nesrećnih ljubavnika . . . slaže sa Banovom dramom«. Po njemu i K. Lucerna navodi Kažotićev roman i krivu godinu njegova izdanja (izvor je pogrešci netačan podatak u Šafaříkovej knjizi; o. c. u noti 172a, str. 180), no, kako je pročitala prijevod B. Matijace u Kugljevju izdanju, zaključuje: »Sudeći po ovoj preradbi Ban je građu i s tehničkoga i s psihologijskoga gledišta znatno usavršio« (o. c. u noti 178, str. 13, 32). Banova dramska djela i njihov odnos prema Kažotiću spomenuo je i A. Petravić (o. c. u noti 11, str. 30–31), no on je sudio drugačije: »I dok Banove tragedije ostavljaju hladnim, Kažotijev roman djeluje emocionalno«.

*Svijet, svijet, za nj je sv'jet široki
 Sa bujnošću i sa žumom svojim.
 Katkad barem duša zanesena
 U vrtlogu svjetskih događaja
 Zaboravi patnju, te odahne.
 Ali ovdje nikad; ovdje mračan,
 Nepromjenljiv dan za danom teče,
 Pred oči mu svaki iznoseći
 Istu sliku crnog oćajanja.*

(skida naglo mantiju)
*Idi s mene, svito oćajnosti,
 Kako tebe sa tijela skidam
 Tako skidam i oćajnost s duše,
 Nek s'ogrću tobom samo ljudi
 Kojim' drhti desnica na maću,
 I ne može da osjeća srce;
 Taki samo ... Eto te na zemlji. – (M. Ban, Djela, I,
 Beograd 1889, str. 203–204. i 207)*

Ljubavna razočaranja, sjećanje na neprežaljene osobe u tužnoj mladosti u Dubrovniku, samostanska iskustva i pregaranja – sve je to Ban pokušao pretočiti u posuđenu priču o kaštelanskim ljubavnicima, jer je u njoj našao vlastitu i općeljudsko iskustvo »tužne ljubavi od vajkada«. Naravno, autobiografska grada nije bila dovoljna da u znatnijoj mjeri nadoknadi nedostatak talenta i stvaralačkog pjesničkog nadahnuća.

Prva tragedija obuhvaća događaje od povratka Miljenkova do njegove nasilne smrti: njegov dvoboj s Dobrilinim ocem, otmicima djevojke uz pomoć uskoka, rat među knezovima s pravim kmetskim vojskama, intervenciju trogirskog kneza i mletačkih galija itd. U Banovu djelu nema povijesne boje i autentičnosti: Trogir je još nezavisna općina koja nameće rad kaštelanskim knezovima i nastoji da očuva svoju nezavisnost od Mletaka! Dakle niz neoprostivih anakronizama u povijesnoj tragediji, jer su Kaštela nastala kada je Trogir već bio pod mletačkom vlašću. Istovremeno, Ban je ponašio imena osoba, ne osvrćući se na lokalnu tradiciju (Obren, Vlajko), a svatovske običaje dalmatinskog plemstva odveć je ponarodio. Trogiranima i Kaštelanima pridao je za XVII stoljeće odviše izrazite antimletačke tendencije, a vrlo često preporučuje slogu.¹⁸² Sve je to izlazilo iz suvremenih nacionalnih i poli-

¹⁸² Ban ističe prvenstvo zajedničkih interesa nad pojedinačnim: »Najdraža je domovina, kneže; / Sve pred ovom iščeznuti mora« (Djela, I, str. 253). Zbog osobne svađe u slavensku zemlju gotovo se uselio »kvarni Mlečanin« (ibid., str. 250). Opisran sadržaj tragedije donosi Giuseppe Barbanti-Brodano, garibaldinski dobrovoljac u srpsko-turskom ratu godine 1876, u knjizi *Serbia* (Bologna 1877, str. 394–98; ponovo u drugom izdanju pod novim naslovom: *Su la Drina*. Ricordi e studii slavi, Milano 1878, str. 394–98). Mada je talijanski novinar i publicist nekritički hvalio književni trud Matije Bana, kojega drži najvećim suvremenim slavenskim dramatičarem i uspoređuje ga sa Shakespeareom u slikanju strasti, istaknuo je ipak, za razliku od ka-

tičkih potreba i zadataka narodnog kazališta. Od lokalnog kolorita još se više udaljio u opisu strasti junaka koji su zaista »tragički« likovi, kao i njihova neizmjerena čuvstva. Mali svijet Kažotičev – unatoč plemićkom okviru, u biti sentimentalno-gradanski i u skladu s ukusom i vremenom u kojem je roman nastao – mnogo je uvjerljiviji od ovog namještenog skupa »žestokih« likova koji s lakoćom prelaze iz jednog raspoloženja u drugo, iz nježnosti u grubu okrutnost i prezir, iz idiličnih stanja u ovakove tirade:

*Bar nam jedna prem da huđa radost
Još ostaje, a ta, da zajedno
Tjelesa nam biće zatrpana
Pod razvalam' ovog kobnog zemka.
Oh! ljubavi našoj i pristoji
Taj divovski spomenik. – (O. c., I, str. 237)*

Takva su i sporedna lica. Kažotičev don Mauro, odraz plašljivog don Abbondija, doživio je ovdje herojsku metamorfozu koja je, naravno, u skladu s tragičnom strukturom Banova djela. U susretu s uskocima, što je izravan odraz Manzonijske situacije s »bravima«, a ne Kažotičeva romana u kom nema tog prizora, on pokazuje čvrst značaj, potpuno suprotan konformističkom Manzonijskom župniku: prije će dopustiti da mu odsjeku obje ruke negoli popustiti u vršenju svoje dužnosti.

Slabija je druga tragedija, koja obrađuje zbivanja od Miljenkove do Dobriline smrti, dakle tri mjeseca, bez značajnijih akcionih čvorova. Među licima nalazi se i »sjenka Miljenkova«. Tragička struktura Shakespeareova kazališta, u Banovoj obradi lokalizirana u maloj plemićkoj sredini usred seljačkog svijeta dalmatinskog sela, nije stopljena u novu cjelinu i nema pjesničkog jedinstva. Međutim, rodoljubni akcenti kao i prizori razularenih strasti i duboke griznje savjesti mogli su privlačiti generacije naših kazališnih gledalaca, a zaslužnim putujućim družinama pružili su zanimljivo osvježanje domaćeg teatarskog repertoara.¹⁸³

snijih prikazivača i kritičara, i neke »filozofske« (danas bi rekli političke, socijalne i humanističke) ideje što su nadahnule dubrovačkog interpretatora trogirске legende, tj. sudar srednjeg vijeka i feudalizma s modernom emancipacijom čovjeka, njegovim idealom individualne slobode i demokracije. Dijelom i zbog tih ideja (a svakako i motiva »sloge«, kao našeg nacionalnog imperativa), bit će da je Ban tako radikalno mijenjao fabulu Kažotičeva romana.

¹⁸³ Tragedija *Miljenko i Dobrila* prikazivala se prvi put godine 1867, a još 1902. »Dramatsko društvo D. Krsmanovića« davalo ju je u općinskoj kazališnoj dvorani u Trogiru (1. studenoga). Oglasili su je kao »istinit događaj« i smjestili u »Trogir na izmaku XVII vijeka«. U Splitu je družina Barbarić prikazivala Banovu tragediju godine 1895. u kazalištu »del grande Orfeo« (vlasništvo Luigija Troccolijs) s lijepim uspjehom (usp. J. Čudina, o. c. u noti 56, str. 82). – Dodajmo, na kraju, da te drame vjerojatno nisu jedini primjeri njegovih dodira s Kažotičevim romanom. Matija Ban napisao je i tri drame na talijanskom jeziku (*Il terremoto di Ragusa*, 1835; *Dobroslavo*, 1836; *Fingallo*, 1837). Drugo od ova tri djela zasigurno je obrada motiva iz Kažotičeva romana *Miljenko e Dobrila* (usp. i K. Lucerna, o. c. u noti 178, str. 13). Ban je dakle bio prvi koji je građu tog romana pretočio u dramsku strukturu, a svo-

Zanimanje za trogirsku legendu i Kažotićev roman bilo je u Dalmaciji uvijek vrlo živo. O tom se mogla uvjeriti Ida von Düringsfeld kojoj je prijatelj pokojnog pisca, Ivan Franceschi, ovako govorio:

»Das wäre ein Ort, um einen dalmatischen Roman zu schreiben«, sagte der Direttore zu mir. Er plagte mich unaufhörlich: »Benedetta, schreiben Sie, schreiben Sie doch einen dalmatischen Roman.« Was er nicht that, sollte ich thun.

»Und hier im Castel' Vitturi hat Dobrila gewohnt«, fuhr der Direttore fort, »und hier in dieser Kapelle ist sie mit ihrem Milienko begraben, und Milienko und Dobrila sind für uns wie Romeo und Giulietta.«^{183a}

Njemačka spisateljica, koja je posjetila grob kaštelskih ljubavnika, donosi zatim opširan sadržaj prvoga Kažotićeva romana,^{183b} a prijateljstvo Miljenka i Dobrile uspoređuje s onim Pavla i Virginije (»Kinderfreundschaft à la Paul et Virginie«). Bolna drama mladih zaljubljenika (Shakespeare) i sentimentalistički ton u predromantičkom okviru (B. de Saint-Pierre), bitni su literarni elementi u tom romanu na koje su se pozivali već prvi čitaoci dalmatinskog romana.

Kažotićeva knjižica mnogima je bila početno domaće štivo, uvod u bogati i živopisni svijet romantičke fikcije, a također i snažan poticaj upoznavanju zavičaja i rodoljubnim osjećajima, doduše pokrajinski ograničenim, no ne bez jasne slavenske note. Dinko Politeo, na primjer, još dječakom našao je roman *Milienko e Dobrila* u obitelji starogradskih kapetana Garbati: bio je to prvi roman što ga je uopće čitao.¹⁸⁴

Jim je interesom za trogirskog pisca pretekao i Demetra. O sudbini ovih drama pisao je Antunu Kaznačiću, iz Carigrada, dne 12. rujna 1840: »Čujem da Vam je došla do ruku jedna knjiga moje tragedije *Il Moscovita*, te da se ta štije po Dubrovniku, i cijeni odveć milostivo. Ali me nitko neće uvjeriti da, osim iskičena sloga i nekolicu dopadljivih pojava, štogod vrijedi onaj umotvor sastavljen, ne znam ni sam kako, za 22 dana moga putovanja iz Dubrovnika u Carigrad. Nijesam ni mislio štampati ga, da me na to nije naveo naš zemljak i ovdašnji advokat Miho Turčinović, koji je u njemu Bog zna šta našao. Ali dok se tragedija štampavala u Carigradu ja naiđoh prvi put u biblioteci Halkiskoga učilišta na drame Šekspirove, francuski prevedene. Šta sam osjetio štijući ih, koliko sam se uvjerio pred umom velikoga ingleza o mojoj maloj vrijednosti, to čete i sami dokučiti po mom postupku. Sigjoh odma sa Halkiisa u Carigrad, izplatih štamparu djelo, i bacih ga na ogranj. To isto učinih i sa druge dvije moje tragedije i s jednom dramom *Il terremoto di Ragusa* . . .«. Tekst pisma dobio sam zahvaljujući ljubaznom trudu Iva Tartaglie (Banov koncept čuva se u svesci »Prepiska iz godina 1839–1851«, u Arhivu Istoriskog instituta Srpske akademije nauka u Beogradu).

^{183a} Usp. o. c. u noti 129, I, str. 139.

^{183b} *Ib.*, str. 139–41. V. Lago donosi također sadržaj romana, no veom sažeto (usp. o. c. u noti 129, II, str. 172–73). Zadrarin G. Ferrari-Cupilli, pišući o trogirskom piscu i junaku Koriolanu Čipiku, poslužio se i Kažotićevim romanom (usp. *Biografie d'uomini illustri della Dalmazia*, rukopis u zadarskoj Naučnoj biblioteci, br. 10571, Ms. 53, list. 20–21. i knjižicu koju je objavio njegov sin Simeone Ferrari-Cupilli *Cenni biografici di alcuni uomini illustri della Dalmazia*, Zadar 1887, str. 42, 43; 45. bilj. 1; 48. bilj. 11).

¹⁸⁴ Usp. D. Politeo, *Izabrani članci*, Tuzla 1901, str. XXIII–XXIV.

Još širu popularnost steći će taj roman osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada će biti konačno preveden u cijelosti na hrvatski jezik i prenesen nekoliko puta u talijansku dramsku formu. Pučki učitelj Bartul Matijaca (1859–1934) objavio je najprije skromni svezak *Njoliko crtica iz kaštelske poviesti* (Split 1881), posvećen uglednom političkom borcu Gaju Bulatu: tu se nalazi i nekoliko odlomaka doslovno prevedenih iz Kažotićeva romana. Idući pothvat kaštelskoga učitelja i lokalnog povjesničara bit će prvi potpuni prijevod romana. Objavio ga je najprije u književno-zabavnom časopisu *Dom i svijet* (Zagreb, II/1889, br. 1–15), a zatim i kao posebnu knjigu, za koju je sakupljao predbrojnike još od ožujka 1888.¹⁸⁵ Prijevod, pravo pučko i pounašeno izdanje Kažotićeva romana, izišao je međutim u nakladi zagrebačkog izdavača Kuglija (1890), bez oznake godine, čak u četiri izdanja, po čemu je roman *Miljenko i Dobrila* stao u red najviše čitanih hrvatskih knjiga onog vremena.¹⁸⁶ Kao i drugi svesci *Biblioteke hrvatske*, i ovo je Kuglijevo izdanje komercijalno, prepuno grubih tiskarskih pogrešaka, no pridonijelo je upoznavanju Kažotićeva djela u najširim slojevima hrvatskih čitalaca i širenju interesa za domaću knjigu.^{186a}

Matijaca se najčešće pridržavao stila i izraza originala, no znao je kadšto praviti i vrlo samovoljne zahvate: nije donio zanimljivi Kažotićev predgovor, u prvom poglavlju započeo je opisom »naše kaštelske okolice«,¹⁸⁷ a nastavio povijesnom vizijom »nesretne Dalmacije«:¹⁸⁸ u nabranjanju barbarskih naroda ispustio je – Slavene. Dobro je postupio, s obzirom na pučki karakter izdanja, izmijenivši talijanske epigrafe stihovima iz najpoznatijih hrvatskih i srpskih pjesnika (Preradović, Sundečić, Šenoa, Vraz, Botić, Marković, Badalić) ili narodnim poslo-

¹⁸⁵ Usp. *splitski Narod* (V/1888, br. 21). Knjigu, koja je trebala obuhvaćati 10 do 15 araka, preporučivao je ljubiteljima zabavne knjige, povjesničarima i rodoljubima. Isticao je da se u romanu »... pripovijeda istinit događaj, u kojemu se zrcle kreposti i pogriješke, srdžbe i gnjevi strajuće u bjesnilo, smiljenje, osveta, dobrohotnost, ljubav, izdaja, blagodarnost i bogoštovlje. Ima i živi opis dobrog diela naše Dalmacije ...«. Isti oglas objavio je i u *zadarskom Narodnom listu* (XXVII/1888, br. 22). Preplatu je sakupljao autor, tada učitelj u Trpnju na Pelješcu.

¹⁸⁶ Treće izdanje izišlo je godine 1903, četvrto 1908. Prema M. Deanoviću (»Casotti /Kažotić/, Marco«, *Hrvatska enciklopedija*, Zagreb 1942, knj. III, str. 637–38) izdanja su izlazila ovim redom: 1890, 1913, 1924.

^{186a} Oko godine 1909. Josip Andrić čitao je Kažotićev roman i, kasnije, ovako je o tom pisao: »Jedan od prvih romana koje sam uopće u životu pročitao bio je povijesni roman *Miljenko i Dobrila*. Bio sam četrnaestogodišnji dječak, a išao sam u treći razred gimnazije, kada mi je ta knjiga dospjela u ruke. Nisam tada poznao Dalmacije te sebi nisam mogao predočiti kraj u kojem se zbila radnja toga romana. Nisam zapamtio ni imena pisca koji je napisao to djelo. Ali glavna lica toga romana i sudbina njihova života toliko su osvojili moju dušu, te je ta knjiga jedna od onih koje su mi najživlje ostale u pameti« (Dr Josip Andrić, »Dalmatinski Romeo i Julija«, *Obitelj*, Zagreb 1934, br. 27, str. 514–15). U istom članku, osim sadržaja, pisac spominje kapelicu sv. Ivana i grob »ljubovnika«, položaj nekadašnjeg kaštela Rosani, mjesto gdje je Miljenko sjedao u barku, pa i ono, danas označeno jednim križem, gdje je ubijen; posebno opisuje Kaštel Vitturijevih, »najsacuvaniji od sviju kaštela ovoga kraja«.

¹⁸⁷ MD, I, str. 5.

¹⁸⁸ MD, I, str. 1–3.

vicama, no šteta je da je u tome bio nedosljedan: neke je epigrafe zadržao u originalu, neke preveo, ali bez oznake autora, a stihove iz Shakespearea tiskao je čak u engleskom originalu, ali ih je citirao netačno; jednom je poglavlju, bez posebnog razloga, oduzeo uvodne stihove. Čudne su te nedosljednosti, mada se radilo o pučkom izdanju bez većih pretenzija: ta šta su običnom čitaocu mogli kazati engleski stihovi? Zatim, Matijaca je ispuštao gotovo polovicu prvog poglavlja,¹⁸⁹ u kojoj, doduše, ima dosta podataka iz lokalne povijesti, no u kojoj je i lijep opis Kaštela i njihove prošlosti. Umjesto ispuštenih stranica prevodilac upućuje na svoj svezak *Njekoliko crtica* . . . , koji je također preuzela u prodaju Kuglijeva knjižara. Dodao je i nekoliko vlastitih bilježaka pod crtom. Šteta je što ih nema i više, jer je Matijaca kao domaći čovjek mogao donijeti zanimljivih podataka i objašnjenja.

U dosta vjernu prijevodu najčešće je neznatno kratko originalni tekst, ispuštajući riječi koje su mu se činile suvišne. Na mnogo mjesta izraz je tako postao jednostavniji i bliži publici kojoj je bio namijenjen. Ipak, najteže retoričke konstrukcije romantičkog pisca prevodi doslovno ili nejasno, pa čitaocu zapravo zamućuje, a ne približuje tekst. Uz to, vrlo kratke stavke koje su ritmički i logički zaokružene cjeline povezuje u dulje, pa uklanja na taj način pauze, dosta mnogobrojne, koje su u izvorniku imale određenu stilsku vrijednost. No svi ti i neki drugi nedostaci (za koje možda odgovara i izdavač) ne umanjuju značenje ovog prijevoda koji je svoju zadaću s uspjehom izvršio: generacijama čitalaca pružao je zanimljivo štivo koje ipak nije bilo bez pozitivnih humanih vrednota, a pridonijelo je skromnoj slavi pisca i njegova djela, što je tek u našem jeziku postalo pravom pučkom knjigom.

Autonomaš Gregorio Zarbarini, rođen u Kotoru godine 1842, složio je po Kažotićevu romanu prva dva čina melodrame *Milienco e Dobrilla*. Bilo je to oko 1886, u Splitu, gdje je službovao kao srednjoškolski profesor. Svoj rad pokazao je mladom namješteniku splitske željeznice, Arturu Porlitzu, koji je te godine, za svega tjedan dana, napisao hirsku dramu istog sadržaja, no u četiri čina. Kada je Porlitz nešto kasnije i objavio svoju dramu (Trst 1889), njegov mentor i učitelj metrike zadovoljio se samo malim člankom o temi Kažotićeva romana.¹⁹⁰ Po prilici u to vrijeme u Splitu je boravio talijanski kazališni glumac Virgilio Donzelli, kasnije redaktor talijanaškog glasila *Il Fulmine*.¹⁹¹ I on je čuo za Kažotićevo djelo, pročitao ga i u svega dvije noći sastavio »zanimljivu« dramu o Miljenku i Dobrili na talijanskom jeziku. Prikazivala se u splitskoj »sala Diana«¹⁹² više puta i pred velikim brojem

¹⁸⁹ Str. 5–11. u izvornom tekstu.

¹⁹⁰ Izišao je u splitskom »lunariju« *Lo schiesone spatatino . . . per l'anno 1888*, str. 3–4. O Porlitzovu *Milencu* pisao je zaderski list *Il Dalmata*: »... è schiettamente dalmatico nel soggetto; ed in esso il colorito locale è costantemente diffuso con ricchezza di tavolozza e risorse di immaginativa« (XXIV/1889, br. 49).

¹⁹¹ Te podatke nalazim u *Il nuovo schiesone spatatino . . . per l'anno 1888*, str. 70–71.

¹⁹² Danas kuća Jeličić, nasuprot vrata bivše bolnice.

gledalaca. Uspjeh je potakao spretnog Talijana te je on ubrzo zatim dramatizirao i treći Kažotičev roman, *Il Berretto rosso*; i ta je predstava doživjela nekoliko repriza. Zarbarini je sačuvao od zaborava još jednu zanimljivu pojedinost: Donzellijevim predstavama prisustvovala je i stara udovica Markova, plačući. No uspjela je rasprodati ostatke prvobitne naklade Kažotičevih romana, gotovo pola stoljeća nakon autorove smrti. Donzellijeve dramatizacije na žalost su izgubljene.¹⁹³

U isto vrijeme splitski maestro Salvatore Strino, podrijetlom Napolitanac, no dobar prijatelj naših narodnjaka, posudio je od nekoga Kažotičev roman i poslao ga libretisti Ghislanzoniju u Padovu.¹⁹⁴ Autor libreta za Verdijevu *Aidu* napisao je i libreto *Miljenka i Dobrile*, po kojem je Strino komponirao istoimenu operu. Čini se da nije nikad bila prikazivana u cijelosti. Prema Zarbariniju u rujnu 1894. otpjevane su neke solo partiture u Dubrovniku. U Splitu, prilikom povratka domaćeg sina, mladoga pjevača Ivana Škarnea, bilo je priređeno nekoliko vokalnih koncerata na kojima je otpjevana i jedna Strinova arija.¹⁹⁵

Zarbarini, urednik splitskog talijanskog kalendara, objavio je svoju dramu tek godine 1910,¹⁹⁶ mada ju je imao u rukopisu još sredinom osamdesetih godina. Lica iz romana najvećim su dijelom sačuvana, osim nekih sporednih; fabula je svedena na najbitnije prizore, a odvija se u Kaštelima, Trogiru i uz rijeku Krku. O pjesničkoj vrijednosti njegova rada ne može biti govora, međutim mora mu se priznati da je dobro vladao izrazom suvremenog talijanskog libreta, pa se njegovi konvencionalni stihovi čitaju dosta lako. Nalazimo i neke nove elemente: to je prije svega motivacija sukoba među roditeljima: knez Vitturi, Dobrilin otac, oholi je aristokrat koji mrzi plemiće skorijevice i prezire seljake; nasuprot njemu knez Rosani, otac Miljenkov, ističe ideju jednakosti zasnovane na radu, što je, naravno, anakronizam:

ADALBERTO

Ché prima nobiltade son gli umani

Sensi

.

¹⁹³ Pisao je o njima milanski *Trovatore*, list Carla Brosovicha (1886, br. 28), *Fulmine* i drugi listovi.

¹⁹⁴ A. Ghislanzoni, pjevač, književnik i libretist (1824–93), borac za slobodu i ujedinjenje Italije.

¹⁹⁵ Usp. *Narodni list*, Zadar, XXVII/1888 (8. kolovoza). Mladi diletant bariton Baščo Kambelović (de Cambj) otpjevao je ariju konta Radoslava iz II čina Strinove opere koja još nije bila završena. Arija je bila odlično primljena, a recenzent splitskog *Naroda* G. Bulat junior, lokalni pjesnik i prevodilac naših pjesnika na talijanski, ističe: »Ci fa piacere che un maestro italiano ricorra a una leggenda nazionale croata e chiedo ispirazione alla superba riviera delle Castella« (*Narod*, V/1888, br. 56). Na večeri koju je dao Škarneo u čast svog rođendana bile su otpjevane još neke arije i korovi iz Strinove opere (*Narod*, V/1888, 28. kolovoza).

¹⁹⁶ »I^o e II° Atto del melodramma Milieno e Dobrilla dal romanzo storico del Traurino Marco de Casotti« u *Il Nuovo schiesone spalatino . . . per l'anno 1910*, Split 1909, str. 49–71.

*Il Nume in me tai sensi pose.
Io del servo, del colono
Sol per caso maggior sono;
Ma per ordin di Natura
Sono dessi uguali a me.*

*Ben dirà l'età ventura
Di noi due miglior qual è. – (str. 56)*

Osim te suvremene demokratske note njegov komad sav je u autonomaskom duhu, pa nije čudo što konte Radoslav ovako slavi Mletačku Republiku:

*... Alla regina
Dell'Adria sagace, emulatrice
Del poter de' Romani, abbiám noi stessi
Dato le nostre sorti e quest'amena
Ricchissima riviera; ed a Venezia,
Alterà di dovizie e di trionfi,
Munifica, guerriera, i nostri petti
Noi conservar dobbiamo ... – (str. 58)*

Hajduke je prikazao u romantičkom svjetlu, no i u skladu s našom tradicijom kao osvjetnike slavenske raje:

CORO DI TUTTI GLI AIDUCHI

*Siam aiduchi: la gente inonesta
Una taglia ci pose alla testa;
Siam tutela d'oppressi e tapini,
Viver liberi è il nostro piacer;
Siam tutela d'oppressi e tapini,
Della Slavia noi siam cavalier.*

MILIENCO

*Grazie, o prodi, ed il vostro calunniato
Nome apprendè l'età possan venture
Con meno disonor, e i popolari
Bardi compensin le vostr'opre pie
Col canto, e le tramandino a' nepoti! – (str. 57)*

Tršćanin Arturo Porlitz uputio je Zarbariniju svog *Milienca* (Dramma lirico in quattro atti), s posvetom (4. svibnja 1889) u kojoj mu zahvaljuje na poticaju i pomoći. Uistinu, Porlitz se dosta služio tekstom svog učitelja: neke karakteristične situacije (npr. sukob među knezovima i njegova kastinsko-idejna priroda) samo su prošireni odlomci iz starijeg teksta. No drama za glazbu i pjevanje sada je potpuna, s manje promje-

na u prizorima – sve se dešava u Kaštel Vitturiju, uz slapove Krke i na Visovcu – i s jednim novim licem, Dobrilihim pomagačem Ljubimrom. Novost su i vile planinkinje, koje Porlitz uvodi radi scenaskog efekta i lokalnog kolorita i koje »hanno le vesti bianche, succinte; in mezzo alla fronte una stella. Circondano il dormiente e girano intorno a lui cantando« (str. 17). Autor govori više puta o *jugoslavenskim* narodnim običajima i vjerovanjima i zadržava Zarbarinijeve odlomke o plemenitosti svih koji rade i o hajducima braniocima poniženih. Porlitzov tekst širi je i potpuniji, iako je on neznatno skratio fabulu; stihovi su mu bolji nego oni njegova prethodnika, a pokazao je i više smisla za ljubavne prizore, koji nisu trivijalni i šturi kao u melodrami njegova učitelja: u cjelini, međutim, i to je samo uspjeli libreto.¹⁹⁷ Nešto kasnije J. Čudina donosi sadržaj Kažotićeva romana u *Le Castella di Spalato e Traù* (Split, 1895); u istoj knjižici gotovo doslovno prenosi odlomke o povijesti kaštela iz *Milieno e Dobrilla* (str. 7–11).

Zanimanje za Kažotićev roman¹⁹⁸ ponovo je potaknuo Ante Petravić, autor opsežne studije »Marko Kažoti, prilog romantici tridesetih godina XIX vijeka u Dalmaciji«. ¹⁹⁹ Petravić je obuhvatio značajnije aspekte

¹⁹⁷ G. Zarbarini spominje Strinovu operu *Milieno e Dobrilla* kojoj je libreto trebalo da bude baš Porlitzov tekst (usp. Dalmatico [tj. Gregorio Zarbarini], *Dalmazia*, I, Trst 1889, str. 26, bilj. 1) i ističe da je poticao Strinu i Porlitzu sigurno došao od njegove strane, jer je napisao dva prva čina drame *Milieno e Dobrilla*, iako bez prave dramske snage jer nema dara za taj književni rod. U istoj knjižici navodi kaštelansku legendu i neke druge »patetičke povijesti« iz Dalmacije (str. 26), a na drugom mjestu Kažotićev rad *Le coste e isole dell'Istria e della Dalmazia* (str. 7). Mladi stihotvorac objavio je u Trstu iste godine i *La leggenda della Mojanca*, ballata di Arturo Porlitz (*estratto dal giornale letterario »Pro Patria Nostra«*), 1889. Zarbarini je dotjerao tekst, a legendu je mogao naći u Fortisa. No spominju je i drugi: npr. anonimni prevodilac romana *Les Morlaques* (Padova 1798), a istom legendom nadahnula se Ana Vidović u prvom značajnijem radu nove ilirske književnosti u Dalmaciji, u svom kratkom spjevu *Anka i Stanko ili Dabrava Mojanca blizu Splita* (Zadar 1841). U uvodu balade Porlitz hvali Dalmaciju, njezin slavenski narod i pjesme, a osobito »slatki, medeni i lijepi jezik« puka.

¹⁹⁸ Spominje ga K. Šegvić u članku »Dalmatinski pripovjedači«, *Glasnik Matice dalmatinske*, 1902/1903, br. 3, str. 250–66, a prije njega A. Mussafia (»Lettere italiane in Dalmazia«, *Il Dalmata*, Zadar, XXVII/1892, br. 41–46. i, ponovo, u *Nuovo convito*, Rim, IV/1919, br. 3, str. 138 /58/– 147 /67/; to je prijevod jednog Mussafijinog članka objavljenog na njemačkom jeziku). Trogirani R. Slade-Šilović preveo je Kažotićev feljton »Spilja Marine u Dalmaciji kod Trogira«, *Prosvjeta*, Zagreb, XV/1907, br. 4, str. 135–36. i ponovo u knjižici *Nekoje iz narodnog gospodarstva u Trogiru*, Dubrovnik 1909, str. 79–84. Slikar Paško Vučetić napravio je sliku na temu kaštelanskih ljubavnika (usp. A. Petravić, o. c. u noti 11, str. 11). Ferdo Ž. Miler objavio je god. 1881 (Zagreb) »romantičnu« tragediju *Cvjeta i Miljenko*, kojoj se čin zbiva u Dubrovniku krajem XV st. No osim imena glavnog junaka tu ima malo sličnosti s Kažotićevim romanom.

¹⁹⁹ *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Beograd, VII/1927, sv. 1–2, a zatim u knjizi *Pete studije i portreti*, Zagreb 1935, str. 5–31. Petravićevu studiju prikazao je Stjepko Hijić u *Obzoru* (Zagreb, LXIX/1928, br. 72), a Umberto Urbani u *Rivista dalmatica* (Zadar, XVI/1935, str. 32–35). Poslužila je M. Deanoviću (o. c. u noti 186) i M. Zoriću (»Kažotić [Casotti], Marko«, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1962, knj. 5, str. 234). Petravić drži da je roman *Milieno e Dobrilla* utjecao na Luku Botića, autora *Bijedne Mare* (o. c., str. 31).

Kažotičeva djela (osim stila), koliko mu je to dopuštalo poznavanje njegovih knjiga, nekih novinskih članaka i romantičke književnosti uopće. Najznačajniji rezultat te korisne studije, uz niz tačnih zapažanja, jest temeljni pozitivni stav pisca prema našem romantičaru, kojeg je označio kao izrazita predstavnika romantizma u Dalmaciji prije narodnog preporoda. Njegovo je djelo utjecalo na lokalne hrvatske književnike. Ubrzo zatim, u Splitu 1929, izišao je novi hrvatski prijevod *Miljenka i Dobrile*; izdala ga je »Jadranska pošta«, a prevodilac je Trogiranin prof. Ante Ivačić. To je prvi naš zaista potpuni i suvremeni prijevod Kažotičeva romana: naći ćemo tu i predgovor pisca i sva poglavlja u cijelosti i talijanske epigrafe u srpskohrvatskom prijevodu. Izostavljene su samo bilješke pod crtom. Umjesto pogovora A. Ivačić dodao je svoju informativnu crticu »Kaštelanska rivijera i Trogir«. Taj je prijevod izlazio u nastavcima u splitskom dnevniku *Jadranska pošta*,²⁰⁰ a redakcija je, čini se, naručila i dva podlistka od stalnog suradnika, pjesnika Tina Ujevića. U prvom²⁰¹ Ujević ističe značaj regionalnih književnosti i drži da je Kažotičev roman u tom pogledu zaista vrijedan, bez obzira na književnu ljepotu, pa i danas može biti »omiljeno i popularno narodno štivo«. U nekim opažanjima o tom »svojevrsnom romantičkom eposu« osjećamo Ujevićev ukus i erudiciju: »Kazoti se poziva na Manzonia, Waltera Scotta i nama nepoznatoga d'Arlincourta. Ali Manzoni je tiši, više realista, a Walter Scott više ističe historijski okvir događaja. Ima talas Chateaubrianda u emfatičkoj amploznosti rečenice: samo René je grijehnik, individualist i nervni bolesnik, a ovo su djeca prirode, sirova u svojim strastima, ali ne tako složena. [...] Ovo je više rječita idila Romea i Julije, Here i Leandra, Pavla i Virginije, Hermanna i Dorotheje prenesena u krajolik opata Fortisa ili Ivana Lovrića gdje, na rubu civilizacije, pustoši kakav brkajlija poput hajduka Sočivice sa kapom na glavi, opancima i puškom u ruci«. Ujević se služio Petravicevom studijom i, vjerojatno, usmenim podacima iz razgovora s Ivačićem i Petravicevom.²⁰² U drugom članku ističe Kažotičevo mjesto u razvitku hrvatske književnosti.²⁰³

²⁰⁰ God. 1929, br. 228–83.

²⁰¹ »*Miljenko i Dobrila*, novo izdanje *Jadranske pošte*«, 1930, br. 35.

²⁰² Nakladnik je reklamirao Kažotičev roman kao zgodno štivo za puk i omladinu (*Jadranska pošta*, Split 1930, br. 35). Nešto prije A. Ivačić objavio je »Zrna iz trogirске prošlosti« (*Jadranska pošta*, 1930, br. 21) u kojima je riječ o tragičnom događaju u životu Markova strica, kanonika Donata Kažotića, o Marku i Petravicevu mišljenju o romanu *Miljenko i Dobrila*. Vidi i »Roman o ljubavi Miljenka i Dobrile« (*Moj dom*, narodni dalmatinski kalendar, 1939, str. 78–79).

²⁰³ Usp. »Stremljenja dana« (*Jadranska pošta*, VI/1930, br. 84), gdje piše: »On je povezao historijsku tradiciju sa duhom vremena, te se uvrstio svojim uticajem u budućiji razvoj književnosti ne samo kao podstrek za Luku Botića i Matiju Bana nego vjerojatno i druge pisce, zgoljne nacionaliste. Tako je i stara ne samo dubrovačko-dalmatinska književnost nego i historijska kultura, čak i sa svojim zabludama i tu i tamo nesigurnom erudicijom, obrazovala ideje i uticala na ostvarenje Gajeva ilirizma. Čini se da je književnim historičarima, kada su utvrđivali uski okvir novoga razdoblja, bilo mučno da u njemu istaknu sve ostatke prošlosti.«

Novo zanimanje za Kažotićev roman odrazilo se i u kazalištu. A. Pe-travić spominje »par mladih ljudi« koji su se spremali da ponovno dramski obrade *Miljenka i Dobrilo*, ali u modernijem obliku, na što ih je potaknuo uspjeh Bartulovićeve dramatizacije *Bijedne Mare*. Novu dramatizaciju u našem jeziku napravio je Aca Gavrilović, poznati glu-mac i redatelj.²⁰⁴ Tridesetpetu godišnjicu rada proslavio je izvedbom drame u 13 slika. »Vječni motiv o nesrećnim ljubavnicima« izabrao je nadahnivši se grobom u Kaštel Lukšiću, narodnom predajom i naro-čito Ivačićevim prijevodom.²⁰⁵ Od svih dramatizacija, naših i talijan-skih, Gavrilovićeva je najbliža originalu i po licima i po značajnijim prizorima koji su obrađeni. Gavrilović je iskoristio činjenicu da se kom-pozicija historijskog romana temelji dobrim dijelom na epskoj sceni u kojoj se sukobljavaju dobri i loši junaci autorova svijeta. Iskusni kaza-lišni radnik dramski je sazeo i preinačio siže romana, ostajući vjeran najvažnijim tačkama fabule. Prva poglavlja romana (I–III, V) sakuplje-na su u jednu sliku (u dvorcu Radoslava majka doznaje tajnu Dobrilinu, otkriva je suprugu i traži savjet od don Maura); komičan prizor u tro-girskoj kancelariji prenesen je u dvor Miljenkova oca itd. Iako spretna, dramatizacija nema pjesničke topline ni stilske originalnosti. Kao i u izvorniku, i tu prevladava bujni sentimentalizam i patetika velikih strasti. Mnogi odlomci doslovno su preneseni iz Ivačićeva prijevoda ili su samo s neznatnim izmjenama.²⁰⁶ Frano Alfirević, tada redoviti ka-zališni kritičar u Splitu, pozdravio je Acin pokušaj koji je sav u težnji da, što vjernije romanu, prikaže dirljivi »križni put jedne veličajne ljubavi«. Glavna je slabost dramatizacije odveć velika zbijenost prizora, pa Alfirević preporuča da se neki izbace, a naročito zastarjela ljubavna frazeologija. Alfirević se zalagao i za moderniju, realističku glumu koja ne podnosi deklamatorski stil u interpretaciji, osobito glavnih uloga. No komad je i takav postigao lijep kazališni uspjeh, naravno uglavnom kao pučka predstava s domaćom građom.²⁰⁷

²⁰⁴ Kao član *Narodnog pozorišta* u Beogradu godine 1932. bio je dodijeljen na rad u splitsko kazalište. Započeo je glumiti u 1898. a bio je jedan od uglednijih pred-stavnika »stare garde«, tj. glumaca samouka koji su dolazili na daske bez ikakove prethodne spreme, kao pravi, elementarni glumci. Umro je 1944. godine u Osijeku.

²⁰⁵ Drama je bila najavljena u splitskom *Kazališnom listu* (9. siječnja 1933): »G. Gavrilović je sa mnogo truda i ljubavi obradio glavne partije romana i dao im najpo-desniju i najpristupačniju scensku formu, koja će još više popularizirati ovu fabulu, koja je postala besmrtna u narodnom predanju«. Prije predstave autor je objavio sa-držaj *Miljenka i Dobrilo* (usp. *Kazališni list*, 1933, br. 10, 7. veljače).

²⁰⁶ Rukopis *Miljenka i Dobrilo* (u trinaest slika) čuva se u arhivu osječkoga *Narod-nog kazališta* (br. 678). Dobio sam ga posredstvom Aleksandra Gavrilovića (autorova sina), glumca i redatelja u Osijeku i redatelja S. Midžora, pa im zahvaljujem i ovom prilikom.

²⁰⁷ Bio je to prikaz premijere u splitskom Općinskom kazalištu (dne 12. veljače 1933). *Dobrilo* je glumila Jelka Vujić, a *Miljenka* Božo Drnić i Veljko Maričić. Nakon osječke premijere od 22. travnja 1934, bila je prikazana još 15 puta, a po 2–3 puta u Subotici, Novom Sadu, Somboru, Sušaku i Varaždinu, na turnejama osječkog kazališta. Tako je A. Gavrilović svojom dramatizacijom potpuno zamijenio Banovu tragediju i popularizirao dalmatinsku legendu širom naše zemlje. I ove podatke dobio sam od Aleksandra Gavrilovića.

U Zagrebu, godine 1944, objavio je M. Koludrović²⁰⁸ *Miljenka i Dobrila*, »libreto pučke opere u tri čina s predigrom i epilogom«. Po njemu, uzrok je svade okrutni Radoslav, koji ne želi odstupati od svog prava (seljaci mu moraju platiti prolaz preko njegova krša), dok se Adalberto njemu za inat odriče slične povlastice. I Koludrović je izvršio neka nužna kraćenja. U cjelini libreto je jednostavan i logičan, a stihovi, kadšto protkani izrazima i slikama iz narodnog pjesništva, često su opori. U tekstu nalazimo i nekoliko narodnih pjesama. Radnja je pojednostavljena, pa su uklonjeni neki pretjerano patetički prizori; stoga, npr., Dobrilin otac umire od kapi, a ne od mača, ljubavni izljevi »moderniji« su itd.

Igrokaz Dinka Morovića u deset slika najbolja je i najoriginalnija novija dramatzacija Kažotićeva romana.²⁰⁹ Prvu verziju napravio je pisac (unuk Bartula Matijace, pa se u njegovoj obitelji posebno gajio kult domaće legende) još 1939, u sedam slika. Rukopis je propao za drugog svjetskog rata, a temeljio se uglavnom na ljubavnom motivu. Po Morovićeveu mišljenju prva verzija, lirski nadahnuta i neposrednija, bila je bolja od one koju je objavio. Njegov pokušaj napisan je za potrebe »pučke pozornice«, a u skladu je s težnjom da književno djelo kaže nešto i o društveno-ekonomskoj pozadini ljudskog djelovanja. Stoga je Morović u ljubavnu fabulu unio, zapravo proširio i jače naglasio, one povijesne činjenice koje spominje i Kažotić (tiraniju plemića i neke njihove povlastice koje su uzrok svadi među roditeljima mladih zaljubljenika). No dok su u Kažotića pučani i seljaci pasivan sloj, u Morovića imaju vrlo aktivnu ulogu, što je iz suvremene perspektive potpuno shvatljivo. Za to mu je poslužio neobjavljeni rukopis poljodjelskog stručnjaka S. Ožanića, gdje je našao podatke o tzv. travarini, a nešto je uzeo i iz knjižice B. Matijace, *Njeko crtica iz kaštelanske povijesti*, pa iz drugog sveska Klaićeve *Zemlje u kojima obitavaju Hrvati*. Time je htio objasniti, psihološki i realistički, lik konta Radoslava, njegovu srdžbu i osvetu. Tako je igrokazu dodao nekoliko zanimljivih i povijesno autentičnih prizora (slika VIII), a umjesto ljubavne frazeologije i sentimentalizma (nema ni prizora Dobriline smrti) duhovito i prilično vjerno evocirao je likove i situacije iz stare, plemićke i klasnim sukobima uznemirene Dalmacije, što je uvjetovalo i korjenitu promjenu nekih likova, pa don Mavro nije više plašljivi don Abbondio, ali ni hrabar svećenik iz Banove tragedije, već lukavi i promišljeni pomagač plemićkih interesa. Površan, deskriptivan folklor koji je u prošlom stoljeću imao ne samo književnu već i pomalo nacionalnu funkciju, Morović je ukinuo, pa u njegovu igrokazu nema ni hajduka. Bolje je uspio u prizo-

²⁰⁸ Umro je u Splitu god. 1959. Učitelj i zborovođa, skladao je veći broj kompozicija na temelju narodnih motiva, a najpoznatija mu je pučka opera *Miljenka i Dobrila*, koju su instrumentalirali B. Krnić i Z. Bradić i koja se i danas izvodi (usp. *Slobodna Dalmacija*, Split 1959, br. 4335).

²⁰⁹ M. Kažotić - D. Morović, *Miljenka i Dobrila*, Zagreb 1952.

rima kojima je svrha da ožive plemićku i težačku sredinu Kaštela negoli u scenama posvećenima ljubavi, što je bilo prema njegovim intencijama.

U najnovije vrijeme u Trogiru je nekoliko puta bio prikazivan s uspjehom igrokaz *Miljenko i Dobrila* u devet slika. Obradio ga je i režirao M. Slade-Šilović prema Kažotićevu romanu, Morovićevoj dramatisaciji i još jednoj, iz pera redatelja B. Špoljara.²¹⁰ Predstavu dopunjuju i narodne igre. Prikazivala se prvi put godine 1955. i dokaz je još živog zanimanja Trogirana za domaću narodnu predaju.

Tri prijevoda, jedna obrada u pripovjedačkoj prozi i deset dramatisacija u stihu i prozi, na hrvatskosrpskom i talijanskom jeziku, bilansa je odjeka Kažotićeva romana koji privlači pažnju pisaca i zanimanje publike već preko stotinu i trideset godina. Pa iako se u novije vrijeme interes za tužni motiv nesretnih ljubavnika ponovo ograničava na srednju Dalmaciju i autorov rodni grad, neosporna je činjenica da svojom jednostavnom humanošću osvaja i mnoge naše ljude koji posjećuju mjesta uz koja je vezana kaštelanska legenda. Osim toga, Kažotićev roman prevodili su ili prerađivali značajni pisci i kulturni radnici prošlih razdoblja. Stjecajem okolnosti o Kažotićevoj knjizi pisali su vrlo toplo pjesnici i kritičari od vrijednosti. Uza sve nedostatke svježina i elementarna čistoća strasti, lokalna boja i dosta zanimljiva fabula osigurali su zaista rijetku sreću Kažotićevu prvom romanu, pa u hrvatskoj kulturnoj i književnoj povijesti zauzima značajno mjesto jedne od najomiljenijih pučkih knjiga.

2. Skromniji je odjek drugog Kažotićeva romana. Poznata mi je jedna recenzija koju je napisao neki prijatelj našega autora, dr Giacich, i objavio je godine 1838. u tršćanskoj *Favilli*.²¹¹ Programski članak za to godište *Faville* napisao je G. Orlandini, a zanimljiv je odlomak u kojem govori o drugoj rubrici časopisa, koja će biti posvećena »domovinskim predmetima«: »La seconda rubrica sotto l'indicazione generica, di cose patrie conterrà una riscontrazione del nostro paese. Trieste, i suoi contorni, le più prossime parti del Friuli, le spiagge occidentali dell'Istria e della Dalmazia, nelle maestose reliquie della loro antica grandezza, nei diversi e peregrini costumi dei vari loro abitanti, nelle bellezze della natura, nella vita novella che li rianima ci daranno lunga e non ingrata materia di letterarii lavori...«²¹² U idućem godištu *Favilla* je zaista ostala vjerna svom programu.²¹³ U rubrici *Cose patrie* objavio je

²¹⁰ Pjesnik M. Slade Šilović, rukovodilac dramske grupe radničkog kulturno-umjetničkog društva »Kolo« u Trogiru napravio je novu obradu romana najvećim dijelom prema rukopisu B. Špoljara *Miljenko i Dobrila* (»po historijskom romanu M. Kažotića, drama u deset slika«). Špoljar nije unio znatnijih promjena u odnosu na roman, a njegov se posao ne odlikuje poetskim kvalitetama. Psihološko nijansiranje kadšto je odviše grubo. Rukopis se čuva u knjižnici M. Slade Šilovića u Trogiru.

²¹¹ *La Favilla*, 1838, br. 43.

²¹² *La Favilla*, 1837, br. 47. i 48.

²¹³ Usp. B. Stulhi, »Tršćanska *Favilla* i Južni Slaveni«, *Analii Jadranskog instituta JAZU*, sv. I, str. 18. i d.

Dall'Ongaro, koji je preuzeo vodstvo lista od G. Orlandinija, zajedno s A. Sommom i A. Gazzolettijem zanimljivi putopis »Viaggetto nell'Istria«, a njegov suradnik Gazzoletti »Origine di Lubiana secondo una vecchia cronaca«. Tu je izišla i recenzija Kažotićeva romana *Il Bano Horvath*, Uvodeti je, urednik ističe da im je dužnost pozdraviti »un romanzo di carattere storico«, jer je pisac Dalmatinac, a sadržaj uzet iz »slaven-
skih kronika«. Ne znamo kolik je udio Markov u toj recenziji a kolika je, možda, to bila pomoć drugu u novinarskom poslu (Kažotić je tih godina urednik *Gazzette di Zara*). Karakteristično je da su urednici *Faville* pratili književni rad u Dalmaciji i da su to držali svojom obavezom. Oni su doduše postepeno prožimali svoju djelatnost talijanskom nacionalnom idejom, koliko im je to dopuštala austrijska cenzura, ali nisu negirali slavenstva u jadranskim pokrajinama monarhije; dapače, preporučuju Kažotićev rad upravo zato što je po sadržaju »slaven-
ski«, a u tom će filoslavenkom stavu urednici *Faville* u idućim godištima poći još i dalje.²¹⁴ Autor recenzije, dr Giacich, nedavno je proputovao Dalmacijom, pa je jedno od njegovih sjećanja prijateljstvo s plemenitim mladićem koji je upravo objavio roman, plod marljiva istraživanja drevnih uspomena slavenskih narodnosti. Zanimljiv je sud o Kažotićevu djelu: poslužio se povijesnom gradom koju je pretopio u mašti i dao joj nov pečat, blizak ukusu suvremene književnosti; roman se odlikuje autentičnim osobinama i slikom običaja vremena, a stil mu je upečatljiv i pun boje. Giacich priznaje piscu hrabrost, jer traži barem tračak svjetla u užasima starih kronika; posebna mu je zasluga što iznosi na vidjelo prošlost plemenite i najrasprostranjenije narodnosti koje velika djela leže još prekrivena mrakom zaborava.

Tako je i taj Kažotićev roman koji nam je danas najmanje simpatičan zbog piščeva partikularističkog stava u svom vremenu poslužio narodnoj i liberalnoj propagandi. Recenzent i urednici *Faville* isticali su ne toliko književnu vrijednost maloga povijesnog romana koliko vlastiti demokratski i nacionalno-budilački stav. Proučavanje slavenske prošlosti bilo je svojevrstan doprinos osvješćivanju i kulturnom podizanju slavenskih masa, na koje su Mazzinijevi pristaše i sljedbenici računali u svojim revolucionarnim planovima.²¹⁵

Od tri Kažotićeva romana njemačka putnica i književnica Ida Düringsfeld najviše je cijenila upravo *Bana Horvatha*, vjerojatno zbog snažnih romantičkih strasti i tamnih boja.²¹⁶ U drugom svesku Bianchijeve *Zara cristiana* naći ćemo opis vranskog kaštela, u kojem su gotovo izravno prenesene Kažotićeve riječi iz tog romana.²¹⁷

²¹⁴ Usp. B. Stulli, o. c. u noti 213, *passim*.

²¹⁵ Usp. M. Deanović, »Talijani i hrvatski preporoditelji«, *Hrvatska revija*, Zagreb 1935. i M. Deanović, »Mazzini et le mouvement illyrien«, *Monde Slave*, t. II, juin 1935.

²¹⁶ Usp. I. Düringsfeld, o. c. u noti 129, II, str. 77-78.

²¹⁷ Usp. BH, I, str. 50-51. i C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, II, str. 364. Bianchijev tekst (po Kažotiću) slobodno prenosi Angelo Benvenuti u studiji »Il Castello di Vrana« (*La Rivista dalmatica*, Zadar, XXI/1940, fasc. I, str. 56).

Iako drugi Kažotićev roman nije ostavio značajnijih tragova ni u Dalmaciji,²¹⁸ povijesni motiv o utamničanim kraljicama u novigradskom kaštelu i vranske ruševine privlačile su i ranije pažnju, osobito učenih putnika i lokalnih historičara. Spominju ih A. Fortis i G. Concina u svojim putopisnim djelima. U rukopisnoj ostavštini obitelji Borelli²¹⁹ nalaze se i neki tragovi književnog rada Franje II Borellija (1810–84) iz prve polovice XIX stoljeća, npr. jedan članci o vranskom kaštelu («Cenno storico sul Castello di Wrana»), napisan 20. rujna 1833. i objavljen, kako se čini, u nekom suvremenom listu. Nešto kasnije feudalni gospodar Vrane napisao je početak tragedije u stihovima na temu koju je Kažotić obradio u svom romanu. Na svega dvije stranice što su sačuvane imamo *argomento* i prvi prizor (dijalog) tragedije *Elisabetta*, koje bi radnja, kako se može zaključiti, bila nezavisna od one u *Banu Horvathu*: Petar, prior vranskih hramovaca, zatvorio je kraljice u Novigrad, jer su one tražile pomoć u Dalmatinaca; no njihovo stanje ganulo je starog viteza Stanislava, koji je izvjestio Sigismunda, pa ovaj dolazi s vojskom i u liku vlastita poklisara prikaže se prioru vranskom. Prvi i jedini prizor odvija se u dvorani novigradskog kaštela: manirovom Alfijerijevih junaka Petar i Stanislav razgovaraju o davno očekivanoj osveti, ukraštajući svoj govor opširnim usporedbama. Mada je radnja nedovršene tragedije *Elisabetta* i Kažotićeva romana u biti različita, stav i tendencija su im bliski; i Borelli je zamislio povijesni motiv kao romantičko zbivanje puno snažnih strasti, efektnih situacija i patetičnih dijaloga, puno simpatije prema progonjenim kraljicama i vjernim Dalmatincima, dakle u skladu s tradicionalnim lokalnim shvaćanjima.

Nešto poslije objavljivanja Kažotićeve knjižice zaderski redovnik i povjesničar Donato Fabianić²²⁰ objavio je kratku putopisnu crticu *Viaggio sul Monte Velebich (da Zara a Kraljičine vrata)*,²²¹ gdje biranim riječima i slikama, s čestim romantičkim kontrastima, opisuje dalmatinske kraljike i novigradski kaštel okružen čarom romantičkih uspomena.²²² U zaderskom kalendaru *Il Morlacco* (V/1850) izišao je »me-

²¹⁸ Roman se ipak čitao: prijatelj i učitelj Tommaseov u »ilirskom« jeziku, Špiro Popović (1808–66), poklonio je knjižnici šibenskog *Casina* jedan primjerak iz svoje knjižnice (usp. GZ, 1846, br. 13–16). Prema Matijaci, navodno je »Ban Horvat, koji je vas sdrußen s poviešču Ugarsko-Dalmatinskom... bio uzhitno pozdravljen« (o. c. u noti 11).

²¹⁹ Usp. HAZ, Spisi članova obitelji Borelli, 112, sv. VII/5, br. 42 (1–4, 1–7), 48, 98. O obitelji Borelli pisao je N. Čolak: »Spis Andrije Borellija o uređenju Dalmacije krajem XVIII stoljeća«, *Mogućnosti*, Split, IV/1957, br. 5, 6, str. 397–410. i 499–510.

²²⁰ Donato Fabianić rodom je iz Paga (1808–90), a napisao je niz članaka i knjiga iz kulturne i književne prošlosti dalmatinske (npr. *Alcuni cenni sulle scienze e lettere dei secoli passati in Dalmazia*, Mleci 1843; *Memorie storico-letterarie di alcuni conventi della Dalmazia*, Mleci 1845; *Di alcuni personaggi illustri della Dalmazia*, Mleci 1846; *Dipinti della città di Lesina illustrati*, Zadar 1849).

²²¹ Ta rijetka knjižica izišla je u Zadru kod braće Battara godine 1841.

²²² Npr.: »Da questi graziosi punti tu ammiri di fronte magnifiche colline che specchiansi nelle rive di Novogradi. Essa quasi nascosta all'occhio del passeggero sta in un appartato e ricurvo seno; sopra un colle che la ricopre da levante veggonsi an-

lodramski sastav« G. Ferrari-Cupillija *La prigioniera di Novigradi*, prikazan u zadarskom kazalištu dne 17. veljače 1849. U kratkom dramskom prizoru u stihovima, s *ariettama* i korom, jedini je protagonist Marija, koju upravo oslobađaju Mlečani i Dalmatinci. Poput Kažotića i Ferrari-Cupilli sa svom je simpatijom na strani mlade žene kojoj želi »slavu i ljubav«. Prikazana za carev rođendan, melodrama je vjerojatno trebala da izrazi političku vjernost i odanost, no možda je pisac aludirao i na stanje u Dalmaciji. U odraz romantičkog interesa za motiv vranskih ruševina i drevnih povijesnih zbivanja možemo ubrojiti i objavljivanje članka »Il castello di Novigradi«, godine 1846,²²³ iz neobjavljenog rukopisa Š. Ljubavca i, znatno kasnije, članak o Vrani iz pera Grgura Urlič-Ivanovića u *Narodnom koledaru* Matice dalmatinske za godinu 1878-79.

No povijesni motiv koji je učene Dalmatince odavna zanimao^{223a} i koji je Marko Kažotić prvi obradio u književnom obliku naišao je na mnogo značajniji odjek u novijoj historiografiji i književnosti kontinentalne Hrvatske. U povijesnoj raspravi »Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj« Ivan Kukuljević²²⁴ opisuje te događaje s jasnom rodoljubnom tendencijom. Ivana Paližnu naziva »velikim mužem«, a za Stjepana Tvrtka kaže da je »u savezu sa slobodoumnimi muževi vojevao [...] umno i hrabro za ideju narodnu«; smrt Paližne i Tvrtka komentira ovako: »sa ovimi dvimi heroji pade u grob najveća nada i podpora rodoljubnih i slobodoumnih muževa na slavenskom jugu«.²²⁵ Doduše, August Šenoa, autor *Kletve*, Franjo Marković, autor *Karla Dračkog* i neki noviji epigoni povijesnog romana nisu poznavali Kažotićev roman pa nije njegova zasluga što je buna hrvatskih feudalaca s kraja XIV stoljeća postala gotovo najviše obrađivano razdoblje hrvatske povijesti u našoj književnosti. Potrebno je stoga istaknuti upravo razlike između *Bana Horvatha* i npr. monumentalnog Šenoina romana. U osnovi *Kletve* ugrađeni su plodovi opsežnih arhivskih studija i svakako bolje poznavanje povijesnih zbivanja.²²⁶ Osim toga Šenoa se poslužio svojim izvanrednim poštovanjem zagrebačke prošlosti, pa je u strukturu *Kletve* unio dva paralelna ili naizmje-

cora gli squallidi ruderi di una torre antica, come un avanzo dell'età romantica. Da quelle mura crollanti ti si avventano immagini tetre e pietose, che ancor col canuto aspetto deplorano la prigionia di Maria figlia dell'infelice Elisabetta« (str. 5-6).

²²³ GZ, 1846, br. 99.

^{223a} Npr. autora povijesne rasprave »Discorso del priorato della Vrana di Giovanni Marnavich Bosnese Canonico di Sibenico« koju je priopćio L. Jelić u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, XVIII/1906, str. 279-305). Mrnavić je također na strani Zigmunda i Marije, »legitimnih« ugarsko-hrvatskih vladara: »Ma potendo più le giustissime armi del Re Sigismondo che la perfida potenza delli rubelli, presi finalmente e domi, con gran nobiltà, pagarono il fio dell'empio fallo, nell'anno 1386« (o. c., str. 289).

²²⁴ Rad JAZU, knj. 81. i 82, Zagreb 1886, str. 1-86. i 1-69.

²²⁵ O. c. u noti 224, I, str. 78.

²²⁶ F. Rački, »Pokret na slavenskom jugu kuncem XIV i početkom XV stoljeća«, Rad JAZU, knj. 2-4, Zagreb 1868.

nična pravca: prikaz velikaške pobune i života zagrebačkoga građanskog staleža;²²⁷ oba je pravca povezao tendencijom koja je bila u skladu sa suvremenim idealima hrvatskoga građanstva i duboko umjetnički proživljena.²²⁸ Otuda i razna odstupanja od povijesne istine i neke najvažnije razlike u odnosu na Kažotićev roman: dok je dalmatinski romantičar u prošlost gledao uskim lokalističkim shvaćanjima, tražeći za pravo primjere podaničke vjernosti i kažnjenog huntuovništva, Šenoa je pošao u potragu za uzorima nacionalnog otpora u hrvatskoj prošlosti. Zato Kažotić slika hrvatske feudalce kao okrutne i nemilosrdne urotnike koji se ne žacaju dići ruku na posvećenu glavu kraljice, a Šenoa to ubojstvo političke prirode prikazuje kao plod mletačke lukavosti, a bana Horvata i biskupa Pavla kao pozitivne junake, hrabre, poštene, vjerne zadanoj riječi i zabrinute za sudbinu domovine. Ima i drugih razlika kojima je uzrok različita umjetnička snaga naših autora. Trogirski romanopisac prikazao je u prvom redu junake visoka roda ili politički veoma značajne, a tek u sporednim situacijama, radi kontrasta, neke likove iz puka; a ti junaci govore najčešće po humanističkoj kronici koja mu je poslužila kao uzor. Kažotiću je pomanjkalo snage da u tradiciji Scotta i Manzoniya ponovi svoj skromni uspjeh s prvim romanom, a nije imao ni dovoljno povijesne građe da opiše lokalnu boju srednjovjekovne Dalmacije.

Ta dva romana ne dijeli samo različit književni domet, jezik i vremenski razmak od pola stoljeća, već i golem ponor dva razdoblja sa svojim različitim shvaćanjima, onog prije buđenja hrvatske nacionalne svijesti i onoga borbenog, antiaustrijskog. No u svom vremenu Marko Kažotić nije bio osamljen pobornik legitimističkih i autonomističkih shvaćanja. Još mnogo kasnije neki naši pisci u Dalmaciji neće u feudalnoj buni vidjeti elemente narodnog otpora kao što su to činili Šenoa, Rački i Kukuljević, ili pak, s nekim širim općeljudskim tendencijama, Franjo Marković. Poput Kažotića piše i Dubrovčanin Luka Svilović (1809–77) u svojoj *Kratkoj povjestnici Dalmacije* (Zagreb 1861), koja je posvećena J. J. Strossmayeru a sadržava »povijest hrvatsko-dalmatinskoga naroda«. Iako je u odnosu na hrvatske ustanike blaži od Kažotića (»množ vrlih junaka«), ipak i on govori o »Mljetčićima« što se »smilovaše na ovu nesretnu Mariju« itd. Sve je to još daleko od Šenoina shvaćanja tih događaja, također književne konstrukcije, no takve koja je odražavala progresivne nacionalne tendencije pa je do danas zadržala svoju humanu i poetsku vrijednost.

Negdje na pola puta između *Bana Horvatha* i Šenoine *Kletve* nalazi se *Marija, ugarsko-hrvatska kraljica*, drama u desetercima i pet činova koju Dragojla Jarnević nikada nije uspjela objaviti. Naravno, riječ je isključivo o intencijama ilirske spisateljice i temeljnoj ideji njezina djela, a ne o konkretnim pjesničkim rezultatima. Stanko Dvoržak držao

²²⁷ Usp. F. Šišić, »Istorički elemenat u Šenoinoj *Kletvi*. Prilog literarnoj historiji hrvatskoje«, *Vijenac*, Zagreb, XXXIV/1902, br. 6–8.

²²⁸ Usp. A. Barac, o. c. u noti 150.

je da su rukopisi njezinih drama posvema izgubljeni.²²⁹ No Stjepan Širola prepisao je krajem prošlog stoljeća prvi čin *Marije* (dobio ga je od karlovačkog učitelja Janka Tomića koji je tada čuvao rukopisnu ostavštinu Jarnevićeve),²³⁰ iz kojeg vidimo da je i Dragojla slijedila iste historijske izvore kao i Kažotić. Slično je u nje i romantičko nadahnuće, mada s umjerenije naglašenim antitezama dobra i zla, i legitimistički stav u interpretaciji povijesnih događaja, iako u službi već probudjenog nacionalnog osjećaja. Marija je prikazana kao mlada, lijepa i dobra kraljica i plaha djevojka kojoj su Hrvati vjerni zbog zasluga njezina oca, kralja Ljudevita, koji je iz Dalmacije istjerao Mlečane. Pomažu joj stoga knez Krčki i jedna siromašna pučanka (to su likovi kojih u Kažotića nema), a Ivan Horvat i Paližna ambicioni su velmože što, doduše, imaju nekih razloga da se bune – suprotstavljaju se vladavini ohole Elizabete i njezina favorita – ali su ipak, pretežno, i po svojem ponašanju i po ulozi u radnji, predstavnici zla, osuđeni na propast:

*Mi imasmo nasljednu kraljicu
Kćer pokojnog Ljudevita kralja,
Pa ju silom ukloniše s mjesta
Sa prestolja, koje joj pripada –
A nisu li obrekli Hrvati,
Da će svojoj kraljici bit vjerni,
Dà kraljici, onog kralja kćeri,
Koj je liepu Dalmaciju našu
Od mljetčkog izbavio jarma?*

*Mladost njenu žališ samo, starče,
Al je bila i liepa i dobra
A još k tomu krunjena kraljica,
Bez koje se sad narodi bune,
Kano pčele bez matice svoje.*

*Al' su ovdje, iko ih tu tamniči?
Jel Hrvati ili Talijani?
Bit će mislim i jedni i drugi,
Svaki narod izrodica ima
I u našem obitelji Horvathi,
Nevjere su pomazanim glavam,
Te će u zlo bacit domovinu,
Koja sada pod silničtvom pišti. – (str. 4, 5. i 10. rukopisa)*

Koliko se može prosuditi iz prvog čina po motivaciji zbivanja Dragojlina radnja ipak je iznad Kažotićeva romana: umjesto neuzvrćene ljubavi i senilne strasti bana Horvata kao uzrok pobune ovdje su prikazani

²²⁹ U predgovoru knjizi D. Jarnević, *Život jedne žene*, Zagreb 1958, str. 16.

²³⁰ Danas se čuva u Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu (R 5912). O rukopisnom fragmentu Dragojline drame pisat ću opširnije u posebnom prilogu.

ekonomski i politički motivi slavohlepnih i nezasičnih hrvatsko-dalmatinskih velmoža i nekih njihovih tuđinskih pomagača (tako u Leonardu, novigradskom tamničaru ugarskih kraljica, imamo tipičan lik tuđinca, požudnog i dvoličnog, na kakav nailazimo i u kasnijim Šeninim povijesnim pripovijetkama i romanima). Njezina drama, dakle, iako još nema one radikalne romantičko-nacionalne i humane koncepcije u tumačenju ovoga povijesnog motiva, ipak je i po izrazu i po strukturi usko povezana s glavnim kretanjima hrvatske književnosti, što za Kažotića i njegov roman, proizvod drukčije, provincijske klime i jednog ranijeg razdoblja, ne možemo naravno kazati.

3. Iz Splita se dne 17. kolovoza 1843. Kažotićeva udovica Tereza obratila Nikoli Tommaseu s molbom da napiše »par redaka« u korist romana *Il Berretto rosso*, Markova posmrtnog djela, »ukoliko bude držao da njegov rad to zaslužuje«. ²³¹ Obratila se Tommaseu jer je bila ohrabrena pozitivnim riječima koje je napisao za Kažotićev i Poirctov *Album pittoresco*. ²³² Tommaseo se odazvao pozivu i napisao člančić »da bi koristio udovici koje nikada nije vidio«. ²³³ Kako je inače pisao vrlo kritički o najvećim imenima suvremene talijanske književnosti, kada je htio kazati dobru riječ u korist malenih koji su bili bliži njegovu ponosnu duhu, služio se dvosmislenim pohvalama i poredbama, što nisu mogle naškoditi ugledu najstrožeg kritičara Foscola, Leopardija, Giordanija i Manzoniya. Stoga je i recenziju Kažotićeve knjižice započeo razgovorom o *Morlacima*, romanu kontese Rosenberg i o pohvalnoj recenziji što ju je bio napisao M. Cesarotti, ironizirajući uz put literarni ukus i površnost frivolnog rokokoa. Ljudima XVIII stoljeća Tommaseo prigovara jer nisu poznavali Iliriju koju su uspoređivali s otocima Južnog mora što su ih upravo tada Francuzi otkrivali i davali im arkadska imena. Zbog svega toga nije velika pohvala našem Kažotiću ako njegov roman proglasimo boljim od onoga gđe Rosenberg, kaže Tommaseo, i dodaje da bi u francuskom prijevodu ta mala knjiga našla čitalaca u svim evropskim zemljama, jer:

Non è di quelli che fanno della narrazione predica o arringa; non è di quelli che invece di raccontare gli affetti contano ad una ad una le circostanze de' fatti; non è di quelli che scuotano l'attenzione con colpi improvvisi; gli basta tenerla desta, e la tiene. Non intendo lodare ogni cosa: ma posso e debbo, proponerlo come descrizione fedele, come lettura piacevole e non senza frutto. Non so se la pietà del morto autore m'inganni: ma io ci sento per entro la mestizia d'un'anima scorata, che se sottopone sè stessa al giogo della sventura, non è però che non levi gli occhi a regione più serena, né che s'ubbrichi per

²³¹ Pismo se čuva u FCNB, sv. 74, br. 33.

²³² Usp. str. 391. ovog rada.

²³³ »Gli ostacoli che un tempo opponeva la censura di Zara al mio nome, pajono vinti. Nella Gazzetta medesima stampano l'articolino mio sul romanzo del Casotti, scritto per giovare alla vedova mai da me non veduta«. Usp. N. Tommaseo, *Diario intimo*, Turin 1946², str. 338.

*ismarrirne il pensiero. Il Casotti morì giovane, e pur visse al dolore. Questa memoria tenga vece d'avviso al lettore benigno; e farà parere le mende minori, i pregi più grandi.*²³⁴

Topao prikaz uglednog kritičara koji je u *Crvenkapi* vidio vjeran opis, ugodno i korisno štivo, nije bio povoljno primljen u Zadru, odnosno u dijelu domaće publike, kako nam svjedoči neobjavljeno pismo Marka Antuna Vidovića, upućeno Tommaseu dne 10. prosinca 1843. godine.²³⁵ Neki Zadrani, skloni utilitarnoj domovinskoj književnosti i zabrinuti za ugled Dalmacije, zamjerali su piscu što je unio u roman toliko »ružnih navika« iz pučkog života, upravo najstrašnije što se u tim običajima nalazi, pa su njegovu knjižicu okrstili »đavoljom kapicom« (igra riječi: *Berretto rosso* – *Berretto del diavolo*), a njegove junake – zločincima. Nije bio povoljno primljen ni Tommaseov sud: »io ci sento per entro la mestizia d'un'anima scorata, che sottopone sé stessa al giogo della sventura« jer, tvrdili su moralistički i oprezni rodoljubi, dobar sin domovine ne smije se prepustiti sudbini, niti smije to okajati na štetu narodnog ugleda. Uzaludna je bila obrana M. A. Vidovića koji je i sam bio pjesnik »inficiran« romantizmom pa je mogao shvatiti Kažotićevu misao. Zadrarski konzervativci bili su ipak spokojni, jer je Kažotićeva publika, osobito obrazovane čitateljice kojima se obraćao, bila i tako veoma malobrojna. Takav stav ne smije nas čuditi. Čitaoci i kritičari, većinom svećenici, nisu mogli prihvatiti temeljnu pesimističku intonaciju romana, a pogotovo grijeh mlade junakinje i osvetu njezina supruga. Slično je prošao, u Italiji, i Tommaseov roman *Fede e bellezza*; polemike oko čulnog pesimizma Tommaseova i njegova problemskog shvatanja morala kao tekovine punog iskustva prenijele su se i u Dalmaciju, gdje svi nisu prihvaćali Tommaseovu knjigu. Stoga je razumljivo da nije bolje prošao ni Kažotićev roman u kom ima odraza Tommaseovih etičkih i literarnih shvaćanja.

No zato je *Il Berretto rosso* jedino Kažotićevo djelo koje je imalo stvarnog odjeka u talijanskoj književnosti. Vjerojatno upozoren Tommaseovom recenzijom, Dall' Ongaro je čitao Kažotićevu knjižicu i po-

²³⁴ Članak pod naslovom *Il Berretto rosso*, narrazione di Marco Casotti, izašao je u GZ, 3. prosinca 1843, br. 98. i u *Gazzetta di Venezia*, 1844, br. 25. Tommaseo ga je uvrstio najprije u *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, Trst 1847, str. 96–100, zatim u *Dizionario estetico*, Milan 1860, II, str. 74. i konačno u *Il serio nel faceto*, Firenze 1868, str. 177–179. Svoj primjerak Kažotićeva romana Tommaseo je poklonio biblioteci šibenskog Casina (usp. GZ, 1846, br. 13–16, »Società del Casino. Articolo comunicato«). – No već prije Tommasea I. Franceschi (1811–62) smatrao je *Crvenkapu* najboljim Kažotićevim romanom (usp. citirani nekrolog u noti 11). Franceschijev i Tommaseov sud prihvatio je G. Valentinelli (o. c. u noti 46, str. 91): »È questo uno dei migliori lavori del giovane scrittore, dotato di forte sentire, caldo immaginare e bella spontaneità«, a zatim i Simone Ferrari-Cupilli (o. c. u noti 11), koji je upozoravao »plemenite čitateljice« na roman u kojem će naći »e descrizioni e affetti e dolori tratteggiati con quell'ardita semplicità, che rasserena, commuove e alletta in modo ben diverso di certi romanzacci di moda dove il materialismo rasenta la nausea«.

²³⁵ Pismo se čuva u FCNB, sv. 144, br. 11.

služio se njome za svoju pripovijetku *La fidanzata del Montenegro*.²³⁶ Ta je romantička mistifikacija dana u obliku okvirne pripovijetke, u kojoj crnogorski pjesnik i vladar pripovijeda Dall'Ongaru ljubavno-herojsko zblivanje s nesretnim završetkom. Pisac je sa simpatijom opisao Njegoša i njegove planove modernizacije Crne Gore (vladika je tada već bio mrtav). Dall'Ongaro ističe da je iz osobnog dodira s njime doznao ono malo što zna o prirodi i običajima Crnogoraca i tvrdi da je upravo od njega doznao taj »racconto arcivero e arcimontenegrino« o crnogorskoj zaručnici, taj primjer divlje i primitivne poezije. Mišljenje Lj. Durkovića–Jakšića²³⁷ da je to zaista Njegoševa tvorevina opovrgao je N. Banašević,²³⁸ koji je utvrdio da se zapravo radi o još jednoj romantičkoj mistifikaciji. Povijest ne poznaje vojne ekspedicije koja bi po Njegoševoj zapovijedi oduzimala Crnogorcima »krvave košulje«; Crnogorke nisu nosile crvenkape ukrašene mletačkim cekinima itd. Neke je podatke Dall'Ongaro našao u Fortisovu *Viaggio in Dalmazia*, a njegova je priča srodna i Kažotićevu romanu, kaže Banašević, osobito po epizodi o crvenoj kapi i po tonu i tendenciji, jer »obadve su romantičarski obojene i proizašle iz želje da se talijanskoj publici pruži nešto novo i neobično«. ²³⁹ Kažotić je pisao prvenstveno za dalmatinsku publiku, za domaćeg čitaoca, no inače je ovo mišljenje tačno. Detaljnijim čitanjem mogu se naći još neke podudarnosti koje upućuju na zaključak da se Dall'Ongaro dijelom inspirirao Kažotićevim »prizorima iz morlačkog života.« U opisu narodnog običaja zbacivanja crvene kape, amblema nevinosti, ima stilskih sličnosti, kao npr.:

... *attese la venisse sul limitare. Come la fu, colla destra le tolse il berretto, gitollo a terra, calpestollo, e vi aggiunse...* – (BR, str. 22)

... *mentre la più brutta del crocchio le tolse il berretto dal capo, e gittatolo a terra lo calpestò con feroce dispetto.* – (F. Dall'Ongaro, Racconti, str. 312)

U Dall'Ongara kao i u Kažotića nalazi se opis grijeha mlade seoske djevojke, zapravo njezine lakovjernosti i popustljivosti pred nestrpljivim mladićem kojega moral odudara od patrijarhalnog morala sredine, pa djevojičin strah pred roditeljima, predosjećanje i uzaludno skrivanje pred prijateljicama.

²³⁶ F. Dall'Ongaro, *Racconti*, Firenca, 1869, str. 300–59. To je najviše prevedeno Dall'Ongarovo djelo u nas: »Jela ili zaručnica Crnogorca«, *Vilinski darovi*, Karlovac 1863, str. 34–47; »Jela, črnogorska nevesta« (E. Šimek), *Slovenski glasnik*, 1867, br. 15–19; »Crnogorka« (I. Dežman), *Vijenac*, Zagreb 1873, br. 26–28; »Crnogorka« (J. Račić), *Tisuću najljepših novela*, sv. 45, Zagreb 1934; *Crnogorka* (J. M. Šimić), *Novi Sad* 1876; ib., Kragujevac 1892; ib., (S. Šumarević), *Misao*, Beograd 1923, str. 1034–43, 1134–47; *Vjerenja Crnogorka* (F. Nakić Vojnović), Cetinje 1952.

²³⁷ *Njegoševa priča o vjerenju Crnogorki*, Cetinje 1952, str. 16.

²³⁸ »Njegoševa ili Dall'Ongarova priča?«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XXV, sv. 1–2, str. 93–96.

²³⁹ O. c. u noti 237, str. 95–96.

Međutim opis običaja krvave košulje Dall'Ongaro nije morao preuzeti iz Kažotićeva romana. Simpatični i napredni talijanski pisac, prijatelj Južnih Slavena, iskoristio je taj motiv već prije Kažotića u pripovjetki *Nizka*, koja je dio nadahnutog putopisa *Viaggio nell'Istria*,²⁴⁰ a spominje ga i Tommaseo u lirskom zaključku knjižice *Dell'animo e dell'ingegno di Antonio Marinovich*,²⁴¹ navodeći pitoreskne suprotnosti dalmatinskog života:

... l'assassino magnanimo, il morlacco ospitale, il montenegrino selvaggio; lo studente atillato, la dama ragusea, la sposa di Sabioncello dal cappello piumato, la vergine del contado con pendenti dal berretto monete: la madre abbrunata che serba al figliuolo la camicia insanguinata del padre ucciso nelle montagne nate...

Nakon Kažotićeva romana i Hvaranin G. B. Machiedo, student u Padovi, pjevat će 10. travnja 1846. o krvavoj košulji u baladi *Jele*.²⁴² njegova junakinja ima isto ime kao i glavni ženski lik u romanu *Les Morlaques gde Rosenberg*, u proznom sastavu *Il primo giorno di marzo 1806 in Dalmazia*,²⁴³ kojem je autor Nikola Ivelio (1767–1831) i kao, kasnije, Dall'Ongarova Crnogorka i jedan ženski lik u pripovijetki Zadrana N. Battaglinija (1826–87) – »Jela, scena dalmata del 1796–97«²⁴⁴ U Machiedovoj bilješci uz stihove nalazimo još jedan motiv iz narodnih vjerovanja što ga je opširnije obradio Kažotić: »Il Morlacco ha il pregiudizio delle larve umane, e crede non abbia pace il defunto sino che non sia compiuta la vendetta, e per ricordarsela conserva la vesta insanguinata dall'ucciso«. Taj će motiv kasnije nadahnuti Luigija Ficherta, Zadrana (1826–99), autora kasnoromantičkog spjeva *La Madre slava*²⁴⁵ i talijanskog pjesnika Giovannija Pratija, pisca balade *Vendetta slava*.²⁴⁶

4. Nijedna Kažotićeva knjiga nije ostala potpuno nezapažena. Kao vješt novinar i pisac znao je izabrati teme koje su bile povezane s prilikama, životom ili običajima njegove uže domovine.

O knjizi *Coste e isole dell'Istria e della Dalmazia* bilo je govora u štampi već i prije nego se pojavila u knjižarskom izlogu. Ovako je o njoj pisao Korčulanin Mate Kapor, u zadarskoj *Gazzetti* (1840, br. 13):

²⁴⁰ *La Favilla*, 1839, br. 3.

²⁴¹ Mleci 1840, str. 153.

²⁴² *La Favilla*, 1846, br. 21.

²⁴³ Mleci 1806.

²⁴⁴ *GZ*, 1847, br. 5–7.

²⁴⁵ Zadar 1857, 1862²; Mleci 1873³, 1896⁴. A. Šimonić preveo ga je na naš jezik (*Slavška majka*, Zadar 1861), a N. Strmić uglazbio po libretu autora (Trst 1865). U cijelosti ili odlomcima, Strmićeva opera izvodila se u Zadru, Trstu i Zagrebu. O Fichertu usp. M. Zorić, »Odjeci sa slavenskog Balkana u književnosti Treće Italije«, *Godišnjak II* Balkanološkog instituta Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961, str. 190–92.

²⁴⁶ Obj. i u *Il Rammentatore dalmatino*, Zadar 1874.

»Credemmo necessario l'assegnar il vero teatro ad una battaglia che contribuì a togliere due padroni a Roma; e ciò anche per dare in qualche maniera un'idea più precisa all'opuscolo sulle Coste ed Isole dell'Istria e della Dalmazia, che sta per uscire dalla valente penna del sig. de Casotti, il quale vorrà forse alludere a quell'importante avvenimento...«

Ne znamo da li na nagovor Tommaseov, kojem se Kažotić za to obratio, ili posredstvom samog pisca, urednik Faville Pacifico Valussi toпло je pozdravio Kažotićev opis istarskih i dalmatinskih obala i otoka.²⁴⁷ Dobar dio recenzije sastoji se od citata, po nekom »Dalmatincu iz Dalmacije«, što će biti zapravo Tommaseo, jer su ti odlomci u kojima je riječ o suprotnostima u dalmatinskom životu i narodu uzeti iz upravo objavljene Tommaseove knjige *Dell'animo e dell'ingegno di Antonio Marinovich*. Valussi ne želi ocjenjivati tačnost Kažotićevih opisa, no drži da će knjižica potaknuti čitaoce da posjete »zemlju pred našim vratima«, u kojoj živi »djevičanska poezija što je u strom svijetu nestala«, pa neće biti na odmet ako Talijani osvježe svoju muzu u tom mladom području zanimljivom u pjesničkom smislu.²⁴⁸

Iste godine objavljen je i anoniman prikaz u *Gazzetta privilegiata di Venezia*²⁴⁹ u kojem ima primjedaba i za i protiv Kažotićeva putopisa, no ističe se da on »descrive con esattezza il sito de' paesi e città, e tutto ciò ch'ha in esso di lodevole o particolare«. No baš su te riječi potaknule nekog G. B.²⁵⁰ da iznese niz topografskih, statističkih i povijesnih zamjerki odlomcima o Rabu, Pagu i otocima zadarskog kanala u recenziji koju je pod naslovom »Critica letteraria« objavio nešto kasnije u *Gazzetta di Zara*.²⁵¹ Opaske su dobrim dijelom tačne, a sam kritičar opravdava omaške u Kažotićevu tekstu »brzinom putovanja« i žurbom u pisanju; upozoravaju nas i na mogućnost drugih grešaka u knjizi. No Kažotićevi opisi u tada modernoj maniri utjecali su i na njegova kritičara, pa je i ovaj napisao jednu takvu »sliku« otoka Ugljana, pošto je Kažotić to propustio da učini. Recenzent donosi i više povijesnih podataka što ih je crpao iz »neobjavljene povijesti Paga u četiri sveska od lokalnog kroničara L. Ruića«.²⁵²

²⁴⁷ »Le coste e isole dell'Istria e della Dalmazia di Marco de Casotti. Zara 1840«, P. V., *La Favilla*, 1840, br. 18.

²⁴⁸ U skladu s takvim shvaćanjima u istom godištu Faville Dall'Ongaro je objavio svoj članak o narodnoj pjesmi Južnih Slavena s nekoliko naših pjesama u talijanskom prijevodu (»Della poesia popolare dei popoli slavi«, *La Favilla*, br. 15), a nešto ranije neki M. Ceallikovich objavio je tri naše narodne pjesme u talijanskom prijevodu (»Poesia slava«, *La Favilla*, 1839, br. 47).

²⁴⁹ 1840, br. 233.

²⁵⁰ Vjerojatno je to Ivan Brozović, jedan od urednika *Gazzette di Zara* nakon Kažotićeve smrti.

²⁵¹ *GZ*, 1844, br. 28. i 41.

²⁵² To je građanska i crkvena povijest Paga što ju je napisao bilježnik M. L. Ruić krajem XVIII stoljeća u dvanaest omašnih svezaka u rukopisu.

Povjesničar i pisac M. Kapor poslao je Franji Carrari godine 1844. nekoliko opaski i dopuna uz Kažotićeva poglavlja o Korčuli.²⁵³ Split-ski arheolog i pisac romantičke inspiracije spremao je tada knjigu *Dalmazia descritta* te se kritički služio Markovom knjigom o obalama i otocima Istre i Dalmacije. Carrara je imao jedan primjerak te knjige s umetnutim bijelim listovima na koje je unio oveći broj ispravaka i dodataka uz poglavlja o Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru. Ispravci su iz područja povijesti, folkloru i topografije.²⁵⁴

U jednom članku objavljenom u *Danici* (Zagreb, XIII/1847, br. 10) Ivan Kukuljević je, suprotstavljajući jalovost *Zore dalmatinske* i značajnu literarnu aktivnost na talijanskom jeziku (koju naziva »talijanska literatura u Dalmaciji«, a sve pisce na tom jeziku ubraja u »talijanski živalj«, vjerojatno zbog polemičkog razloga, jer inače to nije činio) veoma pohvalno spomenuo i našeg Kažotića. No čini se da nije znao da je već pet godina mrtav:

Za g. Fabianićem najmarljivij je g. Marko Kazoti, koji osim nekoliko povećih romanah s historičkim narodnim predmetom, vrdna dëlce: 'Le coste e isole della Istria e della Dalmazia' godine 1840. u Zadru izda.

Središnje poglavlje Kažotićeva putopisa, »La Dalmazia«,²⁵⁵ preveo je i ponešto proširio dubrovački paroh Georgij Nikolajević, objavivši ga ćirilicom kao dio svog opširnog rada o Dalmaciji u *Ljubitelju prosvještenija*, srpsko-dalmatinskom magazinu za godinu 1843.²⁵⁶ Najvećim dijelom to je vjeran prijevod male povijesno-zemljopisne i statističke rasprave u dosta čistom narodnom jeziku, no u stilu što podsjeća na romantičku retoriku izvornika:

Ovdje ćeš u rpi viditi poveće i pomanje otoke (školje), razmetnute ostrove, prostrana pristaništa (luke), pouzdana i bezbjedna primorja, tihe zalive (zatonje), bezburne kanale, s jednom reči, kad na more pogledaš, rekao bi da je vrt zasaden. No pokraj ove iste ljepote vidićeš uzavrene morske talase ili zapjenušene valove, plitke podvodne grebene, strašljive tjesnace, tako, da ovo krasno more byva kadkad strahota i užas pomorcima. — (str. 5)

²⁵³ CI, pogl. XXVII, *Curzola*; XXVIII, *Due curiosità zoologiche*.

²⁵⁴ Kažotić je zaboravio unijeti zanimljive podatke o trogirskoj katedrali i ćuvenoj renesansnoj kapeli, nuda je inače pokazao prilično poznavanje i ukus. Carrara je sakupio više podataka o sačuvanim slikama starih talijanskih majstora u Dalmaciji. Naravno, u Kažotićevom pretežno beletrističkom djelu nisu mogli ući svi ti podaci. U svojoj knjizi Carrara citira odlomak iz Kažotićeva putopisa (CI, str. 169), kada govori o slapovima u Dalmaciji (»Cascate d'acqua«, *La Dalmazia descritta*, Zadar 1846, str. 34). Uz to dodaje: »Io, a dir vero, non ho vedute le cascate del Niagara, di Tivoli, ne la famosa di Sciaffusa; nè so intendere come il Casotti, che pure non le aveva vedute, loro avanti ponesse la nostra, o come lo Schmidl, non visitata nè corsa come i più fanno a vapore la Dalmazia, trovasse quel confronto una maligna esagerazione ...« (o. c., str. 35). Carrarin tekst (s Kažotićevim odlomkom) prenesen je djelomično u knjizi L. Mascheka *Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1873* (Zadar, III/1873, str. 9).

²⁵⁵ CI, str. 99–124.

²⁵⁶ Nalazi se na str. 5–28.

Prijevod paroha Nikolajevića jedan je od prvih iz Kažotičeva teksta. No već i prije poslužio se jednim njegovim člankom prvi urednik *Magazina*, zaslužni i vrlo obrazovani Božidar Petranović, u svom sastavu *Putešestvija* (kasnije *Putovanja*), *pisma jednog Šibenčanina*,²⁵⁷ gdje je opisao i povijest i romantički izgled Šibenika, držeći se dosta vjerno, a kadšto i doslovno, Kažotičeva članka »La città di Sebenico in Dalmazia«. ²⁵⁸ Zaslužni pregaoci na polju narodne kulture i preporodnog buđenja često su sami ispunjavali svoja periodička glasila; pa ako su ta izlazila vrlo redovito, bilo je to zahvaljujući njihovoj oduševljenju i marljivosti. Zbog toga oni se služe svime što je bilo vrijedno da ude u njihove časopise.²⁵⁹

VII

NOVINARSKA DJELATNOST

I. U sjećanju svojih suvremenika Marko Kažotić ostao je u prvom redu kao urednik zadarskog službenog lista *La Gazzetta di Zara*; na tom položaju naslijedio je profesora A. Brambillu, koji je početkom školske godine 1836/37. napustio Zadar i prešao na licej u Veroni. Potpis prvog urednika nalazimo posljednji put 2. rujna 1836, a otada dulje vremena list izlazi bez oznake »estensora«. Na gubitak vještog i rutiniranog urednika aludira novogodišnji članak »Auguri pel nuovo anno«, u kojem izdavači pozivaju Dalmatince da ne zaostanu za drugim narodnostima i ne zapuste svoj list, kojem je prošla godina »bila kobna zbog raznih događaja«, a koji će i dalje donositi u podlistku priloge iz književnosti, umjetnosti, arheologije i znanosti, osobito u vezi s Dalmacijom.

²⁵⁷ Najprije u *Ljubitelj prosvještenija, srbsko-dalmatinski magazin*, V/1840, str. 43–67. Nastavci članka izlazili su i kasnije (VI/1841, str. 49–58; VII/1842, str. 49–56; VIII/1843, str. 37–48).

²⁵⁸ GZ, 1837, br. 22.

²⁵⁹ Jakov Čudina (1825–1900), novinar, povjesničar i prevodilac narodnih pjesama na talijanski, posegnuo je također za *Coste e isole dell'Istria e della Dalmazia*. U knjižici *Traù ed il suo distretto* (Zadar 1899) ne samo što se nadahnua Kažotičevim opisom Trogira već je gotovo doslovice preuzeo cijele pasuse (o. c., str. 11. i CI, str. 176). Na Markov putopis podsjećaju i odlomci na str. 12, 17, 28–32. Kažotičev roman prikazao je u *La Patria illustrata* (I/1895, br. 5, str. 1–3): »Milienco e Dobrilla. Fatto tragico (4. Maggio 1681)«, a pisca spominje u članku »Il genio dalmata«, objavljenom u *La Domenica* (Zadar 1889, br. 15): »Un Marco de Casotti, l'elegante e simpatico romanziere. I suoi romanzi Miljenko e Dobrila, Il Berretto Rosso, ed altre opere furono molto lodate da Tommaseo e da insigni ingegni...«. Kažotičev putopis nabavio je za svoju biblioteku i fra I. Čulić (usp. I. A. Kaznačić, *Biblioteca di fra Innocenzo Čulich nella libreria de' RR. PP. Francescani de Ragusa*, Zadar 1860, str. 279). – Prije Čudine i Kažotića kaštelansku rivijeru zanosno je opisao I. Kreljanović u *Memorie per la storia della Dalmazia* (Zadar 1809, t. I, str. 207–209). Tamo je proveo prve godine života. Kreljanovićev odlomak o Kaštelima opširno je citirao C. de Cerineo Lucio u članku »La riviera delle Castella« (*Annuario dalmatico*, I, Split 1859, str. 33–47).

jom, kloneći se pretjeranih romantičkih zanosa. Direkcija policije dopustila je braći Battara da nastave s uređivanjem novina, i to »senza un apposito compilatore, che s'intende però, che essi con ciò s'assumono tutti gli obblighi e doveri d'un responsabile redattore di Gazzetta« (19. siječnja 1837).²⁶⁰ No od proljeća iste godine javljaju se sve češće Kažotičevi prilozii, pa možemo zaključiti da je uređivanje *Gazzette di Zara* preuzeo negdje u prvim mjesecima godine 1837;²⁶¹ tada mu se obraćaju kao uredniku i njegovi mletački prijatelji iz kavane »Albero d'oro«.

Odgovornom uredniku bila je dužnost da se brine i o političkom dijelu lista. Prenosio je vijesti iz drugih novina, najvećim dijelom austrijskih i talijanskih, pazeći pri tom da to budu službena glasila ili barem sklona »legitimnim« vladama. I dalje su na prvom mjestu vijesti iz Dalmacije i Austrije, a posebna se pažnja pridaje novostima iz južnoslavenskih zemalja, od Hrvatske i Bosne do Srbije, Crne Gore i turskih pokrajina. Članke iz *Gazzetta di Vienna* (*Wiener Zeitung*) morao je prenositi doslovno. Cenzura je bila vrlo oštra i podlijegao joj je svaki prilog, osobito izvorni prilozii u podlistku.

Kažotić je zadržao već uvedenu tradiciju podlistka s povijesno-zemljopisnim, arheološkim i biografskim člancima, a i zabavno-poučnim svašticama po uzoru na suvremene talijanske novine, osobito na *Gazzetta privilegiata di Venezia*. Ipak se već u ovom godištu osjeća poseban ton koji je novi urednik počeo uvoditi. To je humoristička nota i veća ležernost u izboru priloga koji su pretežno zabavni i beletristički. Česte su njegove *bizzarrie*, kraće kozerije o najrazličitijim temama, napisane neposrednim, spontanim stilom (no često prema romantičkoj maniri), s ironičkom ili šaljivom poantom.²⁶² U tom godištu izlazi i nekoliko romantičkih novela i prva likovna kritika iz pera domaćeg čovjeka.²⁶³ Novele su prenesene iz milanskih listova (*Glissons, n'appyons pas, La Moda*) i napuljskih (*Omnibus*) i nemaju književne vrijednosti, mada su primjer žurnalističke popularizacije romantičkog ukusa. Takva je na primjer patetična okvirna pripovijetka s epigrafom iz Schillerova *Wilhelma Tella*: »Il Soldato reduce dalla Russia o la Valanga al S. Bernardo«, od A. de Lauzièresa.²⁶⁴ Od istog napuljskog pisca i urednika novina prenio je dva članka iz povijesti suvremene i klasične književnosti, o Tassu i Byronu i o osam stoljeća talijanske literature.²⁶⁵ Prvi je pun hiperbola i romantičkih metafora, a ističe suprotnost gro-

²⁶⁰ HAZ, Akti Dir. pol., 1837, br. 9.

²⁶¹ A ne u kolovozu godine 1836, kao što bi se moglo zaključiti po Valentinelliju (o. c. u noti 46, str. 61).

²⁶² Tu se spominju cvrčci što ometaju san Zadrana u ljetnim noćima ili se govori o ljudima i njihovim različitim ukusima u znanosti, književnosti i ljubavi (njegov je ideal romantički tip žene), o pušačima itd.

²⁶³ I. Franceschi, »Belle arti«. GZ, 1837, br. 43.

²⁶⁴ GZ, 1837, br. 87.

²⁶⁵ GZ, 1837, br. 45. i 49.

zničava nadahnuća i hladnog, neprijateljskog stava publike; u drugom se daje sintetičan pregled razvitka književnosti na Apeninskom poluo-toku, a završava izjavom o romantičkom pjesništvu koje je jedina istinska poezija i »skrivena misao tih osam stoljeća«. Također i oni članci koje potpisuje »l'estensore« Marko Kažotić i u kojima nastavlja tradiciju poučno-statističkog opisa domovine (npr. »Lettere sulla Dalmazia«)²⁶⁶ napisani su na nov način, najčešće u obliku neposrednog pripovijedanja ili u pismima, subjektivnog i patetičnog stila. Čini se da je njegova tendencija bila da antikvarsko-arheološki podlistak pretvori u živ i zanimljiv, romantički i beletristički listić, pun humora i lirskog zanosa, pretežno otvoren književnim temama, makar i pomodnim, a manje eruditskim polemikama.

U tom prvom godištu novog urednika pojavili su se i slavistički prilozii Franje Carrare. Dalmatinski čitaoci bili su prvi put (u službenom listu) upoznati s novostima u slavističkoj znanosti: Carrara opširno govori o »rijetkom talentu« Kopitara, koji je oborio krivu tezu »značajnog češkog književnika« Dobrowskog o podrijetlu glagoljske liturgijske književnosti.²⁶⁷ Značajan je rodoljubni stav pisca koji zaključuje da su Kopitarovi dokazi lijep doprinos slavi naše Dalmacije, jer su Istrani i Dalmatinci jedini od šezdeset milijuna Slavena koji su sačuvali čist starocrkvenoslavenski jezik. Carrara je osobno poznao Kopitara, pa to ističe u svom članku. Ozbiljan i zanimljiv, njegov prilog o »Kločevu glagoljašu« završava toplim pozivom Dalmatincima da se prihvate proučavanja književnosti koja je nekada prevladavala u njihovoj zemlji, a danas još živi na uskom pojasu uz obalu. Takav stav nije bio samo plod Carrarina zanosa zbog veza u Beču i poznanstava u tamnošnjem krugu slavista (upoznao je i Vuka), već se podudarao i sa slavodalmatinskim osjećajima domaćih intelektualaca, pa i s tendencijama urednika.

U istom godištu uz Carrarin poziv na proučavanje još žive slavenske starine izišao je i Nisiteov »poziv obrazovanoj mladeži dalmatinskoj«. »Hvarnjanin kamenoštioc«, kako ga naziva Tommaseo,²⁶⁸ ide u još dalju drevnost, pa stare Ilire naziva našim praroditeljima, a njihovu povijest drži podjednako našom kao što je i ona kasnijih razdoblja. Upravo zato što su rimski povjesničari, »drevni naši neprijatelji«, drsko iskrivljivali ili prešućivali »slavu naših Otaca«, P. Nisiteo (1774–1866) preporuča Dalmatincima da obrate pažnju baš ilirskim izvorima svoje povijesti.²⁶⁹ U članku »Un voto da compiersi« šibenski kroničar A. Fenzi (1774–1864) zalagao se za kult velikih ljudi i za proučavanje srednjovjekovne prošlosti Dalmacije, koja je dala također primjere ve-

²⁶⁶ GZ, 1837, br. 32, 41, 53. i 54.

²⁶⁷ GZ, 1837, br. 42.

²⁶⁸ U pismu Š. Popoviću, dne 28. travnja 1846 (FCNB, sv. 173, 13).

²⁶⁹ GZ, 1837, br. 89. O P. Nisiteu pisao je I. Vidović (*Manuale del regno di Dalmazia*, IV/1874, str. 134–42) i A. Petravić (*Studije i portreti*, Zagreb 1905, str. 239–82).

ličine: gradske statute, karitativne ustanove, pomorstvo itd., i to sve u ona četiri stoljeća koja obično držimo srednjovjekovnim mrakom.²⁷⁰

Dodamo li tim pozivima mnogobrojne originalne članke Kažotičeve, posvećene dalmatinskim gradovima, njihovoj prošlosti i sadašnjosti, pa opise Dalmatinske zagore, narodnih običaja i života, bit će nam jasnija širina shvaćanja i urednika i njegovih suradnika, koji su htjeli obuhvatiti svu suvremenu Dalmaciju i njezinu prošlost i stvoriti, s autonomističkih pozicija, sintetičku sliku domovine u sinhroniji i dijahroniji, kao što je to romantička kultura i zahtijevala. U razdoblju prije narodnog preporoda takva sloga domaćih ljudi bez obzira na podrijetlo bila je moguća, jer su svi imali zajedničko talijansko obrazovanje i, uz dosta uske provincijalne vidike, posjedovali su svi istu težnju da rodni kraj čim prije kulturno i ekonomski podignu i ponovo uvrste u red naprednijih zemalja. Razlike koje su tada postojale bile su manje etničke, a više političke prirode: neki se priklanjaju neminovnosti stranog apsolutističkog režima, a drugi su u otvorenoj ili tihoj oporbi krutim austrijskim generalima i policijskim preturima. Proces nacionalnog opredjeljivanja i političkog previranja bit će jači u četrdesetim godinama, nakon Markove smrti. U drugoj polovici tridesetih godina on je mogao bez teškoća okupljati u svom listu vrlo širok krug suradnika: uz već spomenute Carraru i Nisitea, mladog i nadarenog Ivana Franceschija, marljivog erudita i poligrafa Matu Kapora, polemičnog i osamljenog Antuna Fenzija, pa rodoljuba Antuna Kaznačića, splitskog načelnika i stihotvorca Leonarda Dudana (1798–1864), mladog Zadranina i kasnije poznatog domaćeg povjesničara Josipa Ferrari-Cupillija, trogirskog liječnika G. B. Brugnona, makarskog doktora Müllera, svećenika, profesora i književnika A. A. Grubišića (1810–82), Kotoranina Urbana Rafaelija (1807–48), autora članaka iz povijesti njegova zavičaja, pukovnika grofa od Karacsaya, slikara i pisca iz Hrvatske, mladog prevodioca naših narodnih pjesama N. Stipišića, člaka zadarskog sjemeništa i, naravno, niz drugih Dalmatinaca koji su od prigode do prigode uzimali pero u ruke.

No već iduće godine kao da se »Yestensore Casotti« zamorio ili je njegovo zanimanje privlačilo što drugo. Temeljne tendencije nije promijenio, no njegovi originalni članci manje su česti, a slabija je i vanjska suradnja. Umjesto toga podlistak je pun različitih zanimljivih svaštica, pokupljenih u talijanskim i austrijskim novinama. A upravo takvu fizionomiju podlistka, u kojoj neće imati prednost književni i znanstveni prilozi, Kažotić je najavio u novogodišnjem programskom feljtonu za godinu 1838.²⁷¹ U nepotpisanom prilogu napisanom njemu svojstve-

²⁷⁰ GZ, 1837, br. 2. Fenzi je objavio nešto stihova (u *Il puro omaggio*, Zadar 1804) i niz članaka, pretežno povijesnih i ekonomskih (GZ, 1836, 1842, 1844; *La Dalmazia*, 1845, 1846; *Strenna dalmata*, 1847; *Il Rammentatore dalmato*, 1876; također posmrtno tiskan mu je rad »Notizie intorno a Sebenico« u *Il Nuovo cronista di Sebenico*, IV, str. 110. i d.).

²⁷¹ »La Gazzetta di Zara«, GZ, 1838, br. 3.

nim šaljivim i ironičnim tonom određuje se profil podlistka u sedmom godištu zadarskih novina: neće objavljivati samo najbolje priloge iz talijanskih i drugih listova već će u prvom redu voditi računa o domaćim predmetima, kako ne bi pala u zaborav pokrajinska povijest; opisivat će običaje i društveno stanje i donositi građu koja će poslužiti filozofu za njegova razmišljanja; bit će tu štiva za liječnike, pravnike, državničke, tvorničare, zanatlije, putnike, žene, a najviše za besposličare, jer su oni glavna podrška novinama. Govoreći o pjesnicima i književnicima, mislio je na sebe i na svoj rad: »... si rallegrì il poeta nella pittura di una gente e di un suolo variatissimi, e di una natura quale in Dalmazia si presenta veramente poetica; ottenga il romanziere sfogo a sue fantasie nel racconto di tanti fatti che tacciono sotto alla caligine del passato, e che dall'oscurità dell'oblio domandano luce e vita dalla penna di alcun valente scrittore«.

U sedmom godištu ima aktualnih priloga prenesenih iz stranih novina, kao što je to npr. »Tratti di fisonomia morale del giorno«,²⁷² gdje se raspravlja o novom čovjeku koji će se poslužiti i zločinom da bi uspio u životu, dakle o tipu Stendhalova Julien Sorela. Korčulanin Ivan Zaffron poslao je vrlo živ dopis o porincu korčulanske lađe,²⁷³ a urednik je prenio iz poznatog romantičkog mletačkog časopisa *Il Gondoliere* (1833–48) dva članka iz povijesti književnosti, »I secentisti« i »Gli ossianeschi«,²⁷⁴ koji se odlikuju vrijednim zapažanjima i suvremenim gledanjem na književnost. Nepotpisani članak o Ossianovim pjesmama i prevodiocu Cesarottiju napisao je tada vrlo popularni romantički pjesnik Luigi Carrer. Članak je bio ponovo tiskan u izabranim djelima tog pisca,²⁷⁵ a navodi ga i G. Balsamo Crivelli u predgovoru novog izdanja Cesarottijevih prepjeva,²⁷⁶ pa je i to potvrda Kažotićeva ukusa i kulture. Mada je baš te godine objavio svoj roman *Il Bano Horvath*, najbliži ekstremnoj romantičkoj modi u Italiji, Kažotić je zabilježio i promjenu književnog ukusa i opadanje zanimanja za povijesni roman.²⁷⁷ Kao i u prošlom godištu, ponovo je prenio jedan članak o Danteu, piscu kojega su pravu veličinu otkrili romantičari, ovoga puta o njegovu kultu u Italiji. Od izvornih feljtona zaslužuje pažnju njegova kritika Cantùova romana *La Margherita Pusterla*. Konačno i u ovom godištu nalazimo jedan »ilirski« pjesnički sastav,²⁷⁸ što je dokaz da urednik nije načelno odbacivao suradnju na hrvatskom jeziku.

Neko godine 1839. dolazi do nekog preokreta u uređivanju podlistka. Moto »Guarda e passa« promijenili su izdavači u »Utile dulci« i objasnili to u posebnom programatskom članku:²⁷⁹ želja im je uvijek bila

²⁷² GZ, 1838, br. 6.

²⁷³ »La varazione della nave curzolana«, GZ, 1838, br. 7.

²⁷⁴ GZ, 1838, br. 73, 79. i 82.

²⁷⁵ L. Carrer, *Opere scelte*, Firenze 1855, str. 512–16.

²⁷⁶ M. Cesarotti, *Poemi di Ossian*, Turin 1924, str. XVI–XVII.

²⁷⁷ GZ, 1838, br. 11.

²⁷⁸ GZ, 1838, br. 63.

²⁷⁹ GZ, 1839, br. 3.

da izdaju list u skladu s položajem i potrebama pokrajine i zato će od sada prebaciti težište podlistka na priloge od opće, praktične koristi, »isključujući polemike, bizarnosti, pustolovine, uopće sve beletrističke brbljarije«. Zbog toga će najviše prostora davati člancima o uzgoju biljaka i domaćih životinja, o svilenoj bubi i pčelama, a za trgovce donosit će sedmični bilten po tršćanskom listu *Il Lloyd austriaco* – jer su poljoprivreda i zanati glavni nosioci općeg blagostanja. Očito je da Kažotičev subjektivno-beletristički pravac nije naišao na opće simpatije, pa on prihvaća novi kurs izdavača i puni list člancima o maslinama, šećernoj repi, veterinarstvu, geologiji, željeznici, kirurgiji, frenologiji i drugim korisnim stvarima. No iako u manjoj mjeri, nastavio je i vlastitom originalnom suradnjom.²⁸⁰ Iz Faville prenio je članak Dal'Ongara »Sopra un nuovo quadro di Francesco Salghetti«;²⁸¹ riječ je o uljenoj slici što prikazuje slijepog guslara u melankoličnom ugodaju večernjeg pejzaža i idiličnom seoskom ambijentu u kojem se slučajno našao i jedan *Aiduco*. Snažne slavenske simpatije i dalmatinsko rodoljublje Kažotić je još jednom pokazao objavljujući polemički članak dra A. Kaznačića²⁸² s uvodnom bilješkom u kojoj ističe da s osobitom radošću donosi taj prilog jer »na izvrstan način brani našu stvar, tj. stvar svih Dalmatinaca, onih što pišu na talijanskom jeziku, kao i onih što pišu na slavenskom«. Kaznačić naime odgovara anonimnom talijanskom suradniku milanske *Mode* koji je pohvalio njegov prijevod Manzonijeve ode »Peti svibanj«, ali je naš jezik nazvao »barbarskim«. To je potaknulo Kaznačića da opširno odgovori i da preko stupaca Kažotičeva podlistka vrši propagandu južnoslavenskih, ilirskih ideja: hvali napredak Slavena uopće, spominjući posebno »gornju Iliriju« i rad o jeziku grofa Draškovića, pa književnost Dubrovčana, Dalmatinaca, Iliraca, Slavonaca, Srbijanaca i oko pedeset književnih listova slavenskih, no osvrće se kritički na dalmatinski pravopis; na kraju veliča ugledne Dalmatince iz prošlih vremena koji su unatoč teškim prilikama podržavali sjaj i slavu narodnog jezika. U jednom od rijetkih sačuvanih pisama Kažotičevih ponovo se govori o toj polemici. Čini se da je upravo on došao na misao da se odgovori anonimnom Talijanu (po njegovu mišljenju radilo se o nekom novinarskom početniku), jer, kako on tvrdi, »mi, tj. Dalmatinci, moramo se pod svaku cijenu međusobno podržavati«; stoga je požurio da objavi Kaznačićev članak koji je u potpunosti prihvaćao.²⁸³ U tom se godištu javlja i Nikola Tommaseo, koji se upravo vratio iz prvog izgnanstva,²⁸⁴ a ustrajni suradnik A. Fenzi piše biografiju R. A. Michieli-Vitturija, u nadi da će velik posao što su

²⁸⁰ Npr. o vizijama u groznici (»Un'ora di febbre«, GZ, 1839, br. 35), o Zadru (»Dalla Piazza dei Signori fin sotto ai Cinque Pozzi«, br. 31), o cvijeću »I fiori«, br. 58), o sultanu Mahmudu II (br. 61) itd.

²⁸¹ GZ, 1839, br. 93.

²⁸² GZ, 1839, br. 85.

²⁸³ Usp. *L'Epidauritano*, Dubrovnik 1898, str. 52–53.

²⁸⁴ GZ, 1839, br. 14.

ga započele poljoprivredne akademije na kraju XVIII stoljeća biti još uspješnije nastavljene pod prosvijećenim austrijskim režimom. Upravo takav duh provijava cijelim godištem.

Iduća 1840. godina nije donijela značajnih promjena u Kažotićevu podlistku. Urednik se malo javljao originalnim priložima, osim kao kazališni kroničar.²⁸⁵ Značajniji su članci koje je prenio iz stranih novina: u br. 93. i 94. nalazimo odlomak iz neobjavljenog djela V. Hugoa, tiskan sa željom da »naši čitaoci imaju primjer romantizma primijenjena na filozofiju povijesti«. Iz *Daguerrotipa* prenio je sastav Angela Brofferija, pisca, novinara i temperamentnog polemičara, pod naslovom »Il letterato italiano«,²⁸⁶ u kojem talijanski autor brani tzv. »sitnu književnost« (*la minuta letteratura*), naime žurnalizam, koji, po njemu, mogu stvarati samo dobri pisci. Brofferio žustro ustaje u obranu svog poziva u ime moderne, pučke i nacionalne književnosti, jer su za suvremeno čovječanstvo novine ono što je za drevne narode bio forum. Prvi naš urednik i novinar prenio je mišljenje talijanskog kolege, jer je u njegovim riječima našao poimanje žurnalizma kako ga je i sam shvaćao: »Voi non lo ignoriate che scrivere rapidamente, concitamente di tutto e per tutti, che il mutare di continuo stile, soggetto, ordine e forma, che mostrarsi a vicenda grave e scherzevole, leggiero e profondo, aspro e soave, che il tendere per cento vie e sotto cento aspetti ad un solo scopo, non è impresa da pigliare a gabbo . . .«.

U ovom godištu ponovo se jače javlja zanimanje za slavensku povijest i kulturu, kojoj će od sada biti posvećeno sve više prostora u dalmatinskim novinama na talijanskom jeziku. Prilog Franje Carrare »Di uno nuovo scritto del Kopitar«,²⁸⁷ posvećen L. Dudanu, ozbiljan je informativan sastav prožet osjećajem sveslavenskog kulturnog jedinstva. Po Carrari dobra volja, takmičenje i napredak karakteriziraju suvremeni »književni slavizam« (*Slavismo letterario*); pri tom iznosi precizne podatke o broju književnih društava i listova u slavenskim zemljama i hvali tipografsku raskoš *Novina horvatskih* i *Danice ilirske*. Takvi članci nisu imali samo informativno značenje: djelovali su i kao propaganda za slavenski preporod, jer su razbijali ukorijenjene predrasude o kulturnoj zaostalosti slavenskih naroda. Sličnog je značenja, iako manje znanstvene preciznosti, prilog u kojem se iznosi mišljenje historičara Jovana Raića da su i Avari bili Slaveni.²⁸⁸ No bez obzira na povijesnu vrijednost takvih mišljenja, i ovaj anonimni članak ide u red nastojanja da se arheološkim, filološkim i povijesnim razlozima uveća »slava« naše narodnosti u Dalmaciji.

²⁸⁵ Objavio je svega dva značajnija feljtona: »Il muro delle fade« u br. 76. i povijesni odlomak »Marino Faliero sotto Zara« u br. 83.

²⁸⁶ GZ, 1840, br. 40.

²⁸⁷ GZ, 1840, br. 59. i 60.

²⁸⁸ »Delle diverse tribù de' Slavi ecc. ecc. dell'archimandrito Giovanni Raich - Edizione di Vienna 1794. - Libro I. Cap. XVII. degli Avari-Slavi«, GZ, 1840, br. 80.

Podlistak godine 1841. posljednji je koji Marko Kažotić uređuje do kraja, i to s mnogo zalaganja i predanosti. Gotovo u svakom broju nalazimo potpis »estensora«, iako pretežno uz kraće članke, najčešće kazališne kritike i bilješke. Urednik je ponovno istisnuo poljoprivredne i znanstvene svaštice, koje, osim rijetkih velesposjednika, poljoprivrednici i tako nisu čitali. Zanimanje za književnost politički nadahnutu pomalo je raslo u našim i talijanskim pokrajinama austrijskog carstva. Tako u ovom godištu susrećemo nekoliko mišljenja o Tommaseovu romanu *Fede e bellezza*, što je izazvalo žučne polemike u Italiji, a glasove simpatije i antipatije i u našim dalmatinskim gradovima. Kažotić je najprije prenio prikaz objavljen u *Gazzetta di Venezia*, u kojem se oduševljeno govori o tom stilski i strukturalno vrlo zanimljivom djelu. Tommaseov roman nije za one koji traže »una morale facile, conciscentente, domiciliata e transigente«. ²⁸⁹ Drugi je članak prenio iz milanskog lista *Il Pirata*, u kojem se dijele i pohvale i kritike. ²⁹⁰ Tommaseo, naime, izvrsno poznaje neshvatljive suprotnosti i strasti što vladaju ljudskom dušom i otkriva mješavinu veličine i bijede što se krije u našoj prirodi, no stil mu je neujednačen, a leksik arhaičan. Kažotić je prenio iz *Faville* Tommaseov proglas za zbirku narodnih pjesama toskanskih, korzičkih, ilirskih i grčkih, u kojem su i poznate misli o ljepoti i značenju narodne poezije u skladu sa suvremenim shvaćanjima romantičke škole. S osobitim je zadovoljstvom primao suradnju svog velikog sunarodnjaka: »... ché mio desiderio è di fregiar le nostre pagine dei suoi concetti« – pisao mu je 4. rujna godine 1840. i molio ga da pomogne njegovu listu. Tada je mogao tražiti od njega ne samo već objavljene članke već i nove, jer je cenzura izmijenila svoj raniji stav prema čovjeku »vrlo protivnom zakonima najsretnijeg austrijskog carstva« (dotada je *Gazzetta di Zara* mogla objavljivati samo takve Tommaseove članke što su već bili tiskani u nekom, osobito lombardsko-mletačkom, listu). ²⁹¹

Etički i politički angažirana talijanska književnost iz četrdesetih godina odrazila se i na stupcima Kažotićeva podlistka. Tada se više govori o dobrotvornim ustanovama i siromasima ili o društvenim pitanjima, na primjer o teškom položaju dječaka u engleskim tvornicama. ²⁹² Odras urednikovih zanimanja bit će osobito nekoliko prenesenih članaka o romanu, u kojima je riječ prvenstveno o problemima fikcije i povijesne autentičnosti u historijskom romanu. Za urednikova je shva-

²⁸⁹ GZ, 1841, br. 2.

²⁹⁰ GZ, 1841, br. 15.

²⁹¹ Kažotić je razgovarao s Tommaseom u jeseni 1839. nakon njegova povratka iz prvog izgnanstva. Tom prilikom Tommaseo mu je pohvalio Kaznačićev prijevod Manzonijsve ode *Peti svibanj*: »Tommaseo [...] mi assicurò che la traduzione dell'Ode del Manzoni fatta da Lei ha alcuni passi, che eccedono in merito l'originale. Questo è sommo encomio ed io me ne congratulo« (»Lettera del letterato Marco de Casotti al signor Antonio Casznacich, avvocato a Ragusa«, objavljena u *L'Epidauritano*, Dubrovnik 1898, str. 52-53).

²⁹² GZ, 1841, br. 5, 24, 50. i 68.

čanja najzanimljiviji članak prenesen iz *Faville*, u kojem se govori općenito o razvitku te najznačajnije moderne epske vrste, osuđuje tipični povijesni roman i zaključuje: »Per mio avviso il romanzo dovrebbe versarsi nella descrizione de' costumi nostri, de' costumi della nostra patria e non di quelli dell'altrui... nella descrizione stessa è il documento.«²⁹³ Takva su mišljenja logičan odraz zaokreta prema realizmu u talijanskoj pripovjedačkoj književnosti, promjene koja se pomalo nazire upravo tih godina u psihološkim inovacijama Tommaseove proze što opisuje junake iz suvremenog života i u čovjekoljubivo-sentimentalnoj Dall'Ongarovoj noveli. Kažotić je baš tada pisao svoje »prizore iz morlačkog života«, *Il Berretto rosso*, u kojima je slikao život i običaje svog naroda u razdoblju ne odviše udaljenom od onoga u kojem je sam živio.

U istom devetom godištu zadarskih novina pretiskao je i nekoliko priloga u kojima se raspravlja o lijepom i pitanjima estetike općenito. I to je simptom urednikovih sklonosti i zanimanja što nisu bila u suptrotnosti s novom, jače naglašenom estetsko-etičkom orijentacijom u kojoj je prednjačio Tommaseo (*il bello e il vero*). U članku »Del bello nelle arti« raspravlja se o različitosti ukusa u pojedinih ljudi i naroda, pa se lijepo ne može odrediti jednom zauvijek i za svagda, dok se istini približavamo postepeno.²⁹⁴ U članku M. B. D'Azeglia »Pensieri artistici« slikarskoj se umjetnosti pridaje uzvišena dužnost »učiteljice života« što slavi plemenita djela velikih sinova naroda ili bilježi narodne običaje i uspomene. Stoga se odriče sloboda romantičkim slikarima koji su uveli kult ružnog, okrutne motive i užasne doživljaje.²⁹⁵

Odrazi ilirskog narodnog preporoda i buđenja hrvatske knjige u Dalmaciji odjeknuli su bez većih smetnji i na stupcima Kažotićeva podlistka. A. Kaznačić objavio je pozitivan i nekritičan prikaz *Anke i Stanke* pjesnikinje Ane Vidovićeve, tog »najugodnijeg dara svima što cijene ilirsko pjesništvo«, jer su njezini »sinovi prirode« uistinu narodni likovi, a »opisi i slike puni nježnosti i istine.«²⁹⁶ Iz *Danice ilirske* preveden je također topao prikaz malog pjesmotvora. Zadar se tu naziva našom Atikom i hvali najčišći ilirski duh Anin, jer je njezina želja da raspali ljubav prema narodnom jeziku u dalmatinskih čitateljica.²⁹⁷ Uistinu, neka »Amica N. N.« javila se uredniku, »kao odjek osjećaja svih dalmatinskih gospođa«, sa željom da njezino pismo bude uvršteno u književni podlistak.²⁹⁸

U posljednjoj godini života (1842) Kažotić je uređivao list po prilici do polovice ožujka. Otada se njegovo ime više ne javlja, a podlistak

²⁹³ GZ, 1841, br. 27. i 95.

²⁹⁴ GZ, 1841, br. 43.

²⁹⁵ I ovaj članak prenesen je iz *Mode*, GZ, 1841, br. 49. Učeno se raspravlja o lijepom u br. 104. i 105 (»Estetica. Il Bello«), a o različitim slojevima književnosti u br. 106.

²⁹⁶ GZ, 1841, br. 34.

²⁹⁷ GZ, 1841, br. 56.

²⁹⁸ GZ, 1841, br. 94.

je sve mršaviji i prazniji. Neposredno nakon njegove smrti više puta će izostati. U posljednjim mjesecima izišlo je nekoliko njegovih kozerija, »prizora iz života« i prikaza kazališnih predstava, pa jedan Tomaseov prilog prožet dubokom simpatijom za rodni kraj.²⁹⁹

Za Kažotićeva razdoblja prve moderne dalmatinske novine nisu zaostajale za suvremenim talijanskim i austrijskim pokrajinskim glasilima. Mnogobrojnim prilogima u podlistku dosta su vjerno odražavale kulturne, književne i novinarske mogućnosti naših obrazovanih ljudi u Dalmaciji onog vremena. Kada se prihvatio uredničkog posla (bilo je to plaćeno mjesto), Kažotić je našao već uveden podlistak s jasno utvrđenom pokrajinskom i dalmatinskom fizionomijom. On je u tom pravcu i nastavio, nastojeći pojačati beletrističko-zabavni ton. Pratio je književna kretanja ne samo u Italiji i Francuskoj već i u slavenskim zemljama koliko je to mogao s obzirom na cenzuru, na vlastita znanja i na zanimanje suradnika. No kao da mu je glavni cilj bio osloboditi povjereni mu novinski prostor od hladne erudicije i znanstvene pedanterije, kao i od površnog utilitarizma. Volio je ležerni, duhoviti, zabavni žurnalizam s literarnim ambicijama, što je zahtijevao suvremenu kulturu, dar i temperament. A toga je upravo naš urednik imao više negoli solidnog znanja u određenim oblastima. Zato njegova godišta donekle odudaraju i od onih prethodnih i od onih kasnijih, mada su i njegovi nasljednici u uredništvu (Franceschi, Brozović, Gömmel, Battaglini, Cudina) također isticali zanimanje za književnost i, osobito, dalmatinsku i slavensku problematiku. Ovu posljednju susrećemo sve više što se približujemo burnim danima godine 1848. i 1849. No tada, sa slobodom štampe i novim urednikom, V. Duplancićem (od 25. svibnja 1849), književni rad prožet slavenskim osjećajem i interesom potpuno se povlači pred otvorenom političkom problematikom liberalne i autonomističke tendencije.

2. Kažotićeva prisutnost u listu najviše se odrazila u marljivoj originalnoj suradnji. Širokih interesa i literarno nadaren, on je i u relativnom i u apsolutnom smislu objavio više vlastitih priloga negoli ijedan urednik prije ili poslije njega. Ti su prilozi vrlo različita sadržaja i opsega, od kratkih izvještaja o crkvenim propovijedima i novim operama do putopisnih i folklornih feljtona, pa neizbježivih »bizarnosti«, »prizora iz života« i drugih novinarskih vrsta tada u modi. Usvje je objavio 132 crtice i članka, najviše u prvoj godini urednikovanja (32). Započeo je surađivati u podlistku svog prijatelja prof. Brambille još godine 1835, a prvi novinski članak posvetio je narodnim običajima, bolje reći seljačkom životu koji mu nije bio sasvim nepoznat. To je prva reportaža iz Dalmatinske zagore, i to iz pera našeg čovjeka: »Una notte in Morlacchia«. ³⁰⁰ U opis izleta u siromašno zagorsko selo uple-

²⁹⁹ To je pismo Šibenčaninu Robertu Visianiju i odgovor čuvenog botaničara, profesora padovanskog sveučilišta (GZ, 1842, br. 7. i 14).

³⁰⁰ GZ, 1835, br. 59.

ten je i prikaz nekih narodnih praznovjerja. Boje, raspoloženja i figure romantičke su, a pričanje jednostavno, dosta zanimljivo i puno pravog novinarskog ritma. Pa iako Kažotičev pokušaj da slijedi primjer Sternea i njegove osebujne ironije nije uspio, u cjelini članak je mogao zadovoljiti suvremene čitaoce i nije bio ispod razine sličnih putopisnih sastava u talijanskim novinama. Neke skice krševitog i siromašnog dalmatinskog krajolika zaslužuju pažnju već i zato što nitko prije Kažotića nije pokazao takav izrazito književan interes za taj dio naše domovine:

Eran sei ore ch'io viaggiava per le montagne – niun vivente mi venne dato d'incontrare – soltanto alcune pecore e poche capre mendicanti qua e là qualche foglia, e da lungi un pastore seduto sov'r un macigno, immobile come la statua d'una tomba. – Quale impressione penosa! [...] Su per la collina, di sotto è il villaggio – capanne disperse, tetto di paglia, una casuccia appena coperta di lamine di pietra. È quella dell'ambassà, così mi diceva la guida. [...] Di faccia alla casuccia dell'ambassà si arresta d'un subito il mio ronzino. Un uomo abbronzito dal sole, raso mezza la testa, con enormi mustacchi mi accoglie, e mi s'inchina fino a terra; quattro in cinque donne, ed altrettanti giovanotti, in capo ad essi una vecchiarrella accorrono al nuovo ospite, chiedono di mia salute, mi baciano la mano,

U pričanje koje prekida pretjeranim romantičkim poredbama (olovni nebeski svod podsjeća ga na oko utamničenika, melankolična dalmatinska priroda na ostavljenu djevicu) dosta je vješto upleo opis nekih običaja i praznovjerica, a da pri tom nije prekinuo dinamičan ritam svoje žurnalističke proze:

Stracco, e bagnato ammanisco un tronco d'albero scavato con che misurano le biade, per dividere insieme a lei il favor della fiamma, vo per assidermi. No. Che cos'è? No per amor di Dio, sento gridarmi, non vi sedete sopra, che non vi avrete figli maschi: io fui sorpreso dal pregiudizio e ridendo in segreto ubbidii. Mi si diede allora una specie di tripode di legno rozzo, greggio mal fermo, sedie di quei paesi...

La sera inoltrava, la pioggia andava lentamente cessando, la luna poco a poco vinceva la tenebria, ora compariva dal grembo delle nubi, ora dalle nubi veniva coperta. Ma eccola già, quale un guerriero, vincente, limpidissima in mezzo a una massa di nugoli. Un lattante morlacchetto vagiva nella sua culla, il suo vagire mi molestava, a dir vero, ed invocava di tutta l'anima la quiete del sonno a quel povero lagrimoso, e pace alle mie orecchie. Senti sventura! la luna, attraversando co' suoi raggi una di quelle tante fessure che si aprivano nell'abito riflesso aveva sul volto al morlacchetto. La madre se ne avvede, vi accorre, e temendo, ella me lo disse, che l'astro argenteo s divorasse la sua prole, trae lungi da noi a riposare e culla e figlio dal raggio vorace.

Živim pripovijedanjem odlikuju se i neki drugi njegovi članci s izleta po Dalmaciji. U »Una cavalcata sul mulo«³⁰¹ opisuje naporno putovanje vrletnim stazama, živopisan krajolik bračkih obala i, s iskrenim udivljenjem, napredno selo bračkih pomoraca. Kao i obično njegova je reportaža strukturirana po romantičkom ukusu, naime u suprotnostima negostoljubivih kamenitih bogaza i civiliziranog, ugodnog sela pomorskih kapetana. No stvarni podaci iz naših pejzaža ipak se gube u konvencionalnom slikanju po kojem svi njegovi opisi slične na suvremene *stampe*, doduše s preciznim crtežom i nježnom prozračnošću boja, ali s namještenom idiličnošću i pomodnom pitoresknošću. U »Costumi nazionali«³⁰² opisuje nekoliko ljubavnih prizora u sredinama koje su vrlo različite po kulturi i običajima (Italija, Njemačka, Francuska, »Morlakija«). Tu je najviše došla do izražaja njegova romantička literarna kultura: mlada Talijanka plače nad sudbinom Ildegonde, junakinje iz istoimene Grossijeve novele u stihovima; idilički prizor u Njemačkoj odraz je konvencionalne romantičke slike o sanjarskoj, osjećajnoj zemlji pjesnika, glazbe i smisla za prirodu.^{302a} Na kraju pisac se vraća u realnost morlačkog sela, gdje sluša stihove iz narodne pjesme i promatra grube njezosti seoskih ljubavnika. I ovdje navodi karakteristične stihove. ovog puta po četiri stiha u originalu i talijanskom prijevodu iz *Pjesmarice* Andrije Kačića Miošića. U članku »Scene morlacche«³⁰³ opisao je pogrebne običaje i one uz krštenje, pa prvo obrezivanje kose. No dosta precizne folklorne vijesti nisu same sebi svrhom: pisac želi istaći i majčinu ljubav, odnosno jednakost osjećaja u svim stupnjevima civilizacije. Dapače, u krugu tih jednostavnih ljudi on nalazi dublje društvene i moralne osjećaje negoli je to slučaj u gradskoj sredini.

Prihvativši obavezu da ispunjava feljton originalnim i zanimljivim štivom, Kažotić se morao okušati na raznim područjima novinarskog posla. On je jedan od prvih domaćih likovnih kritičara, naravno prema suvremenim kriterijima, po kojima se sud o slici uglavnom svodio na opis njezina anegdotskog sadržaja, uz sasvim skromne opaske o čisto likovnim vrednotama.³⁰⁴ Značajniji je njegov rad na polju književne kritike. Tu je naš urednik imao bolju spremu, ukus i modernu osjećajnost, a naravno i određene literarne simpatije. Tih godina zanimanje za život i djelo Waltera Scotta počelo je slabiti, pa umjesto o njem, stupce zabavnih i beletrističkih novina pune vijesti o javnom i obiteljskom

³⁰¹ GZ, 1837, br. 25.

³⁰² GZ, 1837, br. 31.

^{302a} Toj su romantičkoj slici Njemačke pridonijeli gđa Staël, Nodier, Nerval i drugi francuski pisci. Usp. P. Jourda, o. c. u noti 115, bilješka 208, pogl. III («L'Allemagne»), *passim*. Kažotićevi njemački zaljubljenici govore o ljubavi i smrti i čitaju Bürgerovu »Lenore«, djelo »najvećeg njemačkog pjesnika« koji je »moćne misli« i »uzvišena zanosac«. Kažotić navodi i nekoliko stihova iz »Lenore«, i to iz neobjavljena prijevoda napravljena po originalu od Zadrana Federica de Paitonija.

³⁰³ GZ, 1837, br. 36.

³⁰⁴ Npr. »Costumi nazionali. Un dipinto del sig. Francesco Salghetti«, GZ, 1837, br. 59.

životu, ukusu i shvaćanjima V. Hugoa. U razdoblju od 1827. do 1848. sva su njegova djela prikazana u talijanskoj štampi, naravno i u listovima koje i Kažotić čita (*Lo Spettatore, Il Ricoglitore italiano e straniero, La Rivista europea, Antologia, Il Gondoliere, L'Eco, La Moda, Il Figaro* itd.). Populariziraju ga osobito kazališni ljudi Giacinto Battaglia i Opprandino Arrivabene u *L'Eco* i *Il Figaro*. Kao primjer tog zanimanja literarni historičar A. Galletti navodi sastav »Saggio del romanticismo applicato alla filosofia della storia«³⁰⁵ – napis koji je prenio u svoj list i naš urednik. U članku »Bizzarrie«³⁰⁶ objavio je dva odlomka iz Hugoove proze koju je upravo čitao, naime opis ljudožderske radosti Hana islandskog i nježnu sliku majčinske ljubavi iz *Notre Dame de Paris*, kao primjer potpune romantičke antiteze. Takvo ga je štivo privlačilo i uzbuđivalo, pa je nešto kasnije objavio originalan prilog »Vittore Ugo e il sistema nervoso«,³⁰⁷ zanimljiv pokušaj da se objasne duboki uzroci romantičkog ukusa i senzibiliteta. Kao i gđa Staël i niz suvremeni kritičara, Kažotić vidi korijene romantizma u velikim historijskim katastrofama na kraju XVIII stoljeća. No po njegovu mišljenju promjene ukusa više su biološke prirode negoli društvene: iako se društveno tijelo umirilo, duhovi su bili naviknuti na užase; droga našeg vremena je književnost što je napustila pravila i teorije za ljubav snažnih i tamnih strasti, u neurednosti stila, ideja i osjećaja. Jedino ružno i zastrašujuće u prirodi i moralnom svijetu može zadovoljiti težnju za jakim emocijama kojih je bilo najviše u srednjem vijeku, pa je barbarstvo postalo – veličina, zločin – vrlina, a razbojstvo – hrabrost. Društvo prikazuju u mračnim bojama Byron, Schiller, Goethe, a osobito V. Hugo, čija djela prožimaju čitaoca drhtajem očaja i okamenjuju ga užasom. Čini mu se da je takva knjiga štetna onom koji joj se povjerava i uživa u njoj, jer ga navikava na zločine i strahote, pa sanja stratišta, krvnike, otrove, bodeže, lešine, zatvore, krikove, prokletstva. Evo kako je naš Dalmatinac doživljao Hugoova mladenačka djela: duša ti se davi u viru ognja, nešto ti stiše srce, a nakon zanosna, živčani sustav žrtva je atonije i mrtvila. Stoga Marko Kažotić preporučuje Hugoove romane samo zrelim i iskusnim osobama.

Kažotić je zapravo volio romantičku književnost, a osobito njezina naj snažnijeg predstavnika u tim godinama; no osuđivao je ono što ga je zapravo privlačilo, jer je to bilo u suprotnosti s vladajućim moralom i građanskim normama.³⁰⁸ To dokazuje i činjenica da je upravo te elemente kojima je činio svojevrsnu reklamu u svom listu unio u roman *Il Bano Horvath* što ga je tada pisao. Stoga neće biti tačno da je Kažotić općenito za romantiku sentimentalnosti u stilu B. de

³⁰⁵ Usp. A. Galletti, »L'opera di Vittor Hugo nella letteratura italiana«, *Giornale storico della letteratura italiana*, Suppl. n. 7, Turin 1904, str. 29.

³⁰⁶ GZ, 1837, br. 66.

³⁰⁷ GZ, 1837, br. 74.

³⁰⁸ Klasicistička i proaustrijska *Biblioteca italiana* optuživala je V. Hugoa zbog pomanjkanja »vjerskog osjećaja, moralnosti, dobra ukusa, savjesti«. To su bile teške optužbe u vremenu u kojem se izjednačavalo vjersko uvjerenje, političko opredjeljenje i moralni život građana. Usp. A. Galletti, o. c. u noti 305, str. 172.

Saint-Pierrea i Chateaubrianda.³⁰⁹ Mada u službenim novinama Kažotić osuđuje »crni« romantizam Guerrazzija i Hugoa, njime je ipak obuzet, pa kao epigon nastoji da ga prenese u vlastito književno stvaranje. O V. Hugou pisao je te godine još jedanput, i to na način koji potvrđuje njegovu simpatiju za velikog francuskog pisca. U ljetu 1837. dobio je talijanski prijevod drame *Lucrezia Borgia*, »jedne od najboljih u francuskom kazalištu«. Vjerojatno ohrabren uvodnim tekstom prevodioca i izdavača G. Battaglie, ističe prikaz majčinske ljubavi, kontrast zločina i najnežnijih osjećaja i teatarske efekte.³¹⁰ Kažotić hvali i zaslužnog talijanskog izdavača koji je upravo započeo s nizom prevedenih dramatskih djela iz stranih književnosti.³¹¹ Informirajući svoje čitaoce o važnijim zbivanjima u literarnom životu Italije i zapadne Evrope, Kažotić se istaknuo i kao prvi propagator romantičke škole u Dalmaciji. Njegovo shvaćanje romantizma spontani je doživljaj nekih temeljnih elemenata romantičkog *Weltanschauunga* i uglavnom se iscrpljuje u literarno-psihološkim preokupacijama bez dubljih nacionalno-političkih namjera, kao što je to bio slučaj u Italiji i nekim drugim zemljama. No možda je upravo u tome osebujnost njegove pojave, koja je odraz posebnih prilika u službenoj, austrijskoj i pokrajinski zaostaloj Dalmaciji. S druge strane, toliko interes za romantičkom osjećajnošću i maštu nećemo naći ni u kasnijim razdobljima.

Kao literarni kritičar podlistka zadarskih novina popratio je recenzijom knjigu propovijedi tada poznatog pisca G. Barbierija, a pisao je o Tommaseu, tršćanskom romantičaru Titu Delaberraga i Petranoviću *Ljubitelju prosvještenija*, srpsko-dalmatinskom magazinu za ljetu 1838. Članak o *Magazinu* imao je međutim reklamnu namjenu. Vlasnici *Gazette* izdavači braća Battara htjeli su svratiti pažnju na svoju tiskaru koja je tada bila upotpunjena ćirilskim slovima, pa je srpskim piscima bilo omogućeno da svoje radove tiskaju u Zadru, što je bilo milije i lokalnoj cenzuri. Uza sve to ne može se odreći rodoljubno značenje i nadahnuće ovim riječima, napisanima u zoru narodnog preporoda u Dalmaciji:

E difatti mentre l'Italia ci mandava le sue strenne, e vi leggiamo bensì cose bellissime, non una però che toccasse la primitiva nostra lingua, la slavo-illirica, o ci dicesse alcun ché di questa letteratura o della nostra storia; fu felicissimi

³⁰⁹ Usp. A. Petradić, o. c. u noti II, str. 29-30.

³¹⁰ Drukčije su mislili neki ugledni talijanski kritičari. L. Carrer drži da u *Lucrezii Borgia* nema pjesničkog jedinstva, jer materinski osjećaji i mnogobrojni zločini opisani u tom djelu ne idu zajedno (*Prose*, Firenca 1855, II, str. 65. i d., no naprije u *Il Gondoliere*). Zanimljivo je da je talijanska štampa više puta prigovarala Hugou zbog njegova neobjektivnog odnosa prema Talijanima, koje on redovito prikazuje kao vulgarne makijaveliste (razumije se zbog čisto književnih razloga). Takvi prigovori što su se odnosili najviše baš na *Lucreziju Borgia* Dalmatince Kažotića nisu dirali.

³¹¹ *CZ*, 1837, br. 79. G. Battaglia uložio je znatna sredstva za propagandu kazališne umjetnosti i romantičke književnosti, osobito strane. Utemeljio je list *Ricoglitore italiano e straniero*, kasnije *Rivista europea*. Ti su se listovi čitali i u Dalmaciji. U svojoj ediciji koju je Kažotić tako toplo pozdravio objavio je prijevode iz Hugoa, Vignya, Goethea, Dumasa, Souvestrea, Calderona, Grillparzera i drugih.

*mo pensiero quello del signor Petranovich, e degli altri suoi collaboratori di offrirci già pel terzo anno nell'opuscolo accennato, diremo così anche una strenna slavo-illirica, che per lo stile elegante ed aggiustato in cui viene scritta, e la buona scelta degli articoli che contiene non dubitiamo non abbia a riuscire gradita alla nazione slava, e ben accetta dovunque promuova in qualunque parte la coltura ed il buon gusto di questa bella e ricca lingua che suona in mezze a cinque milioni d'illirici che contiamo.*³¹²

Prikaz Cantùova romana *Margherita Pusterla* karakterističan je primjer Kažotićeva dometa u kritičarskom poslu.³¹³ Tu se izjasnio za umjereniji romantički pravac u stilu Manzoniya i Pellica, ali i za proaustrijsku književnost. Radilo se zapravo o spontanom literarnom konformizmu: preporučivao je talijanskom piscu da opiše posjetu austrijskog cara Milanu, što je on odista i učinio. No Kažotićev prikaz romana, koji je inače bio zabranjen od cenzure, nije bez vrijednosti, jer analizira namjenu djela, likove i umjetnost pisca, hvaleći stil, uspješno uvođenje govornog jezika, živost i zanimljivost cjeline. Naš kritičar iznosi i niz originalnih dojmova. Svida mu se lik redovnika, predstavnika prijateljstva i strpljivosti, pa realistički prizor uzbunjene gomile i tjeskobnih posljednjih trenutaka junakinje ovog talijanskog romana. Cantù drži velikim umjetnikom i ozbiljnim pripovijedačem što se može preporučiti svima, jer iz strašnih prizora izvlači pouke o ljubavi i samilosti. Što je najvažnije, politički i moralistički obziri nisu jedini elementi Kažotićeve kritičarske metode jer, mada je ocjena Cantùa kao pisca povijesnih romana previsoka, on je pokazao smisao za analizu književne građe i osjećaj za poeziju romana. Uz to naš prvi književni kritičar u Dalmaciji ne opterećuje svoj prikaz opširnim iznošenjem sadržaja, a tumačeći odnos likova i situacija, ističe utjecaj ovih posljednjih na osobe koje imaju neke stalne značajke, ali ne smiju biti stereotipne i uniforme, jer pisac treba da poznaje ljudsko srce i njegove promjene izazvane prilikama u kojima pojedinac živi.³¹⁴

3. Znanat dio Kažotićevih priloga u podlistku *Gazette di Zara* posvećen je domaćem kazalištu i kazališnoj umjetnosti koja je tada bila najdraža rasonoda gotovo svih slojeva gradskog stanovništva. Drame, komedije, opere, o pokladama veljuni, pa proslava careva rođendana privlače uvijek mnoštvo svijeta u gradsko kazalište, u kom se sklapaju poznanstva, uživaju domaći specijaliteti, započinju i završavaju osobne

³¹² »Bibliografia«, GZ, 1838, br. 60.

³¹³ »La Margherita Pusterla. Racconto di Cesare Cantù. Milano 1838«, GZ, 1838, br. 97.

³¹⁴ U svom posljednjem kritičkom sastavu, posvećenom pripovijeci »Tofana« od T. Delaberrange, Kažotić zastupa književnost utjehe i samilosti i literarno stvaranje koje slika društvo onakvo kakvo uistinu jest. Književnost bi trebala odgovarati vremenu u kojem je nastala, pa su u suvremenih pisaca izlišni »toliki bodeži i otrov u zlatnim beharima«. Usp. GZ, 1841, br. 40.

razmirice. U apsolutističkom sistemu kazalište ima značajnu funkciju: mnogi tu zaboravljaju na sivu svagdašnjicu i na pomanjkanje sloboda.

Kažotić je nastavio Brambillin posao. U više od pet godina pisao je prilično redovito kazališnu kroniku (najčešće u godini 1841), a uspijevalo mu je da se održi iznad osobnih simpatija i neizbježivih kazališnih razmirica mnogo bolje negoli njegovu prethodniku, često zaljublvenu u glumice putujućih družina. Repertoar dalmatinskih kazališta bio je uglavnom suvremen, raznovrstan i na priličnoj visini, naravno većoj negoli su bile same izvedbe. Impresariji često moraju mijenjati program kako bi dulje privukli interes malobrojne publike primorskih gradića. Teškoće za kazališnog kroničara nisu dakle izlazile iz repertoarne politike (koju uostalom nije ni mogao voditi, jer su družine dolazile više-manje slučajno) već iz potrebe da bude pravedan i nepristran, a da ipak vodi računa o pokrajinskim prilikama u kojima veće družine nisu ni stizale zbog duga i zamorna putovanja i slabih prihoda. Kao svoju devizu stoga je istaknuo neodvisan sud, no uvijek u »sferi relativnog«. Tako za Bellinijevu operu *La Straniera* ističe da se može svidjeti »iako je pjevaju osrednji umjetnici – no zadarsko kazalište nema velikih zahtjeva«. ³¹⁵ Taj naš prvi redoviti kazališni kritičar ocjenjivao je pojedine pjevače, njihov glas, glumu, iskustvo i cjelinu izvedbe, a izricao je svoje mišljenje, doduše bez originalnosti, i o čuvenim skladateljima Donizettiju, Belliniju, Verdiju i drugima. Osobito je volio romantičku Bellinijevu glazbu (»patetiche soavi melodie del Siculo Orfeo, gratissime melodie che penetrano fino al profondo del cuore«). ³¹⁶ O njegovim *Puritancima* pisao je: »ultimo legato del caro Bellini, in cui se anche si stemprasse tutta quell'anima gentilissima, tanti racchiudono lampi di verità, e di passione, tante bellezze, tanti forti sentimenti musicali, che ebbero a piacere.« ³¹⁷ Znao je kritizirati loš libreto ili njegov književni uzor; kadšto je dao tačne ocjene glasovnih mogućnosti pojedinih umjetnika. ³¹⁸

Podržavao je dramsku umjetnost, iako je znao da je u Italiji tada bila manje cijenjena od opere. ³¹⁹ Svoje kazališne kronike pisao je živo i

³¹⁵ GZ, 1838, br. 94.

³¹⁶ GZ, 1837, br. 6.

³¹⁷ GZ, 1840, br. 101.

³¹⁸ Ne svida mu se libreto opere *Marin Faliero* (GZ, 1840, br. 81), a za operu *La Straniera* ističe: »L'argomento di questo dramma preso da un romanzo non dei migliori del sig. d'Arlineourt (*L'Etrangère*) mostra come il sig. Romani sappia toccare le più sentite corde del flebile drammatico« (GZ, 1838, br. 94). Kažotićevo oduševljenje pjevanjem Terese de' Giuli bilo je opravdano (»La prima cantante signora Teresa de' Giuli è brava nell'arte, risentita nell'azione, nobile nel contegno. Fornita d'una limpida voce di soprano, agile, modulata, spontanea, ci dà a sentire tutta la potenza delle sue belle corde medie ed alte . . . canta e sente nell'anima l'intimo senso delle parole«); usp. GZ, 1839, br. 92. Ova pjevačica pjevala je kasnije s lijepim uspjehom u Sinigagli, Milanu i Turinu, a o njoj se vrlo pohvalno izražavao i poznati kritičar A. Brofferio (usp. G. Sabalich *Cronistoria aneddotica del Nobile Teatro di Zara 1781-1881*, Rijeka-Zadar 1904-22, str. 160, bilj. 1).

³¹⁹ Stoga je toplo pozdravio gostovanje družine Ghirlanda koja je u ljetu 1839. došla u Zadar pošto je u proljeću iste godine nastupala družina Vivarelli s programom od 52 komedije, pa je publika bila već pomalo zamorena (usp. G. Sabalich, o. c. u noti 318, str. 156-57). Našem kazališnom kroničaru osobito se svidjela izvedba Alfierijeve tra-

Iako, a nastojao je da ne bude zajedljiv ili pristran, no niti laskavac. Kad god je mogao kazao je lijepu riječ ili je hrabrio mlade glumce i pjevače, pazeći pri tom da bude objektivan i da ne pravi odveć velike koncesije neukusu i neznanju.³²⁰

* * *

Marko Kažotić bio je u prvom redu književnik i to čak i onda kad su ga praktične potrebe upućivale novinarstvu, povijesti, geografiji, etnografiji i drugim disciplinama. Tom se raznolikom građom iskreno zanošio jer mu je omogućivala da govori o rodnom kraju i njegovim ljepotama, a ravnotežu svom oduševljenju za dalmatinski prostor i vrijeme postizavao je širokom upotrebom romantičke ironije. Po tom se bitno razlikuje od većine dalmatinskih »literata« iz prve polovice XIX stoljeća kojima je pisanje bilo prigodna dužnost, društvena razbibriga ili znanstvena potreba. Ipak nije bio izuzetna pojava u pravom smislu riječi. Njegova nadarenost, mada iznad prosjeka, nije bila isto što i poetski talent, pa mu se literarna ostvarenja ne razlikuju temeljno od književne mode i općih suvremenih shvaćanja. U njegovu radu bilo je malo pravog nadahnuća, pjesničke misaonosti i humanog angažmana, a mnogo više pomodne poze, afektacije i želje da se dopadne malobrojnoj publici. No radio je marljivo i s autentičnim oduševljenjem diletanta, čak i kada mu je to nametala novinarska profesija: lakoća u pisanju, živa imaginacija i znatna suvremena kultura dopustili su mu da ipak zauzme jedno od vodećih mjesta u kulturnom životu Dalmacije onoga vremena.

Temeljne književne značajke našega prvog novijeg romanopisca na jadranskom području – romantička osjećajnost i veličanje »zakona srca«, zanos ljepotama pejzaža i čistoćom narodnih običaja, politički legitimizam – bile su uvjetovane i njegovom osobnom formacijom i društvenom sudbinom i položajem. Kažotićev život odvijao se u znaku premiće-

gadije *Saul* i uloga Giovannija Chirlande, koji je duboko ušao u stil Alfierija te je otkrivao unutarnju snagu njegove pjesničke misli. Ni u toj ocjeni Kažotić nije pogriješio: Chirlanda je bio doduše na zalazu karijere, no još uvijek na glas; cijeni su osobito njegove uloge u tragedijama; u glumi *Aspasie Dirich* je vidio primjer jednostavne i moderne dramske škole.

³²⁰ Mada je izbjegavao isticanje osobnih simpatija i provokacije onih što uživaju u sitnim svađama zbog taštine glumaca, i njega je opekla anonimna satira iz poklada godine 1841, upućena pjevačici Giuseppini Zauner: »E se mai qualche cascante / ti volesse persuadere / che sei giovin che sei bella / che sai fare il tuo mestiere, / ti consiglio per tuo bene / alle ciarle non dar retta / di legali, di dottori / di estensori di Gazzetta / che consultano se stessi / tutta quanta la giornata / e si credono alla fine / di vederti innamorata . . .« (G. Sabalich, o. c. u noti 318, str. 163). Bila je to maliciozna replika na njegov članak »Rivista del nostro teatro del carnevale« (GZ, 1841, br. 18), gdje je pisao: »Alla prima donna, signora Zauner, consiglieremo continui nello studio dell'arte sua, e giovine com'è, saranno soddisfe le nostre speranze, che ci sembrano non illusorie per pronosticarle una felice carriera«.

kog podrijetla, nesigurne društvene situacije književnika i novinara (na obiteljskom imanju nije mogao ostati, a u državnoj službi nije mogao napredovati bez završenih viših škola), i, svakako, uskih provincijalnih prilika. Rodio se za prve austrijske vladavine, a gotovo sav život, osim dječastva, proveo je pod drugom. Interesi klase kojoj je pripadao bili su vezani uz stranu administraciju koja, doduše, nije spasila plemstva od neumitne propasti, ali mu je polovičnim mjerama produžila život. Upravo taj kompromisan stav i isključivost političke vlasti koja je nastavljala birokratski apsolutistički centralizam prosvjećenih vladara XVIII stoljeća, no bez njihova optimizma i vjere u svemoć razuma i potrebu radikalnih reformi, uz policijski nadzor i ideološku reakciju, odrazio se i nekim stavovima našeg pisca koji je podržavao potrebu odnosti zakonitim vladarima, a istovremeno pozdravljao neke tekovine nove uprave i s podsmjehom govorio o feudalnoj prošlosti, koji je priznavao postojanje snažnih, individualnih strasti i osjećaja, no ipak je prigušivao sumnje u svrsishodnost i trajnost moralnog i društvenog poretka, po čemu se upravo i razlikovao od velikih suvremenih romantika na Zapadu.

Živio je i djelovao u godinama kada bitne proturječnosti dalmatinskog društva nisu jasnije dolazile do izražaja. To mu je dopuštalo da zadrži prividno vedri i kompromisni ton kojim je obuhvaćao sve što je držao da pripada provincijalnoj prošlosti i suvremenosti, makar koliko bilo različito ili suprotno. No već četrdesete godine, u koje je on tek ušao, radikalizirat će odnos kape i klobuka, pitanje književnog jezika i nacionalne kulture, »ilirstva« odnosno hrvatstva i dalmatinstva, nagovještajući kasnije potrese i neizbježna opredjeljivanja. Tako će ovaj pisac, koji se služio talijanskim jezikom jer je držao da je to jedino moguće sredstvo komunikacije u tadašnjoj Dalmaciji, dok je »ilirski« smatrao njezinim prvobitnim jezikom, a jedan i drugi istovremeno nazivao »našim«, biti ubrzo zaboravljen i od hrvatskih preporoditelja i od dvosmislenih »autonomaša«, odnosno kasnijih iredentista, koji će na njegove slavenske simpatije i osjećaje gledati s logičnim nepovjerenjem. On je jasno vidio da je Dalmacija slavenska zemlja, a njezino stanovništvo etnički čisto, osim u gradovima gdje je još postojala osebjuna mješavina kao posljedica specifičnih povijesnih prilika. S druge strane, nemamo razloga da vjerujemo da bi on, da je dulje poživio, bio zasigurno pristalica naših narodnjaka. Bit će vjerojatnije da bi se desilo obratno, kao što je to bio slučaj s većim dijelom njegove generacije. Jer, Kažotićev autonomizam *ante litteram* nije posljedica političke taktike, već rezultat ukorijenjenih lokalističkih shvaćanja, a svakako i društvene nerazvijenosti i ekonomske slabosti dalmatinskog građanstva koje je, zajedno s plemstvom, vjerovalo da će u osloncu na tradicije gradskih i pokrajinskih autonomija najbolje očuvati svoje privilegije i vlastito, makoliko usko, provincijalno tržište, računajući pritom i na moguću

ekspanziju, bez konkurencije sa strane, u neoslobođenu Bosnu i Hercegovinu. Sav taj kompleks mentaliteta i interesa nije dopustio Kažotiću da prevlada granice što su mu ih nametali prostor i vrijeme i da se uvrsti u red preteča našega nacionalnog preporoda. Kažotićevo skromno djelo ostalo je kao literarno svjedočanstvo jedne gluhe dobi. U tom je značenje i u tom su granice ovog pisca, tako čvrsto vezana uz jedan trenutak hrvatske kulturne i književne historije u širem smislu. Međutim, Kažotićev najsretniji literarni pothvat – romantička obrada trogirске i kaštelanske narodne predaje – pridonio je popularizaciji pučke legende i tako ipak poštedito pisca od potpunijeg zaborava.

SADRŽAJ

FORETIĆ VINKO:	
O Marinu Držiću	5
BERIĆ NADA:	
Franatica Sorkočević, dubrovački pjesnik XVIII stoljeća (1706-1771)	147
ŠOJAT OLGA:	
Prilog biografiji Ljudevita Vukotinovića 1813-1893	259
SERTIĆ MIRA:	
Forma i funkcija narodne balade	307
ZORIĆ MATE:	
Marko Kažotić (1804-1842)	375

